

STRAIPSNIAI APIE MOTIEJŲ VALANČIŲ

Bronius Genzelis

RELIGINIAI ŠVIETĖJAI

Visus katalikiškus švietėjus jungė bendri tikslai – išlaikyti švietimą bažnyčios kontrolėje bei suderinti jį su bažnytine dogmatika. Be to, religiniai švietėjai skyrėsi nuo kitų švietėjų dar ir tuo, kad jie skaitėsi ne tik su carine, bet ir su bažnytine cenzūra. Pavyzdžiui, M. Valančius, o vėliau A. Baranauskas peržiūrėdavo beveik visas lietuvių kalba kunigų leidžiamas knygeles. Todėl daugiau sau leisti galėjo asmuo, kuris bažnytinėje hierarchijoje užėmė aukštesnę vietą.

Katalikų bažnyčia Lietuvoje tuo metu kovojo dviem frontais: prieš stačiatikių įsigalėjimą ir prieš ateizmą. Su ateizmu ji kovojo atvirai. Tačiau taip elgtis ji negalėjo su stačiatikių bažnyčia. Jai atrodė, kad bet kokia katalikybės kritika atveria duris stačiatikybei. Tai svarbu prisiminti, analizuojant XIX a. Lietuvos katalikų autorių kūrinius.

M. Valančius pirmasis Lietuvoje susirūpino originaliosios religinės literatūros leidimu lietuvių kalba ir pirmasis lietuvių kalba pradėjo polemizuoti su ateizmu bei materializmu, ginti religinius teiginius. M. Valančius, skirtingai nuo pirmtakų, tuo grindė savo išvadas loginiais samprotavimais, o ne tik beapeliaciniais bibliniais teiginiais. Religijos stiprinimui jis nukreipė ir visą savo visuomeninę-kultūrinę veiklą. Didaktinės knygelės – viena jos formų. Jis tik ieškojo kelių, kaip sustiprinti katalikų tikėjimą Lietuvoje. Ir, kaip tiksliai yra pastebėjęs J. Tumas-Vaižgantas, M. Valančius „yra atstovas visuotinės bažnyčios, lyg internacionalės“¹. Jis rašė lietuviškai tik spaudai skirtus rašinius, o savo dienoraštį vedė ir su draugais susirašinėjo lenkiškai.

M. Valančius – didelės erudicijos žmogus. Jis gerai žinojo katalikų bažnyčios teoretikų ir kitų filosofų kūrinius, kuriuos kruopščiai studijavo. Jam buvo žinomi ir praeities lietuvių bei kitų autorių, rašiusių apie Lietuvą, jų tarpe istorikų A. Kojalavičiaus, M. Strijkovskio, darbai, kurie darė didelį poveikį, kaip pripažįsta ir pats M. Valančius, jo istorine tematika parašytiems kūriniams².

M. Valančius laikėsi Tomo Akviniečio įrodymų metodo (jeigu egzistuoja žmogus, vadinasi, egzistuoja kūrėjas). Jo filosofijos išėities taškas: žemę ir žmogų sukūręs Dievas, jis ir toliau tvarkąs žmogaus gyvenimo normas, tačiau savo poelgiuose žmogus esąs laisvas.

Knygoje *Keletas žodžių apie Rymo popiežiaus neklaidingumą* M. Valančius perpasakoja Tomo Akviniečio samprotavimus. Jais remdamasis, jis įrodinėja popiežiaus neklaidingumą. „Daleiskime, – rašė jis, – kad popiežius, kaip aukščiausias visų tikinčiųjų Mokytojas, tikėjimo ir gero pasielgimo dalykuose klysta, tai ir visi tikintieji, kur jo klauso, klysta tikėjime: jei piemu veda savo ganomą būrelį ant užtručytos ganyklos, tai ir ganomas būrelis, kuris klauso piemens balso, nusitručys neteisio mokslo apypeniu. Jei Bažnyčios Galva klystų, tai ir visas jos kūnas klystų – ir mums katalikams nėra tikros žinios, ar tai, ką tikime, yra tikra tiesa.

Vėlgi, jei Popiežius tikėjimo ir doros dalykuose būtų klystąs, tai visuotinis Vatikaniškas susirinkimas būtų suklydęs, nuspręsimas popiežiaus neklaidingumą: jeigu gi Susirinkimas būtų apsirikęs, tai ir Dvasia

¹ Doc. Tumo blaivybės pastabos // Valančius M. *Pastabos pačiam sau*. Klaipėda, 1929. P. 179.

² Valančius M. *Žemaičių vyskupystė*. Vilnius, 1848. T. 2. P. 67–69, 74–75.

šv[entoji] tiesos būtų jau nuo bažnyčios atstojusi: o jei Dvasia šv[entoji] nuo bažnyčios atsitraukė, tai ir Kristus apsiriko, sakydamas, kad Dvasia šv[entoji] išmokins bažnyčios visokios tiesos ir bus su ja iki pabaigos svieta. Jeigu – gi V[iešpats] Kristus suklydo, tai jis nėra Dievas; taigi visam krikščioniškam tikėjimui, kurio pomirtiniu artikulu yra Kristaus dievystė, reikėtų pačiam iš savęs sugriūti. Jeigu tada Tamsta tiki dievystėn V[iešpaties] Kristaus, tai Tamstai, kaip katalikui, išpuola ar tikėti popiežiaus neklaidingumu.³ Iš tezės „tikinčiųjų nuomonė negali būti klaidinga“ M. Valančius daro išvadą: „jeigu jie tiki popiežiaus neklaidingumu, jis – neklaidingas, nes, priešingu atveju, tikintieji klystų.“ Kitokia išvada M. Valančiui negalima; šventvagystė būtų skaitytojo suabejojimas „tikinčiųjų neklaidingumu“ ir iš to išplaukiančiomis pasekmėmis.

Anot M. Valančiaus, norint samprotauti, reikia tikėti. Tik priėmus šią sąlygą, M. Valančiaus silogizmas būtų teisingas. Taigi šie M. Valančiaus samprotavimai priartėja prie garsaus Tertulijono (?–222) teiginio: „credo quia absurdum est“ („tikiu, kadangi tai absurdas“), nors pats M. Valančius ir nepitaria Tertulijonui. Jis knygoje *Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo* kritikuoja Tertulijoną už asketizmą ir kitus per aštrius teiginius⁴. M. Valančiui buvo suprantamesnis Tertulijono amžininkas Origenas iš Aleksandrijos (185–254), kurio filosofinės pažiūros susiformavo veikiamos neoplatonizmo, stoicizmo ir skepticizmo. Savo darbuose Origenas mėgino panaudoti antikinę filosofiją (pirmiausia Platono sistemą) krikščionybės dogmoms pagrįsti. Jo veikaluose buvo kai kurių natūrfilosofijos elementų (pavyzdžiui, apie pasaulio amžinumą) išreiškiančių antikinio mokslo lygį. Origeno bandymas sujungti krikščionišką pasaulėžiūrą su antikine filosofija nepatiko krikščionybės tėvams, ir jis buvo apšauktas eretiku, nors vėlesniais laikais Origeną rėmėsi daugelis krikščionybės apologetų. M. Valančius atmėta Origeno teiginį apie pasaulio amžinumą ir priima antikinį Platono idealizmą, platoniskąjį vystymosi supratimą⁵.

Analizuodamas Origeno kūrybą, M. Valančius nenurodo, kad Origenas buvo apšauktas eretiku, o tik išvardija jo nuopelnus krikščionybei. Taigi M. Valančius nusideda pats sau: kalbėdamas apie kitus asmenis, jis paprastai pradėdavo nuo jų santykių su katalikybe, tai yra pasakydavo, ar jie iki galo liko dorais katalikais, ar ne. M. Valančius vertino Origeną už jo ryšius su antikine filosofija, su Plutarchu⁶.

M. Valančiui autoritetas ir Augustinas (354–430). Juo M. Valančius rėmėsi įvairiuose savo veikaluose, ypač teoriškai įrodinėdamas, kad reikia kovoti prieš alkoholizmą. Čia nieko stebėtino: Augustino filosofija veikė visas krikščioniškosios filosofijos sistemas. Taigi M. Valančiaus teoriniais šaltiniais buvo Origeno, Augustino, Tomo Akviniečio filosofija. Tik M. Valančius savitai juos interpretuoja, taiko naujoms sąlygoms. Jis galvoja, kad žemėje nieko nėra pastovaus. „Visa, kas yra ant svieta, – rašo M. Valančius vienoje iš savo knygelių, – persimaino ir persikitavoja. Žmonių mįslis (mąstymas – B. G.) ir nuomonės, jų parėdymai, įstatymai ir patys yra vis kitoniški kiekviename šimtmetyje.“⁷ M. Valančius pastebi gamtos ir visuomenės vystymąsi.

Daug vietos M. Valančiaus kūryboje yra skirta pažinimo teorijai, ypač tiesos problemai. Kas yra tiesa? Tai ne tik teorinis, bet ir praktinis klausimas. Įrodinėjant, jog būtina laikytis religinių dogmų, reikia parodyti, kad jos atitinka žmonių interesus ir tų dogmų prasmę. Čia ir iškyla tiesos problema. M. Valančius pripažįsta, kad tiesa egzistuoja objektyviai, nepriklausomai nuo žmogaus. Tačiau žmogaus protas, anot jo, nepajėgus jos suprasti. Žmogus niekad negalys būti tikras, kad jo sprendimas yra teisingas. Jis galys tik įsivaizduoti, bet įsivaizdavimas yra subjektyvus veiksnys. Tai įrodinėdamas, M. Valančius kreipiasi į skaitytoją: „Tamsta tvirtini, kad Popiežius klysta. Taigi Tamstos tvirtinimas yra klaidingas arba neklaidingas. Jei neklaidingas, tai Tamsta pripažįsti sau neklaidingumą – taigi Tamsta esi dieviška ypatybė: jeigu gi klaidingas, tai kaip Tamsta gali drįsti iš anksto nuspręsti, jog Popiežius yra

³ Valančius M. *Keletas žodžių apie Rymo popiežiaus neklaidingumą*. Vilnius; Tilžė, 1894. P. 3–4.

⁴ Valančius M. *Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo*. Shenandoah, 1906. P. 97–98.

⁵ Ten pat. P. 95–97.

⁶ Ten pat. P. 95.

⁷ Valančius M. *Keletas žodžių apie Rymo popiežiaus neklaidingumą... P. 8.*

klaidingas, kad Tamsta pats taip tvirtindamas gali apsirikti.”⁸ Iš čia sektų, kad žmogaus protas atsiduria prieštaravimuose, kuriuos išsprendžia tik tikėjimas. Šiuo atveju reikia priimti vieną iš alternatyvų: „klaidingas“ ar „neklaidingas“ – ir ji nulemia atsakymą. Daryti išvadą, jog tavo išprotavimas teisingas, anot M. Valančiaus, reiškia laikyti save „dieviška ypatybe“.

Jei negalima pasakyti, ar teisinga yra vieno žmogaus padaryta išvada, tai nėra pakankamo pagrindo tvirtinti, jog daugumos nuomonė yra teisinga: žmonija yra vienetų suma, o jei kiekvienas vienetas yra klystantis, tai ir visuma, anot M. Valančiaus, taip pat yra klystanti⁹.

Toks samprotavimų metodas leido M. Valančiui ginti religines dogmas ir atsakyti į klausimą: „kodėl egzistuoja įvairios religijos?“ Tai esą štai dėl ko: kadangi žmogaus protas nesugeba daryti teisingų išvadų, – tai jis linkęs klysti (neteisingai supranta Dievo mokslą, savaip jį interpretuoja). „Vos Viešpačiui pasaulį sutvėrus, – rašė M. Valančius, – žmonės ir žinojo, ir tikėjo į tikrą Dievą. Ilgainiui suklydo: užmiršę apie visų daiktų Sutvėroją, paskaitę už dievus: saulę, mėnesį, upes, galvijus, žalčius, didžius akmenis, garsingus vyrus, pagaliau ir nedoras paleistuves.“¹⁰ Žodžiu, pačiame žmoguje M. Valančius ieško objektyvių priežasčių, kurios pateisintų kitų religijų buvimą.

M. Valančiaus įsitikinimu, pasaulyje įvykiai vystosi objektyviai. Nors žmogaus protas ir klaidingas, bet žmogus kišasi į įvykių raidą, juose dalyvauja. Tačiau ne viskas nuo jo priklauso. Reikia sugebėti skirti tai, ką žmogus gali padaryti, nuo to, ko negali. Dažnai žmogų ištinka nelaimės, moko M. Valančius, dėl jo nesugebėjimo teisingai orientuotis susidariusioje situacijoje. Žmogus pats savo nelaimių kaltininkas, sako M. Valančius, o kaltina kitus. Todėl svarbu teisingai suvokti visus reiškinius. Kartais žmogui dėl nežinojimo atrodo, kad jo vargų priežastis esanti valdžia, kad ji esanti negera. M. Valančius stengiasi įrodyti, kad visos valdžios yra geros, nes jos – iš Dievo.

Monarchija esanti vienintelė teisinga valstybinė santvarka. Monarchai vykdo tik Dievo valią. Todėl jų žodžiai – dieviško įsakymo išraiška. Kitokią alternatyvą M. Valančius atmeta. Jis apeliuoja į skaitytojo protą: „Pamisyk sau pats, ar gali būti ciesaorystė be ciesaoriaus, karalystė be karaliaus, vyskupystė be vyskupo, parapija be klebono arba butas be gaspatoriaus.“¹¹

Jis sutinka, kad karaliai gali būti ir nedorėliai bei savanaudžiai, net ir popiežiaus kėdėje gali atsidurti nesąžiningi žmonės, bet tai nekeičia dalyko esmės. Grįsdamas šį teiginį, jis naudojosi Platono metodu – disputu tarp dviejų žmonių: vieno, teisingai galvojančio, kito – abejojančio. Pirmąjį M. Valančius sutrumpintai pavadina K. R. antrąjį – P. K.

„K. R. Padarykime prilyginimą, – siūlo M. Valančius pirmojo lūpomis. – Imkime va, kad V Jėzus Kristus davė kiekvienam iš apaštalų aukso raktą. Tuomi raktu galima atrakyti krautuveną Dievo mylistų bažnyčioje užlaikomų. Visiems Apaštalams čystos rankos, tiktai Judošiaus suteptos. Ar tamsta misliji, kad Judošius su savo nečystomis rankomis negalėtų tuomi raktu atrakyti krautuveną?“

P. K. Galės. Nes, teisybę sakant, ne ranka rakina, bet raktas.

K. R. Taigi matai Tamsta, tuomi aukso raktu yra tai kunigystės ir apaštalytės valdžia nuo Dievo ant žmonių išlieta <...>, veiklumas Dieviškos galybės bemaž nepriguli nuo dorumo arba nedorumo to, kuriam tą valdžią duota. Tas pats yra ir svietiškoje viešpatystėje. Statyk Tamsta sau mįslyje, kad toks bedievis pildo valdžią ir tas provas, kurios prie aukščiausios urėdystės priguli. Taip pat sudžios sprendimas yra laikomas už tikrą, norint jis būtų asabiškai žmogumi nedoru ir bedieviu.“¹²

Šiuo disputu M. Valančius siekia įrodyti: pirma, kad kiekviena valdžia objektyviai atlieka savo paskirtį, nepriklausomai nuo vykdytojo valios ir to, kas jis yra (doras ar nedoras, mokytas ar nemokytas), ir, antra, ne viskas yra taip, kaip iš pirmo žvilgsnio atrodo (šiuo atveju prielaida – valdžia gali klysti).

⁸ Ten pat. P. 5.

⁹ Ten pat. P. 5–6.

¹⁰ Valančius M. *Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo...* P. 7.

¹¹ Valančius M. *Keletas žodžių apie Rymo popiežiaus neklaidingumą...* P. 45.

¹² Ten pat. P. 10–11.

Analizuodamas žmonių vietą visuomenėje, M. Valančius mano, kad nelygybė tarp jų – natūralus reiškinys ir kad jos išvengti neįmanoma, todėl svarbi apsišvietusių žmonių pareiga išaiškinti visiems jų pareigas ir įdiegti sąmoningumą. Anot M. Valančiaus, pasaulyje egzistuoja Dievo sukurti klasių harmonija: tarp įvairių žmonių luomų turi viešpatauti brolybė. „Žmonės, godokite ponus savo, – kviečia M. Valančius, – nes anie jums gynioja ir suteikia žemę, kurią ardami ne vien priderančiai gyventi, bet ir dangų sau užsidirbti galite. Žodžiu sakant, tarp visokio pašaukimo meilingos avinyčios Mūsų tegu bus: baimė Dievo, meilė artimo, paklusnumas dvasiškomis ir nedvasiškomis vyresnybėms ir prisirišimas prie vienos katalikų.“¹³

M. Valančius taip pat siūlo dvarininkams rūpintis baudžiauninkais: „Ponai, sugebėkite apiprekioti darbus žmonių jūsų, prisidėkite prie jų gero pagal dūšios ir kūno. Neniekindite jų, atmindami, jogei akyse Dievo visi esame tokie“ (lygūs)¹⁴. Taigi kiekvienas turi užimti tą padėtį žmonių visuomenėje, kuri yra apveizdos skirta. Ponas yra ponu, baudžiauninkas – baudžiauninku, nes ir „klaupkos mūsų bažnyčioje yra tikrai dėl <...> ponų“¹⁵, – baigia savo argumentaciją M. Valančius.

Harmonijos tarp klasių pažeidimas – visų žmonių nesėkmių priežastys: žmogus neturi teisės priešintis jokiai valdžiai – M. Valančiaus pasaulėžiūros credo. Ši koncepcija dalinai lėmė ir jo reagavimą į įvairius socialinius procesus Lietuvoje.

1850 m. sausio 14 d. M. Valančius buvo paskirtas Žemaitijos vyskupu. Vyskupo įšventinimo proga caras Aleksandras II suteikė M. Valančiui audienciją. Jos metu caras pasakė M. Valančiui:

„– 1831 metais tas kraštas mums yra nusidėjęs.

– Teisybė, Šviesiausias Viešpatie, – atsakė vyskupas.

...– Ir nors tai man nepridera, tačiau galiu patvirtinti ir tvirtinu, jog daugiau tai nebespasikartos, jei bent įteitų svetima galybė ir įsakytų gyventojams imtis ginklo“¹⁶, – taip vėliau savo vizitą carui aprašė pats M. Valančius.

Savo pažadus vyskupas stengėsi įvykdyti.

1862 m. pradžioje M. Valančius Vilniaus generalgubernatoriaus V. Nazimovo prašymu atidėjo savo kelionę į Romą. Nazimovas galvojo, kad tik vienas M. Valančius galys bent kiek sulaukyti bręstančius įvykius. „Dabartiniu metu, – 1862 m. kovo 21 d. rašė V. Nazimovas savo laiške M. Valančiui, – <...> kažin ar kas kitas, Tamstai išvažiavus, įstengtų su pasisėkimu pildyti įvairias ir sunkias ganytojo priedermes <...> iki galutiniam valstiečių klausimo išrišimui. Dvasininkija Tamstos artimiausiu vadovavimu, didesniu pasiekimu galėtų veikti, kad palaikytų dar gana tamsų ir lengvatikų valstiečių luomą tame įsitikinime, jog jie tikrai kantriai ir ramiai laukdami savo likimo išrišimo, gali apsaugoti nuo pražūtingų pasekmių, į kurias gali būti kurstytojų įtraukti.“¹⁷

Šis laiškas rodo, kokį didžiulį pasitikėjimą caro valdininkų tarpe turėjo M. Valančius. Ir neatsitiktinai caras anksčiau minėtos audiencijos metu pasakė M. Valančiui: „Mums patinka, jog suradome žmonių, kuriais galime pasikliauti.“¹⁸ Sukilimui įsiliepsnojus, M. Valančius mėgino jį pristabdyti. Tuo tikslu M. Valančius rašė ir siuntinėjo savo ganytojiškus laiškus. „Viešpats Dievas dar ant mūsų šalies teberūstauta ir pyksta, – rašė 1863 m. rugsėjo 6 d. M. Valančius savo ganytojiškame laiške. – Taigi atsiduokite visiškai ant milestos ir mielaširdystės aukščiausios jūsų krašte vyresnybės, kuriai šviesiausias cėsorius pavedė mane dovanoti visiems, kurie, pametę ginklus, parodys tikrą gailėstį ir maldaus pasigailėjimo <...>. Jūs, vaikai mano, nenorėkite ilgiaus prieš tikrąją vyresnybę kišioti <...>,”

¹³ Valančius M. *Pastabos pačiam sau...* P. 43.

¹⁴ Ten pat. P. 43.

¹⁵ Valančius M. *Keletas žodžių apie Rymo popiežiaus neklaidingumą...* P. 41.

¹⁶ Valančius M. *Pastabos pačiam sau...* P. 35.

¹⁷ Alekna A. *Žemaičių Vyskupas Motiejus Valančius*. Klaipėda, 1922. P. 141.

¹⁸ Valančius M. *Pastabos pačiam sau...* P. 35.

atmindami, jogei mūsų šalis sudaro vieną neperskirtą cielybę su Rusija po geradėjišku rėdu šviesiausiojo ciesaiaus abelnai mus geradėjo.“¹⁹

Kitame laiške M. Valančius stengiasi paveikti sukilėlius įtikėjimu, jog liaudis jų neremia: „Dabar visi ramieji gyventojai – nuo jūsų baidosi, jūsų pasirodymą laiko sau nelaime, todėl padarykite galą nenaudingam darbui ir leiskite visiems ramiai gyventi.“²⁰

Neigiamą M. Valančiaus poziciją sukilimo atžvilgiu lėmė du veiksniai.

Pirmas – jo religinė-filosofinė koncepcija (kad žmogus yra bejėgis pakeisti išorinį pasaulį, nes tai atlikti galys tiktai Dievas). M. Valančiaus manymu, pats Dievas surišo lietuvių tautos likimą su Rusijos caru. Dėl to bet kuri kova prieš carizmą esanti nuodėminga. „Mylėkite ir godokite šviesiausią ciesaių visos Maskolijos, kaip savo tėvą, – „ne iš baimės, bet dėl sumenės“, kaip sako Povilas apaštalas (Rym. 13, 5). Tegul paklusnumas visokioms vyresnybėms valdo žingsnius jūsų.“²¹

Kiekvienas sukilimas yra nukreiptas prieš esamą santvarką, o kiekviena santvarka – Dievo sukurta, samprotavo M. Valančius. Dėl to kiekvienas sukilimas prieštarauja krikščionybės principams. Iš šių pozicijų jis griežtai kritikavo tuos, kurie bandė įrodyti, kad 1831 m. sukilimas turėjęs „katalikišką pobūdį“. Šiam teiginiui paneigti M. Valančius pateikė nenuginčijamus įrodymus²².

Antras – negalėjo jis remti 1863 m. sukilėlių dėl jų ryšių su Italijos revoliucionieriais, kurie, M. Valančiaus teigimu, apribodami popiežiaus valdžią, įgyvendina „piktus norus“ ir pakerta katalikybės pagrindus. Italijos revoliucionierius jis vadina „plėšikais ir vagimis“²³, o už simpatijas Italijos susivienijimo šalininkams visiems tikintiesiems grasina pragaro kančiomis, nes „visiems šiandien yra žinoma, kad valakai (italai) išsižadėjo savo tikėjimo. <...> Valakai, nepasitenkindami ant to, ką jau turi, dabar mislija išplėsti nuo tėvo šventojo ir popiežių padaryti padonu (pavaldiniu – B. G.) valakų <...>. Pasakoja anie bedieviai, kad jie popiežiaus ponystę ir Rymą būk nori užgrobti dėl to, kad susivienytų visi valakai, tarsi popiežius būtų esąs ne valakas ir tarsi būk nemokąs žmones valdyti“²⁴. Ir štai kaip M. Valančius įrodo popiežiaus valdžios pranašumą: Popiežius „savo viešpatystę valdo šimtą kartų geriau ir gražiau už pačius valakus, nors iš to galima spręsti, kad popiežiaus pinigai yra metaliniai ir turi visur pilną vertę, o tuo tarpu, kad valakų pinigai yra popieriniai“ (!)²⁵.

Jo santykiai su sukilėliais yra be galo sudėtingi ir todėl juos reikia specialiai tyrinėti. Turima medžiaga leidžia daryti prielaidą, kad M. Valančius, būdamas tvirtai įsitikinęs, jog sukilimas pralaimės, mėgino nuo jo atitraukti žmones ir tuo išsaugoti kraštą nuo carizmo represijų. Tokia nuomonė susidaro, peržiūrint M. Valančiaus laiškus ir kitus užrašus: sukilimo pradžioje jo pasisakymai prieš sukilimą nebuvo tokie kategoriški.

M. Valančius nagrinėjo įvairių socialinių reiškinių, tame tarpe sukilimų, priežastis. Kiekviena tauta, dėstė jis, turi savo charakterį, norus, siekius. Atskiri individai galį trumpam laikui pasukti įvykius į vieną ar kitą pusę, teisino jis įvairius nukrypimus nuo krikščionybės mokymo. Panašiai atsitinka ir su sukilimais. „Sako Napoleonas III, siundydamas lenkus sukilti, pasakęs: ‘Kame bus žmonių nerimas, ten bus Lenkija’. Sukilimo vyresnieji šiuos žodžius palaikė šventais ir stengėsi senosios Lenkijos dalyse padaryti nerimą. Todėl ir Kauno gubernijoje visuose pavietuose nerimo, rinkosi būriais ir pripildė miškus.“²⁶ Taip „svetimų galybių“ įsikišimu visur M. Valančius aiškino sukilimo priežastis Lietuvoje.

¹⁹ Alekna A. *Žemaičių Vyskupas Motiejus Valančius...* P. 150–151.

²⁰ Ten pat. P. 153.

²¹ M. Valančius. *Pastabos pačiam sau...* P. 42–43.

²² Ten pat. P. 133–137.

²³ Valančius M. *Keletas žodžių apie Rymo popiežiaus neklaidingumą...* P. 33.

²⁴ Ten pat. P. 32–33.

²⁵ Ten pat. P. 33.

²⁶ Valančius M. *Pastabos pačiam sau...* P. 61.

„Įsikišimai“, anot jo, galimi idėjiški (svetimų filosofinių, religinių požiūrių įdiegimas) ir veiksminiai (kariuomenės pasiuntimas). Visa tai atneša kraštui daugybę nelaimių. „Svetimos galybės“ idėjiškai gali kištis tik tada, kai susilpnėja tikėjimas. Prie tokių „svetimybų“ M. Valančius priskiria ateizmą ir materializmą. Materialistinę pasaulėžiūrą jis laikė pagrindiniu savo priešu. Šios išvados M. Valančius priėjo, išnagrinėjęs revoliucinius įvykius Europoje bei 1863–1864 m. valstiečių sukilimo Lietuvoje pobūdį. „Šiandien Europoje tikėjimas yra susilpnėjęs, – rašė jis, – daugybės žmonių protų sukrepė ateizmas arba bedievytė.“²⁷

Štai kaip M. Valančius paaiškina vykstančius liaudies judėjimus: „žmogaus gyvenime yra periodas, kuriame jauni žmonės nori išlepinti visus savo piktus pageidavimus it velyti sau, kad nebūtų nei Dievo danguje, nei velnio pekloje. Tasai pats dedas ir su cielomis tautomis, kurios, norėdamos išlepinti savo piktus norus, įkrinta į anarchiją, materializmą ir paleistuvystę, idant geriaus tą visą galėtų atsiekti, nori, kad nebūtų nei Dievo, nei tikėjimo, kurį visokiais būdais žmonių širdyse rūpinasi apsilpninti, bet tas jiems nepasiklos, nes V Kristus pasakė, kad bažnyčios nepergalės nei pragaro vartai.“²⁸

Didžiausia krašto nelaimė, anot M. Valančiaus, yra žmonių atsitraukimas nuo katalikybės. Jis visiškai netoleravo kito tikėjimo žmonių ir laikė juos visų blogybių skleidėjais. Iš čia seka ir M. Valančiaus švietėjiška koncepcija: švietimas pirmiausia turis tarnauti katalikybei, ją stiprinti, tuo pat metu ir apsaugoti lietuvių valstietį nuo ateizmo bei materializmo. Todėl mokė juos niekad neskaityti bažnyčios uždraustų knygų. „Juk jeigu bažnyčia draudžia bedieviškas knygas skaityti, daro tai dėl jūsų gero, nes nenori, idant katalikai įgytų paabejojimą tikėjimo dalykuose <...>. Jeigu nežinote ar knyga yra uždrausta, ar ne, tad pasiklauskite savo klebono.“²⁹

Kitokio švietimo kaip per bažnyčią M. Valančius neįsivaizdavo. Prisilaikydamas to meto bažnyčios kanonų, jis siūlė tikintiesiems neskaityti ir šventojo rašto, nes jie nepajėgūs jį suprasti. „Šventasis raštas yra tai paties Viešpaties žodžiai, surašyti į knygas. <...> Knygų tų šiaip jau žmonėms be vyskupo daleidimo nevalna skaityti.“³⁰ Jis net peikė S. Daukanto *Abeciela Lietuvių-kalnėnų ir žemaičių kalbos* už jos pasaulietišką pobūdį³¹. M. Valančiui pirmoji būtinybė – išlaikyti žmonių religingumą. Dėl to reikia apriboti net švietimą, nes tik neišsilavinę žmonės nepasiduoda ateistinei propagandai, „nemokyti žmonės <...> kaip nuo pradžios mūsų amžiaus, taip ir dabar tikrais yra katalikais, šventomis dienomis eina į bažnyčią“³². Matyt, teisus buvo J. Šliūpas, sakęs, kad „vysk. Valančiui, kaip ir kiekvienam kunigui, labiau rūpėjo žmonės atbaidyti nuo pravoslavijos ir, kiek galint, pažadinti didesnę prisirišimą prie katalikų tikybos“, negu juos šviesti³³.

Žmonėms patraukti prie bažnyčios, anot M. Valančiaus, geros visos priemonės, tame tarpe ir prievarta, nes, tikėjimui susilpnėjus, smunka žmonių dorovė. Vyskupas pritaria viduramžiais naudotiems metodams, kovojant už gerą žmonių elgesį. Tada, rašė M. Valančius, „išvarydavo jį (nusidėjęlį. – B. G.) iš bažnyčios, apmaudavo maišu, apsūdydavo su pelenais jo galvą, liepdavo klūpoti prie bažnyčios durų ir melstis“³⁴. Todėl „dorybė tarp katalikų klestėjo“³⁵.

Kita blogybė, dėl kurios gyvuojąs skurdas, tai – girtavimas. Žinoma, M. Valančiaus kova su girtavimu suvaidino teigiamą vaidmenį. Jo suorganizuota blaivybės draugija buvo vienintelė krašto žmones jungianti pasaulietiška organizacija, kurią ne visada pajėgė visais aspektais kontroliuoti tiesioginiai carinės valdžios pareigūnai. Siekiant atitraukti žmones nuo girtavimo, buvo vykdomas švietėjiškas

²⁷ Valančius M. *Keletas žodžių apie Rymo popiežiaus neklaidingumą...* P. 25.

²⁸ Ten pat. P. 26.

²⁹ Ten pat. P. 31.

³⁰ Valančius M. *Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo...* P. 33.

³¹ Valančius M. *Pastabos pačiam sau...* P. 130.

³² Ten pat. P. 264.

³³ Šliūpas J. *Šis tas apie „Aušrą“*. Kaunas, 1936. P. 16.

³⁴ Valančius M. *Pradžia ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo...* P. 107.

³⁵ Ten pat. P. 108.

darbas. Tik visa bėda ta, kad M. Valančius nematė ryšio tarp girtavimo ir jį pagimdžiusių socialinių sąlygų.

Viskas būtų gerai, manė M. Valančius, jei baudžiauninkas nustotų gerti ir dar labiau prisirištų prie bažnyčios.

Vyskupo pareigos leido M. Valančiui bendrauti ir pažinti įvairius gyventojų sluoksnius. Galbūt niekas kitas nebuvo taip informuotas apie nuotaikas krašte, kaip jis. Jis turėjo jį jas reaguoti. Vyskupo žodis tais laikais buvo itin svarus. M. Valančiui reikėjo kiekvieną savo žodį gerai apgalvoti, ne visada jį sakyti. Kita vertus, jis negalėjo apeiti ir neapėjo tų problemų, kurios domino to laikotarpio apsišvietusius Lietuvos žmones. Viena iš jų – Lietuvos istorija.

M. Valančiui buvo prieinami bažnytiniai archyvai ir jis sąžiningai naudojosi istoriniais šaltiniais. Jis skelbė ir tuos, kurie anaipol nestiprino katalikų bažnyčios autoriteto. Prie šios rūšies veikalų M. Valančiaus istorine tematika parašytos knygos, iš kurių stambiausia yra dviejų tomų *Žemaičių vyskupystė* (parašyta 1848 m.). Ją rašydamas, M. Valančius naudojosi M. Strijkovskio, A. Kojalavičiaus darbais bei gausiais bažnytiniais archyvais. M. Valančius parodė intrigas tarp dvarininkų ir dvasininkų, jų gobšumą, inkvizitorių siautėjimą. Dabar krečia šiurpas, skaitant M. Valančiaus aprašomus inkvizitorių veiksmus. Jis metė rūstų kaltinimą viduramžių žmonių tamsumui ir tiems, kurie stengėsi jį išlaikyti. Inkvizicijos demaskavimui jis panaudojo visą savo menininko įtaigą. Jis rašė: „Jei kas liežuvį sudėms [teisėjams] įkišęs, surašė raštą, ir tą savo apskundimą dar priesaika patvirtina: tuokart sudės [teisėjai] aptartą žmogų į kalinį [kalėjimą] įstūmusi klausinėja ar idiem mokėtum žavėti [kerėti]? Aptartum savo kaltybę išpažinus, sudės [teisėjai] tuojaus už sudegintą skaitė. O kad ginės ir sakės nesumanus žavėti [kerėti], sudės [teisėjai] surišdavo jam rankas, metė į undenį ir veizėjo, kaip jam plaukti kloses? Jei veikei skęsta, skaitė jį už nekaltą, bei jei aptvartas, mokėdamas plaukti, bent biški plūduriavo, sudės [teisėjai] skaitė už kaltą. Kiekvienas žmogus, skęsdamas kaip įmanydamas muš kojomis ir nenor grimsti, todėl daug nekaltų, maž kiek plaukusių už žavėtojus [kerėtojus] buvo priskaityti. Išvilkusis iš undens suciuškusį aptartą žmogų, antru atveju klausė, ar moka žavėti [kerėti]? Ginantis: užrišė akis, supančioja geležimis kojas, rankas užpakaly su virvėmis suveržia ir į aukštą metą bosą. Dienoj kartą iš boso jį ištraukę, žudė kaip įmanydami. Taip darė per tris dienas. Toms praėjus, jei žmogus nebetekęs kantrybės pasišaukė kaltas esąs, tuojaus jį gyvą degina. Ne kartą taip pakliuvę į nagus baisėms sudėms [teisėjams], baigė savo amžius ant laužų, žmonės balsu skelbentis nekaltybę savo. Tokiu būdu žuvo liepsnose laužų daugybė žmonių būtinai nekaltų: o minios, laužus apstojusios ne vien vaitojančių negailėjos, bet dar gėrėjos tuo, kad mažinos neprietelių pasaulis.“³⁶

Toliau M. Valančius nurodo: jei įskųstasis vis tiek neprisipažindavo, tai skundikams reikėdavo prisiekti, kad jų skundas teisingas, o to jau pilnai pakakdavo sudeginti nekaltą žmogų. Prie tokios „teisėtvarkos“ kaltinamasis neturi jokių priemonių apsiginti. Ir M. Valančius pateikia daugybę nekaltai nužudytu žmonių pavyzdžių.

Inkvizicijos veiksmai, jo nuomone, nežmoniški. Nors jis ir pastebėjo, kad inkvizitoriai vadovavosi popiežiaus Grigaliaus XI 1623 m. kovo 20 d. bule³⁷. Tokios mintys išdėstytos XIX amžiaus pirmosios pusės vyskupo raštuose buvo be galo drąsios ir pažangios: jos leido ir tikintiesiems iš kitos pusės pažvelgti į ankstesnius bažnyčios veiksmus.

M. Valančius iš esmės buvo paskutinis švietėjas – teologas. Vėliau švietėjiškumas pasidarė pavojingas religijai. Švietėjiškumas iš dalies linko materializmo pusėn. M. Valančius suvaidino pozityvų vaidmenį Lietuvos visuomeninės-filosofinės minties istorijoje.

³⁶ Valančius M. *Žemaičių vyskupystė*. Vilnius, 1848. T. 2. P. 180–181.

³⁷ Ten pat. P. 179.

M. VALANČIAUS ORGANIZACINĖ VEIKLA IR LIETUVIŲ KULTŪROS ŽIDINIO SUSIFORMAVIMAS VARNIUOSE

Šis klausimas yra sudėtingas keliais aspektais. Pirmiausia, vyskupo M. Valančiaus kultūrinės veiklos ypatybės vargu ar gali būti suprastos be katalikų bažnyčios vaidmens lietuvių nacionalinės kultūros istorijoje analizės. Deja, praėjusio šimtmečio vidurys šia prasme dar nėra ištyrinėtas. Neatsakius į šį klausimą, sunku nustatyti, kiek vienas ar kitas M. Valančiaus kultūrinės veiklos bruožas buvo nulemtas tautinių aspiracijų ar asmeninių intencijų, kiek juos determinavo paini Vatikano politika ar Rusijos katalikų bažnytinės organizacijos vyresnybė. Tačiau tai sudaro atskiro ir plataus tyrinėjimo objektą, neįeinantį į mūsų darbo planus.

Antra, skyriaus apimtis neleidžia kiek plačiau panagrinėti specialius knygelių liaudžiai leidybos klausimus (pvz., jų turinio analizę, platinimo mechanizmą). Čia nenagrinėjamos ir svarbios pradinio mokymo bei blaivybės skleidimo problemos, susilaukusios specialaus tyrinėtojų dėmesio. Visa tai paliečiama tiek, kiek padeda išryškinti pagrindinį uždavinį – parodyti lietuvių kultūros židinio formavimąsi Varniuose ir apibūdinti svarbiausias jo funkcijas. Šitoks problemos apibrėžimas verčia koncentruotis ties inteligentų, tiesiogiai prisidėjusių prie M. Valančiaus kultūrinių ir organizacinių sumanymų realizacijos, ugdymu bei telkimu Varniuose, taip pat atsakyti į klausimą, kaip buvo organizuojamas lituanistinis darbas (ypač mokslinio tyrimo) ir kuriama jam reikalinga biblioteka.

XIX a. pradžioje J. A. Giedraičio aplinkoje Alsėdžiuose rado prieglobstį lietuvių kultūrinio darbo pradininkai³⁸. J. K. Gintila, 1844–1850 m. valdęs Žemaičių (Telšių) vyskupystę, taip pat gyveno Alsėdžiuose, kur kvietė įsikurti ir J. Pabrėžą. Tačiau pastarasis atsisakė, motyvuodamas senyvu amžiumi ir nuovargiu³⁹.

Varnių reikšmė lietuvių kultūriniam gyvenimui ėmė didėti nuo 1845 m., kai tenykštės dvasinės seminarijos rektoriumi buvo paskirtas M. Valančius, kuris, pasinaudodamas dvasinių seminarijų reforma, pasiekė, kad seminarijos profesoriais taptų lietuvių raštijoje pasireiškę žmonės.

Kita vertus, M. Valančius stengėsi palaikyti glaudžius ryšius su buvusiais savo mokiniais Kražių gimnazijoje, kurioje jis dirbo 1834–1840 m. Čia M. Valančiaus idėjų veikiamos formavosi žymesnių XIX a. vidurio lietuvių kultūros veikėjų asmenybės. Andrius Ugianskis, dar 6-ojo dešimtmečio pabaigoje priminęs M. Valančiui jo auklėjimo reikšmę⁴⁰, pagarsėjęs lietuvių kalbos, tautosakos ir gamtos tyrinėtojas Pranciškus Ambraziejus Kašaruskas⁴¹, Jeronimas Kiprijonas Račkauskis bei minėtas V. Andriejauskis (1840 m. abu įtraukti į Kražių gimnazistų bylą⁴²), Jonas Juška⁴³, savo lituanistine veikla pasižymėjęs dailininkas Jonas Zenkevičius⁴⁴, – tai vis Kražių gimnazijos auklėtiniai, kuriems M. Valančius buvo mokytojas, patarėjas, kai kada ir mecenatas.

³⁸ Smigielskis B. *Atsiminimai apie senovinę žemaičių vyskupystę* // Draugija. 1912, Nr. 63, p. 236–238.

³⁹ Janulaitis A. *Simanas Daukantas...* P. 33.

⁴⁰ A. Ugianskio 1859.X. 1 laiškas M. Valančiui // Tauta ir žodis. 1931. T. 7. P. 322–326; taip pat žr.: Stakauskas J. *Valančiaus lietuviybės klausimas* // Židinys. 1939. T. 29, Nr. 1, p. 57.

⁴¹ Biržiška V. *Aleksandrynas*. Chicago, 1965. T. 3. P. 306.

⁴² Biržiška V. *Kražių gimnazistų byla 1840–1841 m. ...* P. 105.

⁴³ Biržiška V. *Aleksandrynas*. Chicago, 1965. T. 3. P. 241.

⁴⁴ Plačiau žr.: Aleksandravičius E. *Dailininkas Jonas Zenkevičius ir lietuvių demokratinis judėjimas* // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. 1961. T. 21(2). P. 34–44.

Dalis M. Valančiaus kultūrinio darbo talkininkų 1840–1845 m. studijavo Peterburgo dvasinėje akademijoje, kurioje tada profesoriavo būsimo žemaičių vyskupas. Gabiausias iš jų M. Valančius įtraukė į kitą inteligentijos telkimo etapą, prasidėjusį jam tapus seminarijos rektoriumi, o 1850 m. ir vyskupu.

Tačiau M. Valančiaus pastangas sutelkti Varniuose lietuvių kūrybinę inteligentiją, garantuoti jai savo mecenatišką globą komplikavo besikeičianti ir ekonomiškai silpstanti katalikų bažnyčios padėtis Lietuvoje. Anksčiau J. A. Giedraitis, gaudamas iš savo vyskupystės žemių iki 50 000 sidabro rublių metinių pajamų⁴⁵, galėjo demonstruoti aristokratišką dosnumą ir be ypatingo vargo subsidijuoti jam tinkamas kultūrinės priemonės, bet po 1841–1843 m. bažnytinių žemių sekuliarizacijos vyskupas pasidarė Rusijos valstybės tarnautoju, gaunančiu algą, kuri, nors ir didelė, nebuvo pakankama išlaikyti vieną kitą kūrybiniam darbui atsidavusį inteligentą. Todėl M. Valančius, norėdamas patraukti į Varnius kitų pragyvenimo šaltinių neturinčius kultūros veikėjus, turėjo išrūpinti jiems bažnytinę arba civilinę tarnybą šiame miestelyje. Priešingu atveju jis galėjo tik siūlyti, kaip ir buvo su išėjusiu į pensiją S. Daukantu, „gyventi iš pusės“, t. y. bandyti verstis iš savo gaunamų lėšų⁴⁶.

Didesnė dalis M. Valančiaus mokinių, jo kultūrinės veiklos šalininkų, kaip J. K. Račkauskis, Aleksandras Beresnevičius, Juozapas Silvestras Dovydaitis, Ferdinandas Stulginskis, tapo seminarijos profesoriais, kiti užėmė konsistorijos tarnautojų vietas arba, kaip P. A. Kašarauskas, ėjęs kunigų pataisos namų prižiūrėtojo pareigas, dirbo tokį darbą, kur galima buvo turėti daugiau laisvo laiko lituanistikos studijoms ir lėšų pragyvenimui.

Kiek sunkiau sekėsi aprūpinti darbu inteligentus pasauliečius. M. Valančiaus rūpesčiu Varniuose apsigyveno jo buvęs mokinys V. Andriejauskis⁴⁷, kuris užėmė seminarijos gydytojo vietą⁴⁸. 1861 m. kitas Maskvos lietuvių studentų organizatorius D. Bociarskis išimties tvarka buvo paskirtas seminarijos rusų kalbos ir istorijos mokytoju⁴⁹. Kai kuriems lietuvių dailininkams (Justinui Kazlauskui⁵⁰, J. Zenkevičiui) Varnių kultūros židinys galėjo duoti užsakymų.

Varnių orbitoje sukosi ir Rietave mokytojavęs pirmųjų lietuviškų kalendorių leidėjas L. Ivinskis. Čia lituanistinei veiklai buvo sudaryta palanki dirva. Jokiam kitame ano meto Žemaitijos dvare, kasdieniame jo gyvenime lietuvių kalba neturėjo tokių teisių. Rietave lietuviškai buvo mokoma pradinėje mokykloje, greičiausiai ir agronomijos mokykloje, įkurtoje Irenėjaus Oginskio. Patį I. Oginskį galima būtų pavadinti tipišku archajišku feodaliniu mecenatu. Dar gerokai prieš pasirodant L. Ivinskio kalendoriams, jis ėmė planuoti lietuviško laikraščio leidimą. Tada redaktoriumi buvo siūlomas jau minėtas Lietuvos praeities žinovas, artimas S. Daukanto bendražygis F. Kontrimas. Matyt, I. Oginskio pažिūros paskatino ir L. Ivinskį imtis lietuviškų *Metskaitlių* leidimo, rengti laikraščio *Aitvaras* projektą. Pagaliau I. Oginskis suvaidino tam tikrą vaidmenį M. Akelaičio gyvenime, buvo vienas iš nedaugelio krašto didikų, parėmusių šio lietuvių kultūros veikėjo planus.

L. Ivinskio lietuviškų kalendorių – pirmųjų periodiškai leidžiamų leidinių lietuvių kalba pasirodymas buvo neeilinės reikšmės įvykis. Nors S. Daukantas kritikavo menką *Metskaitlių* moksliskumą ir menką redagavimo kultūrą, tačiau bręstančios lietuvių nacijos, besiformuojančios lietuvių nacionalinės kultūros poreikius atitiko pats periodinio leidinio kaip bendratautinės komunikacijos priemonės pasirodymo faktas. Apie kalendoriaus redaktorių susibūrė keletas aktyvesnių bendradarbių: J. S. Dovydaitis, P.

⁴⁵ Smigielskis B. *Atsiminimai apie senovinę Žemaičių vyskupystę...* P. 240.

⁴⁶ M. Valančiaus 1848 IX 23 laiškas S. Daukantui // Valančius M. Raštai. Vilnius, 1972. T. I. P. 506.

⁴⁷ Valančius M. *Varnių miestelis. Sukilimas* // Valančius M. Raštai. Vilnius, 1972. T. 1. P. 491.

⁴⁸ V. Andriejauskio formuliarinis tarnybos sąrašas // RB RS. F. 90–298. L. 1.

⁴⁹ Caro vyriausybė stengėsi, kad seminarijoje šias pareigas eitų rusų kilmės ir stačiatikių tikėjimo mokytojas, bet 6-ajame dešimtmetyje nė vienas iš jų nepasisėkė ilgai Varniuose išsilaikyti (žr.: Stakauskas J. Lietuvių kalbos kelias į žemaičių kunigų seminariją // Tiesos kelias. 1937. Nr. 10. P. 534.

⁵⁰ V. Andriejauskio dienoraštis // CVIA. R 1135. Ap. 23. B. 147. L. 36.

Girdvainis⁵¹, J. Kurmavičius, K. Praniauskaitė, K. B. Rimavičius, J. Rimkevičius ir pagaliau lietuvių literatūros klasikas A. Baranauskas, nepakartojamomis *Anykščių šilelio* eilėmis papuošęs kalendorių puslapius.

L. Ivinskio kalendorių leidimą įdėmiai sekė M. Valančius. Jis peržiūrėdavo rankraščius, patardavo jų leidėjui. Be to, kalendorių rengėjo bendradarbiai buvo daugiausia dvasininkų luomo atstovai, aktyviai dalyvavę M. Valančiaus kultūrinėse akcijose. Tai leidžia prišlieti L. Ivinskį ir jo bendradarbius prie Varnių kultūros židinio. Kita vertus, M. Valančiaus ir I. Oginskio tikslai socialiniu aspektu buvo panašūs: I. Oginskis rėmė lituanistinį darbą, tačiau kaip ir M. Valančius tautinių kultūrinių siekių tiesiogiai į pirmą planą nekėlė. I. Oginskis, kaip tikras, nors ir naujoviškai mąstantis feodalinis mecenatas, pirmiausia rūpinosi savojo dvaro gerove, ir tik šie ekonominiai (iš dalies ir filantropiniai) motyvai gali paaiškinti Žemaitijos didiko pastangas. Toks klasikinis bažnytinio (vyskupo) ir pasaulietinio kunigaikščio pažiūrų bendrumas sudarė prielaidas Rietave gyvenantiems veikėjams įsitraukti į Varniuose keliamų kultūrinio judėjimo uždavinių sprendimą.

6-jame dešimtmetyje Varniuose susibūrusi lietuvių inteligentija korespondenciniais ryšiais jungė toli nuo gimtinės gyvenančius veikėjus. S. Daukanto bendramokslis, neišlikusios lietuvių kalbos gramatikos autorius Juozas Čiulda, jo amžininkas K. Zabitis-Nezabitauskis, A. Ugianskis, Peterburgo ir Maskvos studentai susirašinėjo su M. Valančiumi ir kitais Varniuose gyvenusiais kultūros veikėjais.

Savaime suprantama, kad M. Valančiaus žinioje buvo šimtai Lietuvos dvasininkų, kurių padedamas jis galėjo organizuoti vieną ar kitą kultūrinę akciją⁵². Tačiau, nepaisant M. Valančiaus pastangų, kunigija arba buvo stipriai veikiama aristokratinės, polonizuotos Lietuvos kultūros, arba apskritai nepasižymėjo dideliu išsimokslinimu ir kūrybinėmis potencijomis. Todėl bažnytinės organizacijos tinklas, apraizgęs Žemaičių vyskupystės miestelius ir sodžius, galėjo pasitarnauti tik tam tikrų kultūros produktų populiacijai, t. y. idėjų ar spaudos platinimui, parapijinių mokyklų kūrimui ir pagaliau blaivybės sąjūdžio stiprinimui. Tačiau katalikų dvasininkija jokių būdu negalėjo savo pačios jėgomis dirbti lituanistinį, ypač mokslinio tyrimo darbą; tam neužteko nei kompetencijos, nei idėjinės argumentacijos – pastoraciniai tikslai vertė klerą žiūrėti į lietuvių kalbą ir istoriją kaip į priemonę savo tikslams pasiekti. M. Valančius, rengdamasis užimti žemaičių vyskupo sostą, stengėsi užsitikrinti pasaulietinės inteligentijos (ypač S. Daukanto) paramą. XIX a. 5-ojo dešimtmečio pabaigoje, prasidėjus labai slaptai kovai su kitu caro valdžios siūlomu kandidatu į vyskupus J. K. Gintila, M. Valančius, pasinaudodamas S. Daukanto nepasitenkinimu dėl J. K. Gintilos pasyvumo liaudies švietimo srityje⁵³, stengėsi nominatą charakterizuoti tamsiausiomis spalvomis⁵⁴ ir parodyti gyvenimo negandų išvargintam lietuvių istorikui, kad, jeigu ir galima tikėtis „žemaičių akademijos“ įkūrimo, tai ne Alsėdžiuose, o Varniuose⁵⁵. Čia reikėtų pritarti J. Šliūpo nuomonei, jog ne liga, o M. Valančiaus įkalbinėjimai privertę Daukantą apsigyventi Varniuose⁵⁶, iš kur jau 1850 m. pabaigoje istorikas rašė T. Narbutui⁵⁷. J. Šliūpui taip pat priklauso mintis, jog S. Daukantas manė Varniuose tapsiąs laisvu literatu ir net gausią iš M. Valančiaus 200 rublių algos per metus. Kaip S. Daukantas įsivaizdavo „laisvo literato“ statusą, rodo M. Akelaičio laiškas A. H. Kirkorui, rašytas iš Jaunsvirlaukos: „Esu dabar pas Petrą Smuglevičių, kuris, sužinojęs, jog dirbu lietuviystei, o vargo prispaustas galiu tik ja viena užsiiminėti, pasikvietė mane pas save ir duoda man kasdieninės duonos, o

⁵¹ V. Biržiškos duomenimis, P. Girdvainis nusiuntęs blaivybės idėjas propaguojantį eilėrašį L. Ivinskiui, tačiau šis liko nepaskelbtas // Biržiška V. *Aleksandrynas*. Chicago, 1965. T. 3. P. 311–312.

⁵² Janulaitis A. *Kunigai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje...* Kaunas, 1923. P. 7–9.

⁵³ S. Daukanto 1846 IV 17 laiškas M. Valančiui // Daukantas S. *Raštai* Vilnius, 1976. T. 2. P. 784.

⁵⁴ Žr.: Valančius M. A. *a. administratoriaus J. K. Gintilos biografija...*; taip pat B. Smigielskio pastabas, paskelbtas jam mirus // Smigielskis B. *Atsiminimai...* // *Draugija*. 1912. Nr. 63. P. 242.

⁵⁵ M. Valančiaus 1848 IV 23 laiškas S. Daukantui // Valančius M. *Raštai*. Vilnius, 1972. T. 1. P. 507.

⁵⁶ Šliūpas J. *Lietuviškieji raštai ir raštininkai* // Šliūpas J. *Rinktiniai raštai*. Vilnius, 1977. P. 63.

⁵⁷ Merkys V. *Simonas Daukantas*. Vilnius, 1972. P. 254–255.

aš mokausi ir dirbu. Negera man būti veltėdžiu, bet kai pradės man kalbėti ponas Petras su ponu Simanu, kad pasiėmęs tarnystę nieko nepadarysiąs nei mokslui, nei sau, valandėlei nurimstu.”⁵⁸

Tačiau S. Daukanto svajos netrukus atsimušė į aukštą realybės sieną: M. Valančius, pripratęs apie save matyti griežtą ūkišką tvarką, žiūrėjo, kad niekas, kaip jam atrodė, nevalgytų veltui duonos. Tad ir lietuvių istorikas buvo apkrautas darbais⁵⁹. Jis turėjo mokyti M. Valančių vokiečių kalbos, rašyti lenkų–lietuvių kalbų žodyną ir užsiiminėti kitais ne mažiau varginančiais dalykais, leidžiančiais pavadinti S. Daukantą ne tiek laisvu literatu, kiek literatūriniu vyskupo sekretoriumi⁶⁰, o M. Valančių, S. Lempickio terminais tariant, utilitariniu mecenatu, kūrėjo globoje įžiūrinčiu tam tikrą naudą sau ir palaikančiu su juo palyginti šaltus santykius⁶¹. Tokie kultūros globėjo ir globotinio santykiai dažniausiai būdavo neilgalaikiai. Todėl visiškai nekeista, kad S. Daukantas, išgyvenęs Varniuose su pertraukomis penkerius metus, 1855 m. turėjo išsikelti į Jaunsvirlaukos dvarą⁶². Būtų klaidinga teigti, jog šitokį istoriko žingsnį sąlygojo viena kuri priežastis. Jų būta daugelio: pradedant senyvu amžiumi ir caro administracijos persekiojimais⁶³ ir baigiant ideologinės prigimties dalykais, trukdžiusiais surasti bendrą kalbą žemaičių vyskupui ir pasauliečiui istorikui, dar pirmuosiuose savo veikaluose išaukštinusiame ikirikščioniškos Lietuvos didybę. Tokiam katalikui ir pragmatikui, koks buvo M. Valančius, romantinei istoriografijai būdingas veržimasis atskleisti pagoniškos praeities „aukso amžių“ turėjo sukelti priešingas reakcijas. Perskaitęs *Istorijos žemaitiškos ar pasakojimo apie veikalus lietuvių tautos senovėje* rankraštį (kuriam S. Daukantas tikėjosi surasti leidėją), vyskupas net pavadino istoriką girtu⁶⁴; tai iki pat mirties skaudžiai prisiminė S. Daukantas⁶⁵.

Kito savotiško literatūrinio sekretoriaus funkcijas Varniuose atliko P. A. Kašarauskas. S. Daukantui išvykus iš miestelio, P. A. Kašarauskas tapo pagrindiniu lituanistinių studijų organizatoriumi. Jis stengėsi palaikyti ryšius su kitais Lietuvos praeities ir lietuvių kalbos tyrinėtojais. Sekdamas S. Daukanto, patraukusio jį lituanistikos link⁶⁶, pėdomis, P. A. Kašarauskas siekė sutelkti folkloro užrašinėtojus. Su vienais – Raseinių apskrities dvarininku, istorinių ir statistinių Žemaitijos aprašymų autoriumi⁶⁷ Ignu Bužinskiu, Lietuvos istorijos tyrinėtoju mėgėju Marcijonu Giedraičiu (vyskupų Giedraičių giminaitis) jis susirašinėjo⁶⁸, kitus, pvz., nepritekliuose vargstantį poetą Valerijoną Zagurskį-Ažukalnį⁶⁹, tikėjosi prisivilioti į Varnius, kurie tada daugeliui atrodė vienintele galima lietuvių demokratinės inteligentijos veiklos vieta. Per savo korespondentą kunigą Antaną Valentą P. A. Kašarauskas susipažino su V. Zagurskio-Ažukalnio gyvenimu ir kūryba⁷⁰.

⁵⁸ M. Akelaičio 1858 VIII 29 laiškas A. H. Kirkorui // Tauta ir žodis. Kaunas, 1925. Kn. 3. P. 309.

⁵⁹ Merkys V. *Simonas Daukantas*. P. 260–261.

⁶⁰ Biržiška V. *Vyskupo Motiejaus Valančiaus biografijos bruožai...* Brooklyn, 1952. P. 64.

⁶¹ Lempicki S. *Mecenat kulturalny w Polsce: (Problem i postulat)*. Kraków, 1928. P. 10–11.

⁶² Merkys V. *Simonas Daukantas...* P. 262.

⁶³ Ten pat. P. 263–270.

⁶⁴ Biržiška V. *Vyskupo Motiejaus Valančiaus biografijos bruožai...* P. 65–66

⁶⁵ S. Daukanto 1861 XI(?) laiškas M. Valančiui // Daukantas S. Raštai. Vilnius, 1976. T. 2. P. 784.

⁶⁶ Grigas K. *Simonas Daukantas ir lietuvių tautosaka...* // Daukantas S. Žemaičių tautosaka. Vilnius, 1983. T. 1. P. 27.

⁶⁷ I. Bužinskis kilęs iš senos Žemaičių bajorų giminės, buvo Baltojo Šaukoto (Šiluvos parapija) savininkas (žr.: Buszyński I. *Historyczne opisanie kościoła Szydłowskiego na Żmudzi. Wilno, 1856*. P. 56). S. Stanevičiaus studijų draugas. 1863 XI 20 už sukilėlių rėmimą išstremtas į Rusijos imperijos gilumą (žr.: Raseinių tardymo komisijos bylų alfabetinį sąrašą // CVIA F. 440. Ap. 1. B. 247. L. 1)

⁶⁸ Laiško M. Giedraičiui kopija // RB RS F. 24–15. L. 222.

⁶⁹ Literatūroje nevienodai ir klaidingai nurodomi V. Zagurskio-Ažukalnio gimimo metai. Vieni teigia, kad poetas gimė 1820 m. (Biržiška V. *Aleksandrynas*. // Chicago, 1965. T. 3. P. 295; Girdzijauskas J. *Laiko skola* // Ažukalnis V. Raštai lietuviški. Vilnius, 1968. P. 7), kiti nurodo 1817 m. (Lietuvių rašytojai. Vilnius, 1979. T. 1. P. 80). Tačiau heroldijos departamento archyve esantis gimimo liudijimo nuorašas rodo, kad dvivardis Valerijonas Ksaveras Zagurskis gimė 1816 XI 22 bajorų šeimoje // TSRS CVIA. F. 1343. Ap. 22. B. 395. L. 7.

⁷⁰ A. Valento 1861 m. laiškas P. A. Kašarauskui // RB RS. F. 24–15. L. 225.

P. A. Kašarauskas susirašinėjo ir su poetu Antanu Baranausku⁷¹, kurio ankstyvajam kūrybos periodui, matyt, bus turėjęs nemaža įtakos, atkreipdamas poeto dėmesį į nepakartojamus liaudies kūrybos klodus. Be to, P. A. Kašarausko rankraščių pluošte, pavadintame „Litvanica“, minimos ir kitų jo talkininkų – folkloro užrašinėtojų pavardės. Tai L. Ivinskis, Adomas Daniusevičius, seminarijos klausytojas Radavičius, kunigas Kumpikevičius, Surevičius, Narkevičius, Jonas Gedgaudas, Lyduvėnų klebonas Adomonis, kunigas Karolis Jagminas ir keliolika kitų.

Tačiau P. A. Kašarausko padėtis Varniuose gerokai skyrėsi nuo prieš tai čia dirbusio S. Daukanto. Pastarasis – Vilniaus universiteto magistras ir keliolikos knygų autorius – su M. Valančiumi buvo susijęs senais, bent jau iki 1850 m. neformaliais draugystės ryšiais, leidusiais net 1861 m. priminti vyskupui, kad „aš Tamstą prikalbėjau rašyti žemaitiškai“⁷². O P. A. Kašarauskas, kaip pataisos namų prižiūrėtojas, buvo tiesiogiai pavaldus M. Valančiui, todėl jų tarpusavio bendravimas panėšėjo į pavaldinio ir viršininko santykius⁷³.

Antra vertus, dauguma P. A. Kašarausko mokslinių ir literatūrinių korespondentų priklausė tai lietuvių inteligentų kartai, kuri (išskyrus galbūt tik I. Bušinskį) jau nebeturėjo galimybės pasisemti žinių Vilniaus universitete. Dauguma Varnių kultūros židinio įtakos sferoje besisukančių inteligentų buvo gavę arba konfesinį išsilavinimą Varnių seminarijoje ir Peterburgo dvasinėje akademijoje, arba (pasauliečiai) praktiškai buvo savamoksliai. Nei L. Ivinskis, nei M. Akelaitis, su pertraukomis gyvenęs Varniuose, nebuvo baigę jokios aukštosios mokyklos. Kiti (retos išimty) – Maskvos universiteto absolventai V. Andriejauskis, D. Bociarskis buvo daugiau organizatoriai negu tyrinėtojai ar literatai. Todėl visa Varnių kultūrinė produkcija palyginti labai atsiliko nuo akademinio S. Daukanto ir jo peterburgiškųjų bičiulių tyrinėjimų ir raštų lygio. Neatsitiktinai S. Daukantą šokiravo žema L. Ivinskio *Metskaitlių* mokslinė, meninė ir redakcinė kultūra. „Iki šiol niekas iš mokslininkų, – rašė S. Daukantas, – neatkreipė dėmesio į einantį kartą per metus lietuvišką leidinį vardu 'Kalendorius ukiszkas', kuris buvo protingo vyro sumanytas ir jau kelinti metai leidžiamas. Turėdamas kasmet jį savo rankose, as visuomet piktindavausi jų redaktoriaus nerūpestingumu tiek kalbos, tiek turinio atžvilgiu.“⁷⁴ Ir, matydamas menką ano meto lietuvių spaudos asortimentą, istorikas apgailestaudamas priduria: „Tikrai malonusis skaitytojas mano, kad priede ras apsakymėlių arba nurodymų, kaip kovoti su prietarais ir netinkamu elgesiu, tačiau yra visai priešingai...“⁷⁵

Viena pagrindinių bet kurios kultūrinės organizacijos ar židinio veiklos krypčių yra bibliotekos steigimas, nes biblioteka įgalina paspartinti pasaulinės kultūros vertybių įsisavinimą ir sudaro vieną svarbiausių materialinės kultūros židinio bazės elementų. Tuo keliu ėjo ir aristokratinės Lietuvos kultūros organizatoriai iš Vilniaus medicinos draugijos ir Vilniaus archeologijos komisijos, tuos pačius veiklos ženklus pastebime lietuvių demokratinės inteligentijos darbuose Peterburge ir Maskvoje. Neatsiliko ir varniškiai.

Varnių kultūros židinį turėjo aptarnauti seminarijos biblioteka, kuri iki 1845 m. buvo gana skurdi ir visiškai netiko lituanistinėms studijoms. 1846 m. S. Daukantas rašė naujai rektoriumi paskirtam M. Valančiui: „Neparašei, ar gavai kokių žemaitiškų knygų iš Kražių bibliotekos, reikia pasirūpinti, nes Varnių biblioteka yra skurdi senais spaudiniais, ypač norintiems mokytis šios kalbos nėra vadovėlių <...>. Reikia stengtis, kad mūsų Varnių (biblioteka) kauptų žemaitiškas knygas.“⁷⁶ 1845 m. iš Kražių į Kauną buvo

⁷¹ A. Baranausko 1858 III 14 laiškas A. P. Kašarauskui // RB RS. R 24–15. L. 227.

⁷² S. Daukanto 1861 IX(?) laiškas M. Valančiui // Daukantas S. Raštai. Vilnius, 1976. T. 2. P. 784.

⁷³ Anot B. Smigielskio, M. Valančius jau prieš pirmąjį vyskupiškąjį įėjimą į katedrą šiais žodžiais išreiškė savo credo: „Reikalauju paklusnumo“ (žr.: Smigielskis B. Pastabos apie padidintą Žemaičių vyskupystę, pradedančią nuo 1850 metų naująją gadynę // Draugija. 1912. Nr. 64. P. 342).

⁷⁴ Daukantas S. *Pastabos dėl L. Ivinskio kalendorių arba Metskaitlių, kalbos* // Daukantas S. Raštai. Vilnius, 1976. T. 1. P. 715.

⁷⁵ Ten pat. P. 720–721.

⁷⁶ S. Daukanto 1846 VI 17 laiškas M. Valančiui // Daukantas S. Raštai. Vilnius, 1976. T. 2. P. 781.

iškelta gimnazija, kurios pojėzuitinę biblioteką, turėjusią 3940 tomų knygų⁷⁷, gerai pažino M. Valančius, nes 1834–1840 m. joje dirbo bibliotekininku. Perkraustymo netvarka pasinaudojus, buvo galima atsigabenti į Varnius retų spaudinių.

Informaciją apie kitose Rusijos bibliotekose atsiradusius dublikatus suteikė rektoriui S. Daukantas (jis ir nurodė, kad Peterburgo dvasinės akademijos bibliotekoje yra antras M. Daukšos *Postilės egzempliorius*⁷⁸). S. Daukantas, beje, kai kuriuos savo veikalus padovanojo Varnių dvasinės seminarijos bibliotekai.

Pačioje rektoriavimo pradžioje M. Valančius ėmėsi bibliotekos reorganizacijos: jau 1845 m. rugsėjo 29 d. seminarijos valdyba vietoj atleisto dėstytojo kun. Kaco, kurio žinioje iki tol buvo biblioteka, įsakė paskirti A. Beresnevičių⁷⁹. Tų pačių metų pabaigoje kandidatą patvirtino Peterburgo dvasinė akademija⁸⁰, prižiūrėjusi Varnių seminarijos darbą. A. Beresnevičius buvo įpareigotas sudaryti naują knygų katalogą rusų kalba ir kasmet duoti ataskaitas seminarijos valdybai⁸¹.

Iš pradžių naujos knygos buvo užsakomos Peterburge. Didelė jų siunta atkeliavo 1849 m. kovo 12 d.⁸² M. Valančiui tapus vyskupu, biblioteka buvo plečiama toliau. 1852 m. balandžio 2 d. M. Valančiaus mokytojas, Peterburgo dvasinės akademijos rektorius, vėliau ir metropolitas Ignas Holovinskis savo laiške rašė M. Valančiui, jog įkalbėjo Rietavo šeimininką I. Oginskį pirkti knygas seminarijos bibliotekai⁸³. (Kunigaikštis įsipareigojo subsidijuoti ir kalbų mokymą seminarijoje.) Vieno turtingiausių Žemaitijos aristokratų lėšos, be abejonės, atvėrė naujas galimybes bibliotekai didinti. Tačiau pačiu reikšmingiausiu įvykiu reikia laikyti milžiniškos tų laikų Lietuvai J. K. Gintilos bibliotekos perkėlimą į Varnius po buvusio administratoriaus mirties. 1857 m. S. Daukanto lituanistinės talkos dalyviui, senam nominato bičiuliui J. Giniotui paprašius, J. K. Gintila prieš mirtį „didžiąją dalį bibliotekos <...> dovanojo kapitulai. Seminarijai atidavė mokslo įrankius...“⁸⁴

Taip Varniuose susirinko žymios mokslinės ir intelektualinės pajėgos, trumpam padariusios šį miestelį svarbiausiu XIX a. vidurio lietuvių kultūros židiniu. Nors svarbiausią vaidmenį čia vaidino dvasinė inteligentija, tačiau, nepaisant tiesioginio katalikų bažnytinės organizacijos tikslo (pastoracija), pastangos šviesti liaudį (didaktinės literatūros leidimas, pradinis mokymas lietuvių kalba) prisidėjo prie lietuvių valstiečių kultūros kilimo, savo etninės priklausomybės pajutimo ir nacionalinės savimones formavimosi. Tai stiprino savotišką kultūrinę opoziciją prieš feodalų klasės atstovus, griovė sustabarėjusius aristokratinės kultūros kanonus, neleidusius liaudies kultūrai įgyti „pilietinių teisių“. Be to, Varniai turėjo tam tikrą reikšmę ir pasaulietinės lietuvių inteligentijos veiklai. Štai net Kazanės universitete dirbęs A. Ugianskis naudojosi Varnių bibliotekos paslaugomis⁸⁵, o sulenkėjusios dvarininkijos pašaipą sukeliančios romantiškai ir optimistiškai nusiteikusios jaunos lietuvių inteligentijos svajonės apie Žemaičių akademiją Varniuose turėjo tam tikrą realų pagrindą.

M. Valančius stengėsi sudaryti kuo geresnes buitines sąlygas patiems Varnių miestelio, niekada neturėjusio net eilinio Lietuvos dvaro patogumų ir prabangos, gyventojams. „Mano rūpesčiu, – rašė M. Valančius, – vidaus reikalų ministeris Perovskis leido Varniuose įsteigti aptieką; ją tuojau ir įsteigė Kražių aptiekus vokiečiai <...>. Iš paštų valdžios išprašiau, kad per Varnius paštas eitų. Mano pakviestas ponas Adomas Zavadskis iš Vilniaus įsteigė Varniuose knygų pardavimą. Ta įstaiga vyskupystei buvo labai naudinga, nes žemaitiškos knygos ėjo į visas šalis taip gausiai, jog pramonininkas vos galėjo patenkinti

⁷⁷ Biržiška V. *Aleksandrynas*. Chicago, 1965. T. 3. P. 81.

⁷⁸ S. Daukanto 1846 IV 17 laiškas M. Valančiui // Daukantas S. Raštai. Vilnius, 1976. T. 2. P. 781.

⁷⁹ Varnių dvasinės seminarijos valdybos posėdžių protokolai // RB RS. F. 90–38. L. 2.

⁸⁰ Ten pat. L. 5.

⁸¹ Ten pat. L. 5–6.

⁸² Ten pat. L. 7.

⁸³ I. Holovinskio 1852 IV 2 laiškas M. Valančiui // CVIA. F. 1135. Ap. 20. B. 336. L. 62.

⁸⁴ Valančius M. A. *a. administratoriaus Gintilos biografija...* P. 490.

⁸⁵ A. Ugianskio 1859 V 11 laiškas M. Valančiui // Biržiška V. *Nežinomi senieji lietuviški tekstai*. Kaunas, 1931. P. 83–84.

žmonių reikalavimus <...>. Pelkėtą miestelį pradėjau labiau žvyru pilti, nes to reikalavo pašto kelias.“⁸⁶ Miestelio inteligentija, sekdamą didmiesčių madomis, įsitraukė į savotišką saloninį gyvenimą. Didesni lituanistikos žinovai S. Daukantas, lankęsis Varniuose ir po 1855 m., M. Akelaitis, L. Ivinskis, A. P. Kašarauskas, Jokūbas (?) Daukša⁸⁷, V. Andriejauskis, M. Giedraitis dažnai susitikdavo vieni pas kitus: susidarydavo ta natūralios mokslinės diskusijos aplinka, be kurios sunku įsivaizduoti kultūros židinio veiklą. Laisvalaikiu ar švenčių dienomis varniškiai organizuodavo istorinių Žemaitijos vietų lankymą ir net apžiūrindavo Varnių gyventojos Karačkienės namuose įsteigtą „muzeumą“⁸⁸.

1850–1863 m. beveik visų lietuvių kultūrinių akcijų gijos vedė į Varnius. Subūręs apie save daugumą lituanistinio sąjūdžio aktyvistų, M. Valančius stengėsi išplėsti tas kultūrinės-švietėjiškas akcijas (pradinį švietimą, knygelių liaudžiai lietuvių kalba leidimą), kurios, kaip sakyta anksčiau, buvo subrandintos S. Daukanto bičiulių būrelio Peterburge ir M. Valančiaus pirmtako vyskupijos administratoriaus J. K. Gintilos. Tikrai būdami toli už etnografinės Lietuvos ribų, peterburgiškiai lietuviai turėjo palyginti menkas kultūrinio darbo (ypač jo produktų populiarinimo) galimybes, nes spaudos ar kitų vertybių platinimo mechanizmas buvo dar labai silpnas ir rėmėsi kelių pakopų asmeninėmis pažintimis paremtais ryšiais. Už tai M. Valančius, savaip pasinaudodamas metropolito I. Holovinskio patarimu⁸⁹ ir remdamasis nauja dvasininkijos bei jo paties išauklėtos pasaulietinės inteligentijos karta, įgijo didžiules švietėjiško darbo galimybes.

Kita vertus, orientuojantis į didaktinių elementaraus pobūdžio leidinių ir atitinkamo lygio švietimo plėtotę (to, visų pirma, reikalavo pastoraciniai tikslai), akademinės, mokslinės pakraipos tyrinėjimai, ypač jų rezultatų publikavimas lietuvių kalba, M. Valančiaus aplinkoje atsitraukė į antrą planą: juk S. Daukantas visus savo kūrinius rašė lietuviškai ir sąmoningai deklaravo pasiryžimą jokia kita kalba nerašyti⁹⁰, o 6-ojo dešimtmečio lituanistinio darbo vykdytojais M. Akelaitis, A. P. Kašarauskas (7-ojo dešimtmečio pradžioje abu priimti į Vilniaus archeologijos komisiją) lietuviškai rašė tik liaudžiai skirtus tekstus – mokslinius tekstus jie skelbė lenkiškoje periodinėje spaudoje. Tik XIX a. pabaigoje lietuvių kultūrinis judėjimas susilaukė aukštesnio intelektualinio ir mokslinio turinio veikalų, parašytų lietuvių kalba.

Be to, M. Valančius, kaip reiklus ir paklusnumo reikalaujantis organizatorius, siekė išplėsti savo kompetenciją lietuvių demokratinės kultūros raidai kontroliuoti. Jau 1852 m. kovo 11 d. jis kreipėsi į švietimo ministrą, prašydamas, kad jam būtų leista galutinai tvirtinti spaudai „leidžiamus žemaičių kalba raštus“, bet caro administracija nesutiko⁹¹.

1859 m. M. Valančius pakartojo panašų bandymą – tik dabar jis siekė cenzūruoti planuojamą leisti lietuvišką laikraštį *Pakeleivingas*, kurio redaktoriumi buvo siūlomas M. Akelaitis⁹². (Beje, dar 1852 m. I. Holovinskis patarė M. Valančiui rūpintis lietuviško, matyt, pastoracinės krypties, laikraščio leidimu⁹³.) Santykiai su caro valdžia, besibaiminančia, kad Lietuvos demokratinės kultūros sferoje nesusiformuotų „Telšių karalystė“, neturėtų tyrinėtojo akyse pridengti kito tų pačių M. Valančiaus pastangų aspekto – patenkinus minėtą prašymą, sąlygos leisti pastoracinę-didaktinę lietuvių literatūrą būtų pagerėjusios, tačiau tokiu atveju vyskupo cenzūrai turėtų pasiduoti pasaulietinė kūrybinė inteligentija, ir taip ganėtinau priklausiusi nuo M. Valančiaus norų.

⁸⁶ Valančius M. *Varnių miestelis. Sukilimas* // Valančius M. Raštai. Vilnius, 1971. T. 1. P. 491.

⁸⁷ V. Andriejauskio dienoraštis // CVIA. F. 1135. Ap. 23. B. 147. L. 32.

⁸⁸ Ten pat. L. 27; V. Andriejauskio dienoraštyje (I.8) minimas jo 1853 m. korespondentas iš Žemaitijos Aleksandras Karačka.

⁸⁹ I. Holovinskio 1850 VIII 12 laiškas M. Valančiui // CVIA. F. 1135. Ap. 20. B. 336. L. 50.

⁹⁰ Merkys V. Simonas Daukantas... P. 274–275.

⁹¹ Merkys V. *Pastangos leisti Liaudies biblioteką ir laikraštį „Pakeleivingas“* (1858–1859) m. Knygotyra. 1983. T. 9(1), sąs. 1. P. 27.

⁹² Ten pat.

⁹³ I. Holovinskio 1852 I 31 laiškas M. Valančiui // CVIA. F. 1135. Ap. 20. B. 336. L. 61.

Būdamas plataus diapazono politikas, M. Valančius išnaudojo visas legalias, į caro vyriausybės regos lauką nepatekusias organizacinės veiklos galimybes. 1859 m., kai didžioji dauguma Žemaitijos valstiečių įsijungė į blaivybės sąjungą, M. Valančius, generalgubernatoriaus V. Nazimovo paklaustas, kas davė leidimą organizuoti brolijas, atsakė, jog religinės brolijos Romos katalikų bažnyčioje visada buvo steigiamos vyskupams leidus, tokių brolijų visada buvo daug, ir Rusijos valdžia niekad jų nedraudusi⁹⁴. Taigi elgdami pagal taisyklę, jog viskas galima, kas neuždrausta, blaivybės judėjimo organizatoriai išnaudojo Rusijos valstybės įstatymuose nenumatytas ir nekontroliuojamas kultūrinės veiklos formas. Šis judėjimas, nors ir katalikų bažnyčios organizuotas, išreiškė objektyviai kilusį lietuvių liaudies nepasitenkinimą socialine spauda. Masinis valstietijos įsijungimas į organizuotą sąjungą pamažu žadino tautinio atskirumo pajutimą, brandino tą nacionalinės savimonės užuomazgą, be kurios neįmanomas būtų buvęs perėjimas iš luominės feodalinės pasaulėžiūros į nacionalinę buržuazinę.

Varniuose susibūrusio lietuvių kultūros židinio veikla, ypač jos motyvai, buvo prieštaringi: konservatyviausi konfesiniai tikslai pynėsi su pažangiomis, objektyviai gimstančiomis tautinėmis aspiracijomis, kurios vedė prie sąmoningo nacionalinės lietuvių kultūros plėtojimo. Nors žemaičių vyskupui švietimas ir spauda buvo tik pastoracijos įrankis, tačiau pats liaudies švietimas, valstietiškos kilmės inteligentijos ugdymas paspartino pasaulietinės, demokratinės minties plėtotę, kartu sukėlė dėsninę nepasitenkinimą tiek dvasininkijos kuriamais kultūros produktais, tiek bažnytine pažangios minties kontrole. Tai sąlygojo nepriklausomų lietuvių pasaulietinės inteligentijos židinių atsiradimą.

Varnių reikšmė lietuvių demokratinės kultūros istorijoje smuko 1863 m. sukilimo įkarštyje. Pasinaudodama suirutė ir karo padėtimi krašte, caro valdžia pasistengė sugriauti šį sustiprėjusį lietuvių kultūros židinį. Buvo išstremtas *Šiaulėniškio senelio* autorius ir Varnių dvasinės seminarijos rektorius J. S. Dovydaitis, sukilėlių rėmimu apkaltintas ir išstremtas A. P. Kašarauskas. Ta pati lemtis ištiko ir V. Andriejauskį bei D. Bociarskį. Pagaliau vyskupystės centrą perkėlus į Kauną, kur caro administracijos priežiūra galėjo būti efektyvesnė, liko tik Varniuose planuotų ir iki galo nerealizuotų sumanymų prisiminimai.

Stasys Yla

MOTIEJUS VALANČIUS. LIAUDIES ŠVIETĖJAS IR BLAIVINTOJAS

Valančiaus veikla nesiribojo tik švietimu ir blaivinimu. Jo įtaka, pasak Vc. Biržiškos, „prasiskverbė į visas Lietuvos viešojo gyvenimo sritis... ir visose jis savarankiškai pasireiškė ir tuo būdu visai Lietuvos XIX amžiaus istorijai uždėjo savo valančinį antspaudą. Tuo laiku neturėjome kito asmens, kurį būtume galėję greta jo pastatyti“ (M. V. biografijos bruožai, 1951, 5).

A. Alekna, Valančiaus biografijos autorius, taip jį apibūdina. Buvęs vidutinio ūgio, pailgo veido, tvirtos kūno sudėties. Turėjęs gerą atmintį, tvirtą valią ir išugdytą pareigingumą. Buvęs atsparus svetimoms įtakoms, lankstus neprincipiniuose dalykuose, tačiau gynęs atkakliai esminius reikalus ir juos sprendęs nedelsdamas. Buvęs praktiškas, tačiau mėgęs dailę ir turėjęs gerą paveikslų rinkinį. Ypač pasižymėjęs darbštumu, branginęs laiką, turėjęs savo darbo sistemą ir jos griežtai laikęsis.

Savo elgsenoje ir kalboje Valančius buvo labai paprastas, demokratiškas, patrauklus. Susirašinėjo gana plačiai su kunigais, ponais ir valdžios atstovais. Vedė keletą dienoraščių – pusiau kronikų, sudarinėjo vyskupijos darbų statistikas, rinko istorinę medžiagą, užrašinėjo liaudies patarles ir papročius. O knygų ir

⁹⁴ Gieczyński K. *Bractwa trzeźwości w diecezji Zmudzkiej...* Wilno, 1935. P. 42.

knygelių prirašė tikrai daug. Valančiaus kūryba prašoko ankstyvesnę lietuvių literatūrą ir davė pradžią grožinei lietuvių prozai.

Kelias ligi vyskupystės

Valančiai buvo Nastrėnų kaimo, Salantų parapijos žemaičiai, laisvi, turtingi ir šviesūs ūkininkai. Vienas brolis – Motiejus – išėjo į kunigus, o antras – Mykolas – vedė Oną Stonkaitę iš Kartenos parapijos. Vyskupas buvo jų tretysis vaikas, gimęs 1801 vasario 16, pakrikštytas dėdės kunigo vardu. Buvo dar dvi dukros ir du sūnūs, kurių vienas – Mykolas – išėjo į kunigus vienuolius, o antras – Feliksas – į medicinos daktarus.

Būsimasis vyskupas protą turėjo šviesų, bet Žemaičių Kalvarijos mokykloj per daug neiškilo. Ją baigė 1821 metais, įsigijo 6 klasių diplomą ir gavo teisę stoti į universitetą. Pabuvęs metus namie, jau turėdamas 21 metus, įstojo į Varnių kunigų seminariją. Čia pasirodė tiek gabus, kad po dviejų kursų buvo pasiųstas į Vilniaus teologinę mokyklą, vadinamą vyriausiąją seminariją, vėliau rusų perkrikštytą dvasinę akademiją. Ją baigė 1828 teologijos kandidato laipsniu ir tais pačiais metais buvo išventintas kunigu. Besimokydamas Vilniuje buvo įsirašęs į šią vyskupiją, dėl to gavo paskyrimą gudiškoje srityje – Moziriuje vidurinės mokyklos kapelionu. Už trijų metų prasidėjo sukilimas prieš rusus, į kurį Valančius nebuvo įvertas. Po sukilimo, kai viskas aprimo, jis pasiprašė vysk. J. A. Giedraitį, kad padėtų jam persikelti į žemaičius ir gavo kapeliono vietą Kražių mokykloje. Čia buvo turtinga biblioteka dar iš jėzuitų laikų, ir jam teko ją tvarkyti. Radęs istorinės medžiagos, pradėjo ruošti dviejų tomų veikalą – *Žemaičių vyskupystę*, o pasinaudojęs teologine literatūra pasiruošė teologijos magistrui ir jį gavo 1836 m. Vilniuje. Savo mokslumu ir darbštumu užkrėtė savo mokinius, iš kurių lietuviškame gyvenime ir rašte vėliau pasižymėjo Andrius Ugenkis, Jeronimas Račkauskis, J. S. Dovydaitis ir kiti.

Po šešeto metų, praleistų Kražiuose, jis buvo pakviestas (1842) į Vilniaus dvasinę akademiją, adjunkto teisėmis, dėstyti pastoralinės teologijos. Po metų apgynė disertaciją ir gavo teologijos daktaro laipsnį. Rusai tais metais akademiją perkėlė iš Vilniaus į Petrapilį, ir Valančius atsidūrė Rusijos sostinėje. Petrapilio dvasinės akademijos rektorium buvo paskirtas Ignas Holovinskis, istorinės Lietuvos sričių kunigas, baigęs Vilniuje teologiją porą metų vėliau už Valančių, paskui profesoriavęs Kijevo universitete. Holovinskis buvo ne tik žymus pedagogas, rašto žmogus, bet pasirodė ir sumanus diplomatas, įsigijęs didelį caro pasitikėjimą ir likęs absoliučiai ištikimu popiežiui. Su Valančium jis buvo pažįstamas iš studijų laikų Vilniuje, o dabar akademijoje jiedu labai suartėjo. Valančius mokėsi iš Holovinskio nusišlėpti nepalankias nuotaikas rusams, ypač dėl jų bažnytinės politikos, už tai jų administracijai atrodė priimtinas ir patikimas. Kai rusai paskelbė seminarijų reformos planą ir reikalavo atleisti Varnių seminarijos vadovybę bei pakeisti visus profesorius, naujuoju Varnių rektoriumi, Holovinskiui pasiūlius, buvo patvirtintas Valančius. Šias pareigas jis perėmė 1845 metais. Keisdamas profesorius ir praveddamas programų reformą elgėsi taip diplomatiškai, kad seminarijos moralė ir mokslas nenukentėjo ir rusai buvo patenkinti jo „uolumu“.

Rusų pastangos pravesti į Žemaičių vyskopus sau palankų kandidatą ilgokai užtruko. Vatikanas atmetė pirmąjį jų kandidatą, caro nominatą kan. J. K. Gintilą. Antrasis kandidatas kan. Juozas Rupeika, Šiluvos infulatas, taip pat užkliuvo. Tuo tarpu rusai 1848 m. pasirašė naują konkordatą su Vatikanu ir ta proga Žemaičių vyskupijai priskyrė iš Vilniaus vyskupijos 7 dekanatus su 94 parapijom – beveik visą Aukštaitiją su Latgala ir Kuršu. Holovinskiui patariant, rusai pagaliau atsisakė Rupeikos ir prašė surasti naują kandidatą į Žemaičių vyskopus. Holovinskis pasiūlė Valančių, ir jį caras nominavo, o Vatikanas tuoj patvirtino. Jis buvo konsekruotas ir paskirtas ordinaru 1850 metais.

Valančiaus atsakomybei teko tokia didelė teritorija, kokios nebuvo turėjęs joks Žemaičių vyskupas nuo pat šios vyskupijos įsteigimo. Joks vyskupas ir pati vyskupija nebuvo matę ir tokios priespaudos bei svetimos kontrolės, kokią rusai išvystė jam pradėjus, o ypač įpusėjus vyskupauti.

Valančius buvo realistas – matė, ko labiausiai reikia tautai. Jis buvo pirmas vyskupas, kilęs iš liaudies. Liaudis, tautos ir bažnyčios kamienas, jam labiausiai rūpėjo, dėl to, neapleisdamas kitų svarbių dalykų, jis sutelkė savo dėmesį į liaudies švietimą ir jos blaivinimą.

Liaudies švietėjas

Iš buvusio Lietuvos švietimo su gausiom parapiinėm ir dideliu skaičiumi vidurinių mokyklų po 1831 metų sukilimo beveik nieko neliko. Rusai viską uždarė, neaplenkdami ir Vilniaus universiteto. Vietoj parapiinių jie steigė valsčiaus mokyklas ir vietoj buvusių vidurinių savas gimnazijas. Vysk. Simui Giedraičiui prašant, rusai vėl leido nuo 1841 metų atkurti parapiines mokyklas ir tuo leidimu pasinaudojo pats Giedraitis, o po jo vyskupiją perėmęs valdyti kan. J. K. Gintila. Bet toli gražu nepakankamai, bent taip atrodė Valančiui. Tapęs vyskupu, Valančius skubiai ėmėsi akcijos išplėsti pradinių mokyklų tinklą taip, kad jos veiktų kiekvienoj parapijoj, filijoj, o jei galima ir kaimuose. Dėl to įsakė dekanams, kad surinktų parašus iš visų klebonų ir filijistų, jog šie steigs, kur dar nėra, tokias mokyklas ir jam pranešinės kas pusmetį apie tų mokyklų darbą. Jis kreipėsi ir į apskričių bajorų maršalkas, kad šie paragintų dvarininkus remti parapiinių mokyklų statybą ir patys savo dvaruose kurtų mokyklas. Kunigai atsiliepė gana palankiai, juoba kad vyskupo reikėjo klausyti. Nelauktas buvo dvarininkų atliepimas. Gal jie jautė baudžiamos galą, o gal, ruošdamiesi naujam sukilimui, norėjo įsiteikti liaudžiai ir kunigams. Gana to, kad nemaža jų dalis jungėsi į šią akciją.

Valančius jau 1853 metais gavo iš 11 dekanatų pusmetinius pranešimus, kurie lietė ne tik parapiines bei dvarų mokyklas, bet ir rusų naujai steigiamas valsčių mokyklas. Pastarųjų buvo 18 su 815 mokinių, o parapiinių 136 (įskaitant ir dvarų – 141) su 4147 mokiniais. Gavęs papildomų žinių iš kitų dekanatų, Valančius tais metais perdavė Kauno gubernatoriui tokias tikslas žinias: jo vyskupijoje veikiančios 197 parapiinės mokyklos su 5910 mokinių. Po ketverių metų gubernatoriui buvo pranešta tas pats mokyklų skaičius (197) su 6000 mokinių.

Iš pirmųjų statistikų matyti, kad Valančiaus akcija didesnio atgarsio susilaukė iš senosios Žemaičių vyskupijos dekanatų. Didžiausių mokyklų skaičių turėjo šie dekanatai: Veliuonos ir Joniško (po 16), Alsėdžių (14), Rietavo (13), Skuodo (12), Batakių (9), o iš Aukštaičių dekanatų Utenos ir Zarasų (po 8). Mokinių skaičiumi kitus dekanatus pralenkė Zarasai (562), Skuodas (525), Alsėdžiai (474).

Valančius šią akciją plėtė apie 10 metų. Per tą laiką mokinių skaičius daugelyje parapiinių mokyklų buvo padvigubėjęs, tuo tarpu rusų valsčiaus mokyklos toli gražu neturėjo tokio pasisekimo. Rusai pradėjo įtarinėti kunigus ir vyskupą siekiant paralyžiuoti rusų mokyklų įtaką. Šį įtarimą jiems didino faktas, kad kunigus remia dvarininkai. Dėl to, dešimtmečiui praėjus, Kauno gubernatorius Kriegeris išsiuntinėjo apskričių viršininkams tokį raštą:

„Nuo to laiko, kai vyriausybė ėmė steigti valsčiaus mokyklas, dvarininkai ir kunigai, norėdami veikti prieš vyriausybės pastangas pakelti vietinius gyventojus su rusiškojo rašto pagalba, ėmė visur veikliai steigti sodžiaus mokyklas. Jose be mokyklų vyresnybės žinios ir sutikimo parinkti mokytojai moko visus be luomo ir tikybos skirtumo lenkiško rašto ir katalikiško katekizmo iš elementorių, spausdintų tam tikslui Vilniuje arba Varšuvoje. Generalgubernatorius įsakė 23.XII.1863, Nr. 915 tas mokyklas uždaryti.“

Rusų žandarai pradėjo mokyklas vienur uždarinėti, kitur reikalauti parašų, kad nebus mokoma iš vadovėlių, spausdintų Vilniuje ar Varšuvoje. Tie vadovėliai, kaip *Mokslas skajtimo raszto lietuwiszko*, kasmet pakartojamas po keletą laidų, arba *Istorija Szwenta Senojo Istatimo*, pakartota penketą kartų, buvo nepriimtini rusams vien dėl to, kad jie buvo lotynų (jų žodžiais – lenkų) rašto, o ne rusų⁹⁵.

⁹⁵ Vysk. Valančiaus laikais išleistų elementorių būta nemaža. Vysk. A. Baranausko rinkiniuose rasta šešetas, o septintas atskirai: 1. Abieciela lietuviu-kalnienu ir žiamajtiu kalbos, Petropilie 1842, 2. Mokslas lietuwiszko skajtimo ir katekizmas, Wilniuy 1852, 3. Elementorius, Wilniui 1858, 4. Lamentorius arba pradžia mokslo, Vilniuja 1860, 5. Elementarz polsko-litewski, Wilniuja 1862, 6.

Nors lietuviškos parapiinės mokyklos 1863 metais buvo rusų suparalyžiuotos, tačiau ilgiau patvėrė kitas Valančiaus užmojis – išplėsti raštingumą tarp kaimiečių, ypač jaunimo. Jis buvo raginęs kunigus šalia parapiinių mokyklų mokyti subrendusius kaimiečius skaitymo ir rašto ir apie rezultatus jam pranešinėti. Pranešimai yra išlikę iš trijų dekanijų. Rietavo dekanijoje 1853 raštingų žmonių buvę 11 296, o 1863 – 24 330. Zarasų dekanas pranešė, kad 1853 skaityti mokėsi 369, o 1854 – 927. Jonišio dekanas rašė apie savo parapiją, kad joje 1852 metais mokančių skaityti buvo 2003, o besimokančių kita tiek. „Žemaitija anais laikais buvo pralenkusi ne tik kitas Lietuvos, Lenkijos juo labiau beraštės Rusijos sritis, bet galėjo drąsiai lygintis ir su daugeliu Vakarų Europos kraštų“ (Vc. Biržiška, M. V. biografijos bruožai, 50).

Uždarinėjant parapiines mokyklas ir steigiant rusiškąsias valsčiuose, iškilo pavojus, kad vaikai bus ne tik rusinami, bet ir stačiatikinami. Tokių žinių Valančius gavo tuoj po Kriegerio rašto iš Dusetų klebono. Čia valsčiaus mokytoju buvo paskirtas stačiatikių dvasininkas, dėl to Valančius tuoj reagavo raštu vidaus reikalų ministrui. Nesulaukęs atsakymo, vyskupas gavo naujų žinių, kad minėtas stačiatikių kunigas reikalavęs paskelbti katalikų bažnyčioj jo atsisaukimą tėvams, kad po švenčių jie vežtų vaikus į jį mokyklą. Vyskupas 1862 sausio 23 parašė naują raštą tam pačiam ministrui, reikalaudamas į Dusetas pasiųsti kataliką mokytoją ir pagrasino: „Kitaip Dusetų parapiečiai, matydami tolerancijos užgavimą, griežtai atsisakys siųsti savo vaikus auklėti, ir Dusetų valsčiaus mokykla paliks visai tuščia“ (A. Alekna, Vysk. M. Valančius, 1922, 68).

Krašto blaivintojas

Antras didelio mosto planas, kurio Valančius ėmėsi, buvo krašto blaivinimas. Šį sąjūdį buvo pradėję Suvalkijos kunigai 1846 m. ir ligi 1856 metų jis buvo apėmęs beveik visas šios vyskupijos parapijas. Pastebėjęs sėkmę vienoj Lietuvos srity, Valančius paskelbė blaivybę savo vyskupijoj ir tai padarė oficialiu raštu 1858 XI 1. Jis pavedė dekanams rinkti parašus iš kunigų, kad jie prisideda prie blaivybės. Po to prašė parašų iš kapitulos narių, seminarijos profesorių, katedros vikarų ir klierikų. Pastaruosius ragino „stoti į blaivybę, kad savo laiku pradėtų naują kunigų kartą, naują doros pakilimo epochą sau ir savo tautai“.

Kitais (1859) metais kovo 1 vyskupas atskiru raštu kreipėsi į dvarininkus: „Tikėjimo ir žmoniškumo vardu, dabartinės ir būsiančios kartos vardu išreiškiame jums padėką už gerus jūsų norus ir pastangas. Kviečiame jus padėti tame darbe dvasiškiams. Visiškai panaikinkite degtinės ir romo vartojimą valsčiuose ir jūsų namuose, panaikinkite stipriųjų gėrimų pardavinėjimą... Užkietėjusieji gėrovai išmirs, išaugs nauja karta, sveiki ir stiprūs žmonės atgims“ (Alekna, op. cit. 87).

Valančius kreipėsi ir į rusų vidaus reikalų ministrą, prašydamas, prasidėjus blaivinimo akcijai, leisti spausdinti periodinį lietuvišką laikraštį *Pakelewingq*. Savo rašte, rašytame 1859, vasario 21, Nr. 496, jis rašo ministrui Lanskoj: „Jūsų Ekscelencijai yra jau žinoma, kad Kauno gubernijos valstiečiai visiškai atsisakė svaigiųjų gėrimų. Liaudžiai, išsilaisvinusiai iš žemiausio geidulio, yra reikalinga dorinė įtaka, kuri galėtų ją palaikyti einančią santūrumo keliu ir suteiktų jai... kilnesnį patenkinimą, gaivinantį protą ir širdį. Rusų tauta ir latviai turi savo laikraščius..., bet žemaičiai ir lietuviai... iki šiol neturi tokio organo, kuriuo galėtų naudotis atitinkamai savo padėčiai švietimo vaisiais... Laikraščelio vienintelė paskirtis, kaip iš prijungiamos programos malonės matyti, būtų skleisti naudingas dorines ir liečiančias ūkiškąjį valstiečių būvį žinias.“ To paties turinio raštu 1859 kovo 7 Nr. 661 Valančius kreipėsi ir į generalgubernatorių Nazimovą, prašydamas paremti lietuviško laikraščio leidimą. Šalia religinių, dorinių ir ūkinių dalykų, šiame laikraštyje Valančius ketino dėti apščiai medžiagos iš vietinės istorijos bei

geografijos, dainų, pasakų, patarlių, mįslių (Plačiau žr. J. Stakauskas, Valančiaus laikų lietuviškasis darbas, Tiesos Kelias 1938, Nr. 7–8).

Valančiaus žygiai dėl laikraščio greit pasiekė Simą Daukantą ir švietimo ministerijoje dirbusį N. Praniauską. Jie džiaugėsi tuo ir davė patarimų, kaip toliau veikti. Deja, Valančiaus raštai įstaigose atgarsio nerado – buvo užkišti stalčiuose. Caras Aleksandras II, keliaudamas per Lietuvą, Valančių buvo pasveikinęs už blaivybės įvedimą, bet jo ministrai ir gubernatoriai šioje blaivinimo veikloje įžiūrėjo kitus Valančiaus tikslus. Labiausiai pajuto pavojų rusų išdas, kurio žinioje vien Vilniaus gubernijoje 1844 metais buvo 1332 smuklės. Šį skaičių per 12 metų jie buvo gerokai padidinę. Dabar staiga visa apyvarta ėmė kristi, ypač Kauno gubernijoje, bet palietė ir Vilniaus bei Gardino sritis.

Rusai bene labiausiai pabūgo pačios blaivinimo mobilizacijos, kuri buvo žaibiškai greita ir veiksminga. Blaivybė buvo įvesta visoj Žemaičių vyskupijoj per nepilnus metus (Aleksna, 87). Toks dalykas rusams atrodė ne atsitiktinis, o gerai organizuotas ir suplanuotas iš anksto. Rusams paaiškėjo, jog blaivybės brolijos įstatai nustatyti pop. Pijaus IX, dėl to ėmė baimintis, ar Vatikanas nesiekia kokių tolimesnių tikslų. Įstatai buvo atspausinti lietuviškai ir pradėti platinti. Tada generalgubernatorius paprašė Valančių paaiškinti, kuo remiantis jis leido įstatus atspausinti ir draugiją steigti. Cenzūra savu keliu reikalavo atspausintus įstatų egzempliorius jai pristatyti. Apie įstatų atspausdinimą paprašė žinių iš vyskupo ir vidaus reikalų ministras. Pagrindinis rusų rūpestis buvo, kuo remiantis įstatai buvo išversti lietuvių kalbon, kur buvo spausdintas originalas, iš kur vertėjai jį gavo. Valančius paaiškino, kad tai nėra draugija, o bažnytinė brolija.

Netrukus, po visų klausinėjimų, karinis rusų gubernatorius su Petrapilio žinia sustabdė įstatų platinimą. Apie tai Valančiui pranešė iš Petrapilio jo giminaitis kun. Al. Beresnevičius su šia pastaba: „Reikia spėti, jog žydų, smuklių laikytojų, pastangos laimėjo pas kariškąjį gubernatorių... Tos brolijos gynimas – tai tautos gyvybės gynimas.“

Policijai buvo įsakyta neleisti daugiau brolijų steigti, o kur įsteigtos, uždaryti ir brolijų sąrašus pristatyti gubernatoriui.

Valančius nenusileido. Rašė generalgubernatoriui, kad įsakytų policijai netrukdyti blaivybės platinimo ir prižiūrėti, kad dvarininkai neverstų valstiečių vartoti svaigiųjų gėrimų – paliktų jiems laisvę. Kai paaiškėjo, jog rusai daugiau palaiko žydų – smuklininkų interesą, Valančius pradėjo veikti per dvarininkus ir apskričių bajorų maršalkas. Šie vienas po kito atsiliepė, pritardami naikinti bravorus ir uždarinėti smukles kaimuose. Pradėjus tai vykdyti, vėl įsikišo rusų akcizo įstaigos ir pati finansų ministerija, įspėdama, jog uždarinėjimas bravorų ir smuklių esąs ėjimas prieš vyriausybės tikslus. Iš tikro, po vienerių metų nuo blaivybės paskelbimo rusų išdo pajamos iš akcizo už parduodamą degtinę Kauno gubernijoje nukrito 67 proc., o Vilniaus 38 proc. Surinktomis pačių rusų žiniomis iš apskričių, blaivybę esą priėmė nuo 59 proc. ligi 97 proc. katalikų. Iš vyskupų gautomis gubernatūros žiniomis 1860 metais Kauno gubernijoje blaivininkų buvę 83 proc., Vilniaus 51,9 proc. ir Gardino 59 proc. (Aleksna, 109–13).

Nežiūrint visų pastangų suparalyžiuoti blaivinimo akciją, ji plito ir toliau, ir jos vaisiai darėsi palaimingi. Tai prisimena Valančius savo testamente. Iš jo asmeninių užrašų matyti, kad laimėjimų pasiekta didelė kova ir kietu pasiryžimu. „Velnius sukėlė prieš mane žydus ir visokius viršininkus... Žydai ir man davinėjo didžius pinigus, kad tik įsakyčiau kunigams nebešaukti ant girtuoklių. Atmečiau pinigus!“ (Pastabos pačiam sau, 177).

[...]

Juozas Ambrazevičius

TAUTINEI MINČIAI DIRVOS RUOŠIMAS: GYVASIS MOTIEJUS VALANČIUS

Pirmajam straipsny (rinkiny *Lietuvių rašytojai*) iškelta, kad Daukantas atskleidė naują lapą lietuvių tautinėje ideologijoje. Joje Daukantas prašoko savo laikų visuomenę. Visuomenė nebuvo priaugusi, ir Daukantui teko būti vadu, kuris dar neturėjo karių.

Kitoks vadas buvo Valančius. Tokios pažangios ideologijos jis neskelbia. Jis išeina pirma ruošti dirvos, kurioje galės suklestėti ir Daukanto idėjų sėkla. Jis pasilieka toje pačioje visuomenėje, kad būtų jai suprantamas ir priimtinas.

Jis ne toks vadas, kaip ir vadinamieji lenkų sielos vadai – Mickevičius, Krasinskis, Slovackis. Jis nekuria fantastinių vizijų apie tautos pašaukimą. Iš viso jis ir ne fantazijos žmogus. Jis visados blaiviai realus. Jis ir savo raštais pradėjo istorinį realizmą. Ir savo žodžiu jis yra tikras realistas. Tas pats senovės miškas, į kurį Daukantas įdėjo visą savo poetišką susižavėjimą ir aprašinėjo po kelis sykius pasikartodamas, iš po Valančiaus plunksnos išeina daug realesnis. Senovės lietuviai Valančiui buvo „augaloti, stipri, skudri, szimta metu patenkantis. Barzdų neskutasis, plaukus retai kumet bekirpusis“. Palyginti su Daukanto lietuviu, kurio „barzda vėpūtiniais ant žandų niūksojo, plaukai tamsūs už ausų sukosi, karių kasos į užpakalį nudribusios, vėjų sklaidomos, it arklių karčiai plaikstėsi“, – anas Valančiaus aprašymas yra toks paprastas, nepoetiškas. Užtat jis visados tikslus ir konkretus. Jis visados ir pačiame veikime pirma apskaito sąlygas, įvertina situacijas ir tada imasi racionaliai, planingai siekimus vykdyti. Tai tikro vado taktika.

Šiuo tarpu ir įdomu pasekti šitokio vado besiformuojančią, o paskui jau vadovujančią figūrą, išsprogusią žemaičiuose.

Žemaičių fone

1926 m. išleidžiant vysk. Staugaitį į Žemaičių sostinę, kan. Tumas apie Žemaičius kalbėjo: „Iš pat nebeatmenamų laikų Žemaičių Žemė buvo politiškai, paskui bent administratyviai nepriklausoma ir ėjo lygiagrečiai su Didžiąja Lietuvos kunigaikštija. Žemaičiai visados turėjo atskirus kunigaikščius, yra Lietuvai davę didžius Kęstutį su Vytautu ir Birute. Žemaičių kunigaikščiu titulavosi net okupantai Rusų carai. Lenkų vergijos laikais Žemaičiai buvo išskirti į atskirą administracijos dalį, į 'Starostwo Żmudzkie', turėjusią per visą laiką autonomiją, daug atskirų teisių. Esu žemaitis visados skambėjo tautiškai susipratusiu, 'apsisprendusiu' to krašto gyventojų lūpose; esu žemaitis nesvyruodami sakė patys žymieji jų aristokratai didikai, a. a. kunigaikščiai Oginskiai ir kiti. Esu žemaitis reiškė kiekvienas politikos žingsnis didžiojo patrioto Katkevičiaus.“

Ir ne be pagrindo žemaičiai didžiavosi savo žemaitiškumu. Kada į Lietuvą veržėsi Vakarai, nešdami Lietuvai politinę nelaisvę, tada Žemaičių Žemė davė Kęstutį ir Vytautą. Kada tie patys Vakarai užplūdo Lietuvą religine protestantizmo forma, kada jau visuose Žemaičiuose beliko tik septyni kunigai, Žemaičiai davė vysk. Merkeli Giedraitį ir kan. Daukšą. Kada Lietuvą apniko Rytai, nešdami jai politinę, religinę ir kultūrinę nelaisvę su šūkiu „Rasplatat Litvu“, kada jų užmačioms tautai vadovavęs bajoriškasis luomas jau nebestengė spirtis, tuo taigi kritiškuoju momentu Žemaičiai vėl davė du didžius žmones, žmones jau ne bajorus, o iš valstiečių luomo – S. Daukantą ir M. Valančių.

Su žemaičiais yra sutapusios ir gražiausios lietuvių tautos tradicijos bei tautiniai herojai. Juos dažniausiai minime iš praeities stiprybės sėdami.

Valančius ir patiems žemaičiams artimas. Jie, anot Tumo minėtos kalbos per vysk. Staugaičio išleistuves, yra bažnytiški žmonės, bažnyčių lankyti itin mėgstą, antra, žemaičiai mėgsta savo literatūrą; ir dabar esą nemaža „mandragalvių“, kurie savo Daukanto ir Valančiaus raštus kiaurai žino ir kiaurai sugeba juos iškomentuoti.

Ruošimasis pareigoms

Tiesa, jauno Valančiaus gyvenimo pažįstam tik vieną kitą fragmentą. Bet iš jų matyt, kad tuo metu, kada daugelis žemaičių, Valančiaus amžininkų, jau rašė brošiūreles, „veikė“, – tuo metu Valančius tylėjo. Pirmuosius savo darbus parodė tik jau keturiasdešimt metų amžiaus.

Ar jis buvo toks apsileidėlis nesusipratėlis? kažkas kita. Mokykloj, paskui seminarijoje jis visados veiklus, užimtas, tik kaip tikras lietuvis – išorės apsileidusios, pasišiaušusiais plaukais, bet su kažin kokiu patraukiančiu paprastumu (Dabševičius). Tas paprastas muziko vaikas, iš kaimo išsinešęs sveikas dvasios ir kūno galias, mokykloje giliai kultivuoja. Kultivuoja užsidaręs.

Kaip katilė garas įgauna nepaprastos jėgos tik uždarytas, taip ir asmenybė stiprėja, intensyvėja uždara. Tai didžių asmenybių kelias. Ilgas pasiruošimas, kad paskui būtų vaisingas darbas.

Tai natūralus gamtinis kelias ažuolo, kuris ilgai auga, bręsta, dėl to ir patveria amžius.

Iš mokyklos išėjo Valančius ne tik su žiniomis, bet tapęs vieninga, harmoninga asmenybe. Jokio dvilypumo, jokio vidaus konflikto, kuris pasėja nesutarimą tarp žodžių ir darbų ir priverčia žmogų sau pačiam veidmainiauti. Jokio dvilypumo, kuris žmogaus energiją išaikvoja kovai pačiam su savim, kol galutinai palūžta, negalėdamas savyje dvilypumo pakęsti. Valančiaus visos galios susiderinusios kaip smuikė stygos, ir visa jo asmenybė palinkusi viena linkme – atlikti jam skirtą pareigą.

Organizatorius kūrėjas

Išėjęs į gyvenimą visus savo sugebėjimus ir nukreipia ta pareigos linkme. Nesiblaškydamas į šalis, nesigriebdamas devynių darbų, Valančius dirba tai, ką liepia einamoji pareiga – kapeliono, profesoriaus, rektoriaus...

Tai dėl to jis taip ilgai nepasireiškė visuomeniniame, politiniame, publicistiniame darbe, kuris tada buvo mada. Užtat jis tapo savo srities specialistu, laimėjusiu galias savo auklėtinių simpatijas ir viršininkų pasitikėjimą, kad ištesės jam dedamas pareigas.

Valančius buvo ne iš tų žmonių, kurie ieškojo vietų, bet iš tų, kurių pačios vietos ieškosi. Ir vyskupo sosto jis neieškojo.

Nors nebuvo tradicijos skirti muziko vyskupu, nors Rusų administracija nenorėjo Žemaičiams gero vyskupo, bet Valančiaus kompetentingumas ir atsidėjimas pareigai Bažnyčios buvo įvertinti, o Rusų administracijai rodė, kad laikydamasis nuošaliai nuo visuomeninio gyvenimo tas nebajoras nebus pavojingas Rusų politikai. Ir 1850 m. sausio 14 d. ciesorius Mikalojus I pasirašė aną žinomą įsakymą: „Telšių seminarijos rektoriui Motiejui Valančiauskiui maloningiausiai įsakome būti Telšių vyskupijos vyskupu.“

Paskirtas vyskupu, Valančius parodė visas tas galias, susikondensavusias jame per ištisą penkiasdešimtį metų. Tik ir čia jis nepaleidžia iš akių savo naujos vyskupiškos pareigos – žmonių gerovės.

Ją suprato plačiai sintetiškai. Jis vyskupas – sielų ganytojas, bet jis gano ir kūnus. Jis supranta, kad dvasia nuo kūno šioj žemėj neatidalijama, jis rūpinasi ir žmonių ekonominiais reikalais.

Valančius sujungė savyje ir priešingų luomų interesus: valstiečių ir bajorų. Pats Valančius valstietis, rūpinasi valstiečiais, nuo jų nenutolsta, savo muzikę motinėle šalip savęs sodinasi, valstiečių reikalus atlieka pirmiau už bajorų. Demokratas tikrąja prasme. Bet jis neatstūmė nė dvaro. Dvarą jis stengėsi palenkinti, kad palengvintų baudžiauninkų ir apskritai valstiečių būvį.

Susintetino savyje Valančius ir Bažnyčios bei Tautos reikalus. Tiesa, išaugęs lenkiškoje kultūroje, jis kalbasi su kunigais lenkiškai. Tiesa, apie tautiškumą ir patriotizmą jis nekalba. Tie žodžiai tik vélesnė mada. Bet Valančius, ir nekalbėdamas apie tautiškumą, žadino jį lietuvių širdyse šviesiais Lietuvos praeities paveikslais, kurie rodė lietuvius buvus galingus, prisirišusius prie žemės, kalbos, papročių. Jam rūpėjo ne apskritai žmonės, kosmopolitai, bet jo tikrieji žemaičiai, lietuviai.

Valančius tokiu būdu respektavo visų grupių dvasinius ir materialinius interesus bei jų kraštutinumus šlifavo, derino. Ir visą tautą Valančius vedė sugyvenimo, sutarimo keliu į dvasinę ir materialinę pažangą.

Dvasios sritį vis dėlto labiau akcentavo. Jis rengė tautą ne į Vytautinius politinius žygius, į kardo kovas, bet į kultūros kovas – ilgas, sąmoningas, valingas. Jis suprato, kad mažosios tautos gali būti galingos dvasios. Ir dėl to mokykla, knyga, sakykla jam buvo galingiausi tos kovos ginklai.

Sakome paprastai, Valančius sukūręs Lietuvai liaudies mokyklą ir išmokęs ją skaityti, Valančius nublaivinęs visus Žemaičius. Būkime teisingi ir pastebėkime, kad Valančius ne pats sugalvojo daugelį idėjų: ne jo idėja mokyklas steigti, ne jo blaivybę plėsti, ne jo mokytojų seminariją steigti ir laikraštį leisti. Jis buvo ne iš tų, kurie idėjas kuria, planus sugalvoja, bet iš tų, kurie planus vykdo. Tačiau įvykdyti nėra menkesnis nuopelnas kaip sugalvoti. Lietuvių nelaimė tebėra ta, kad jie praktiniame gyvenime arba veikia visai be plano, arba amžinai tik planuoja. Planams paruošti energija išsenka, ir jos nebelieka jiems realizuoti. Taip buvo palaidota daugel puikiausių sumanymų. Valančius nebuvo toks. Jis vykdė nepaisydamas, kieno sumanyta. Tik kai nebuvo, kas sumano, pats kombinavo. Jis pažangiai rėmė svetimus planus, o žinia, kad kiekvienai idėjai reikalinga tam tikra atmosfera, globa, kaip gėlei šiltadaržis. Ir telkėsi apie Valančių dvasininkai ir pasaulininkai, žmonės drąsios iniciatyvos: Dovydaičiai, Juzumai, Daukantas, Ivinskis, Akelaitis. Valančius jų centras, Lietuvos Saulė. Čia Valančius pasirodė tikras vadas, kuris ne tik pats dirba, bet kitus organizuoja į darbą. Tai kontrastas kitam vyskupui – Baranauskui, kuris pats buvo didelis darbininkas, bet joks organizatorius.

Ypačiai Valančius stengėsi sau išsiauginti padėjėjų iš jaunųjų kunigų. Jis jaunosius mylėjo. Juos protegavo labiau nei senuosius kunigus. Jaunieji jį suprato. Jo balso klausė, jo pavyzdžiu sekė. Susidarė pasiruošusi, pažangi, drausminga jaunųjų kunigų armija. O kur pasirodydavo koks nedrausmingas, Valančius tam būdavo griežtas.

Su tais užsimojimais ir su tais talkininkais Valančius ir stojo lietuviškos ir katalikiškos kultūros kurti. Šiandien sunku ir pasakyti, kiek aukštai ir kaip greitai būtų kilusi lietuvių materialinė ir dvasinė gerovė, jeigu nebūtų atūžusi iš Lenkijos sukilimo banga.

Gynėjas ir kovotojas

Lenkmetis išardė Valančiaus užsimojimus, išblaškė po tolimąją Rusiją 107 kunigus, jų tarpe artimiausius Valančiaus talkininkus. Bet tame sukilimo verpete Valančius neužmiršo vadovauti tautai, pats nevengdamas pavojų. „Žadėjo man Kamčatką ir kartuves, bet mane užstojo ypatinga Dievo Apvaizda.“ Jei negalėjo vesti Tautos į pozityvią kūrybą, toje audroje jis bent vairavo taip, kad kuo mažiau lietuvių nukentėtų. Jis diplomatiškai palaikė artimus santykius su administratoriais. Asmeninėmis pažintimis ir intervencijomis jisai daugel žmonių išgelbėjo. Net žiaurusis Muravjovas davėsi perkalbamas ir nulenkiamas. Kaip ir paprastai dažnas visuomenės veikėjas, Valančius net per daug ėmė pasitikėti diplomatija ir buvo besukęs savo pirmtako vysk. S. Giedraičio pėdomis, leisdamasis į kompromisus kultūros dalykuose. Bet kada buvo paliesti tikėjimo ir doros dalykai, kada administracija pasiūlė pačiam

vyskupui nurodyti nusikaltusius kunigus, tada vyskupas tiesiai atsakė: negalimas daiktas nurodinėti neištikimus politiniu atžvilgiu, tai policijos dalykas.

Kada nusprendė rusai galutinai „rasplastat Litvu“, pradėjo nuo vyskupo. Atkeltas į Kauną, apsuptas šnipų, atskirtas nuo ganomųjų ir kunigų, uždraustas iš gyvenamosios vietos išeiti, kai kurių savo kunigų denuncijuotas, išduotas, senstantis, nuolatinų rūpesčių suvargintas, Valančius vis tiek nepaliauja vadovavęs. Kaip laivo kapitonas – gyvas laivo nepames. Bet Valančius dar nelaukia laivo skęstant. Tiki, kad jis bus išgelbėtas. Jis kreipias nors raštu į savo talkininkus, jau ne kaip viršininkas, bet kaip tėvas, draugas, brolis: „pasenęs ir greitai turėdamas išduoti Dievui apyskaitą iš savo ganytojavimo... pakeliu balsą į jus, kunigus, mano draugai, kovotojai, žadindamas jūsų uolumą, kviesdamas jus stovėti sargyboje. Nepriiminėkite jokių raštų, nesutinkančių su katalikų bažnyčios mokslu ir neskelbkite jų iš sakyklos. Jei reikėtų dėl to nukentėti, atminkite pavyzdį apaštalų, kurie atsakė, kad labiau reikia klausyti Dievo negu žmonių. Jokia baimė, jokie grasinimai, kankinimai, ištrėmimas, pagaliau nei pati mirtis tenenugąsdina jūsų. Mirtis mums yra pelnas... Taigi, mieliausieji draugai kovotojai, Dievo kunigai: budėkite, stovėkite tikėjime, kaip vyrai elkitės ir pasistiprinkite.“ Vyskupas kreipiasi ir į tikinčiuosius raštais, slapta spausdintais jau Prūsijoje: lietuviai, žinokite, kol bus maskoliai mūsų krašte, tol nesiliaus katalikus persekiojė. Ir realiai pataria, kaip reikia kovoti: neleiskite vaikų į valdžios mokyklas, steikite slaptas mokyklas, neskaitykite graždankos, skaitykite Prūsijoje leidžiamąsias, nedraugaukite su pravoslavais, persekiojami kentėkite, bet nesiduokite pravoslaviniams ir rusinami, saugokitės išdavikų, suspieskite apie savo kunigus, o jeigu pasitaikytų pasidavėlis kunigas, „bėkite šalin... nebeikite pas jį išpažinties ir saugokitės kaip vilko, avikailiu apsimovusio...“ Ir Valančius kalba su tokiu įtikinimu, su tokiu griežtumu ir aiškumu ir sykiu su tokiu ramumu, lyg tai būtų paskutinis vado įsakymas prieš didžiulę tilią kovą.

Jeigu Napoleonas drąsino kareivius tuo, kad Egipto piramidės į jų darbus žiūrinčios, tai Valančius tegalėjo viena pažadėti – amžinybę.

Amžinybės pažadas mūsų dienų žmogui gal nebūtų tokis brangus. Šiandien žada duonos, žada erdvių. Bet ano meto žemaičiai lietuviai dėl to pažado sutiko kentėti. Tai rodo Kražių kruvinoji istorija.

Ragindamas kitus, Valančius ir pats nesislapsto užpakalyje. Antai, patyręs, kad prieglaudoj katalikų vaikai pravoslaviniams, jis nepaiso uždraudimo išeiti į miestą, eina ir moko vaikus poterių.

Ir šito Valančiaus nedrįso išvežti iš Lietuvos, nors Vilniaus ir Seinų vyskupai buvo jau pašalinti. Laukė, iki pati senatvė ateis jiems į pagalbą. Ir netrukus Kauno generalgubernatorius triumfavo: girdi, Telšių vyskupas Valančius, kurs pirma nuolat vedęs slaptą kovą, pirma galingas ir pavojingas savo įtaka dvasiškijai ir liaudžiai, dabar galys būti laikomas nebekenksmingas. Tačiau gubernatorius apsiriko! Ir mirdamas 1875 m. gegužės 17 d. vyskupas neužmiršo vadovauti tikintiesiems: testamentinėje gromatoje meta paskutinius giedrius ir graudžius žodžius:

Kentėkite visa, ką daleis Viešpats; nerūgokite ir žinokite, jogia sulauksite gadynės, kurioje praslinks persekiojimai ir vėl su džiaugsmu giedosite bažnyčiose žemaitiškai ir lietuviškai šventas giesmes... Norėčiau ir numiręs jums būti naudingas ir būsiu, jei skaitydami tą raštą, išlaikysite perspėjimus tame padėtus.

Tuščia būtų minėti, kad vyskupo pranašautas laimėjimas buvo realizuotas. Tenkinamasi iškėlus kai kuriuos Valančiaus asmenybės aspektus, kuriais jis, tolus gyvas, imponuojąs, amžinai nesenstąs, iškyla savo pirmataką ir papėdininkų tarpe.

Jo pirmatakas nominuotas vyskupas Gintila labiau mylėjo gražias knygas nei gyvuosius žmones. Jo papėdininkas vyskupas Paliulionis, gražiu Tumo pasakymu, oficialiai veržės į dangų: pašaukei mane, Viešpatie, ganytojauti – ganytojavau – ne juokavau, imdamas didžią atsakomybę. Vyskupas Baranauskas asketiškai veržės į dangų – per begalinę panieką savo kūnui: pašaukei mane ganytojauti, bet aš nemoku

administruoti, tai geriau atsiimk mano sielą. Vyskupas Cirtautas kukliai veržės į dangų, vis dabodamas, kad kam neužėitų už akių: eikit, eikit, aš paskui. Tačiau vyskupas Motiejus, pridėsim nuo savęs, jėga veržės į dangų su visais ganomaisiais: priimk, Viešpatie, visus be jų dangus man nebūtų mielas... Viešpatie, ne tik tuos, kurie eina sykiu su manim, bet ir tuos, kurie dar iš paskos ateis.

Valančiaus paveikslas, graudus ir didingas paveikslas to energingo vyskupo kovotojo, vertas būtų rašytojo plunksnos. Jo paveikslas ne mažiau būtų herojiškas kaip Pilėnų Margirio, kuris pasirinko mirti, ne vergauti. Ne mažiau herojiškas kaip Vydūno Gaisro Magės, kuri saugojo tėvų papročius ir žmones nuo germaniškos kultūros vandalizmo ir, negalėdama išsaugoti, ryžosi liepsnoje sunykti nei pati su germanų kultūra susilieti.

Pilėnų didvyris ir Gaisro herojiška moteris lietuvių visuomenės buvo ypačiai pastebėti tada, kai Lietuvai realiai ėmė grėsti germaniškos kultūros antplūdis. Valančiaus figūra gali išplaukti iš laiko perspektyvos į avansceną tada, kai visuotiniame asmenybių susmulkėjime pasiilgstama vado, organizatoriaus, kūrėjo, kovotojo, kuris eitų su vedamaisiais į vargus ir laimėjimus, kuris būtų realus vadas. Jei tokių nesti gyvųjų tarpe, pasiilgėlių akis jų tarp mirusių ieško.

Žmonija, anot Comteo (Komto), susideda iš mirusiųjų ir gyvųjų. Mirusiųjų dulkės gyviau prakalba už gyvuosius grabus.

Jonas Kossu-Aleksandravičius

DIDYSIS ŽEMAITIS

Antano Alekno monografijoje apie Valančių skaitome: „...buvo tvirtos kūno sudėties, vidutinio ūgio, pailgo gelsvo veido.“ Valančius lietuvių sąmonėje yra kiek kitoks: jis, regis, turėjo būti bent toks, kaip žemaičių padavimų milžinas Džiugas, kuris ažuolynus, kaip linus, sauja rovė. Į Valančių panašių žmonių reikėtų ieškoti žiloje senovėje, mažiausia – kunigaikščių galybėje, bet vargu ar dažnas mūsų kunigaikštis galėtų jam prilygti. Valančius ar tik nebus šioje žemėje (Lietuvoje) tobuliausiai išbujojusi asmenybė: visos trys jo asmenybės šakos buvo lygiai išaugę – galva, rankos ir širdis. Pažvelgus į jo gana ilgo gyvenimo darbus, reikia stebėtis jo akių žvalumu, nes net mažiausia mūsų ano meto žaizdelė nebuvo nepastebėta. Valančius – kolosas, nors buvo vidutinio ūgio žemaitis.

Mūsų gyvenimo momento pradžios reikia ieškoti ne garbingų bajorų raštuose, bet Donelaičio, Strazdelio, Daukanto ir Valančiaus žodžiuose. Neblogai žemaičių bajoras Dionizas Poška iš lenkų kalbos išvertė „Mužikėlio dainą“, bet reikia atminti, kad prie jo Baublio sunkiai dirbo žemaičiai baudžiauninkai. Jis rūpinosi mūsų praeitimi ir garbe, bet dabarties nematė. Jis žiūrėjo į baudžiauninkus kaip ir tie, kurie net jų kalbos mintis, kurias perpus rimtai, perpus nerimtai Strazdeliui pakartojus, paėmė du šviesūs žemaičiai Valančius ir Daukantas. Ta mintis žinoma, nesibaigė nei savanorių kovomis, nei žemės reforma, nes ji yra mūsų vedamoji mintis, mūsų kelio žvaigždė.

Valančiaus pirmtakai pasitenkino vien teisybės skelbimu, o jis jau tuos dalykus pačian gyveniman įvedė. Tiesa, jam buvo daug lengviau – jis buvo vyskupas, o vyskupas mūsųose daug svėrė. Su juo ir vergėjų valdžios atstovai turėjo skaitytis. Ir skaitėsi. Valančius tuo pasinaudojo ir, galima sakyti, Lietuvą valdė, tačiau valdė ne kaip despotas, o kaip didelis širdies lietuvis.

Jis pergyveno keletą didelių sukrėtimų: du sukilimu, baudžiauninkų išlaisvinimą, marus ir badmečius. Čia, manome, nebus pro šalį paminėti keletą žymesnių datų Valančiaus gyvenime. Valančius gimė 1801 m. vasario mėn. 16 d. Nastrėnų sodž., Salantų parapijoje. Jo tėvai, matyt, buvo pasiturį ūkininkai, nes visus tris savo sūnus išmokslino: vienas brolis įstojo vienuolynan, o antras Dorpate baigė medicinos mokslus.

1806 m. M. Valančius įstojo dominikonų mokyklon Žemaičių Kalvarijoje, kurią 1821 m. baigė. 1822 m. įstojo Varnių kunigų seminarijon, o 1828 m. rugsėjo 1 d. Vilniuje buvo įšventintas kunigu. Kurį laiką buvo mokytoju Moziriuje, o iš ten 1834 m. buvo atkeltas į Kražius. 1840 m. buvo pakviestas profesorium į Vilniaus kunigų akademiją, o po dvejų metų, kai vilniškė akademija buvo perkelta Petrapilin, buvo profesorium Rusijos sostinėje, tačiau susirgęs grįžo Žemaitijon. 1847 rugsėjo 28 d. Neapoly Valančius buvo prekanonizuotas Žemaičių vyskupu, o 1850 m. vasario 25 d. Petrapily buvo įšventintas vyskupu. Vyskupijos buveinė tuomet buvo Varniuose, bet 1864 metais ji buvo perkelta Kaunan, kur Valančius 1875 m. gegužės mėn. 17 d. mirė.

Kaip matome, Valančius dideliais žingsniais žengė priekin. Reikia atminti, kad jis buvo kilęs iš sodiečių, tai aukštyt kopė ne kieno nors malone, bet dideliais gabumais ir doru gyvenimu. Jo gyvenimo pavyzdys parodo, kiek paprastos kilmės žmogus galėjo pasiekti tais laikais, kai buvo tokie dideli kontrastai luomų tarpe. Bajorams ir bajoriškos kilmės dvasininkams tai buvo ne paplaukiui, ir jie prieš Valančių šiaušdavosi. Yra užrašytas apie tai vienas jo gyvenimo epizodėlis: kartą, jam bevažiuojant, bajoras sustabdė vyskupo arklius, o paklaustas, kuriuo reikalu sustabdė, pasityčiodamas atsakė: „Taip sau, aš tik norėjau pamatyti, kaip muzikai kariatose važinėja.“ Žinoma, skaudu buvo Valančiui kęsti bajorų priekaištai ir pašaipos, bet jis tai priimdavo ne kaip jo asmens įžeidimą, o kaip įžeidimą visos lietuvių tautos. Tai buvo tik mažmožiai, nes tie patys bajorai jo brolius dar daugiau niekino: stumdė, rykštėmis plakė, baudžiovomis slėgė. Valančius jautėsi padėties ponas, be to, būdamas atkaklaus būdo, kovojo su tais pačiais bajorais ir net rusų valdžios atstovais.

Valančius Lietuvą matė labai apleistą. Bajorai ir plikbajoriai, nors kartais ir mokėdavo žmonių kalbos, kartais net šį tą rašydavo, bet jiems nepripažino teisės patiems galvoti ir šviestis. Jiems reikėjo baudžiauninko darbo dienų, o ne ko kito. Savaime suprantama, kad tamsi liaudis buvo lengviau baudžiovomis engti. Vis dėlto mūsų žmonės nebuvo tokie analfabetai, kaip kad galėjo būti. Liaudis gal maža rašto mokėjo, bet skaitančių netrūko. XVIII amžiaus pabaigoje ir XIX pradžioje buvo dažnai leidžiamos kelios anuo metu mūsų liaudyje populiarios knygos – vadinasi, buvo nemaža jas skaitančių. Bet tos knygos buvo labai suterštos svetimybėmis, galima sakyti, tik retas žodis arba pasakymas buvo lietuviškas, o šiaip – tik linksniais ir laikais sulietuvinti lenkiški žodžiai ir ištisi sakiniai. Liaudis jų griebėsi kaip skęstąs šiaudo. Reikia manyti, kad daugelis mūsų gyvoje kalboje sutinkamų lenkiškumų iš ten atsirado. Aišku, beveik visą šimtą metų žmonės tas knygas skaitė ir prie jų priprato.

Tas dalykas Valančiui pirmon galvon ir krito. Jis pamatė, kad liaudis, klaidžiodama tamsybėje ir įvairiais būdais ponų mulkinama, negalės ilgai išlikti. Nutautimas, žinoma, kol kas dar labai nežymiai ėjo, bet jis galėjo eiti daug greičiau, jei nutautinimo darbas būtų buvęs vedamas po kultūros priedanga. Jau ir Lietuvoje kartais pasigirdavo palankesnis žodis liaudžiai, bet jei liaudis būtų buvusi kitų šviečiama, tai ji būtų susilaukusi prūsų likimo. Labai gerai net, kad nutautę bajorai nepradėjo rūpintis liaudies švietimu, nes ir mes būtume lygiai taip pat „apsišvietę“, kaip prūsai. Žinoma, nutautinti milijonus žmonių greitai negalėjo, bet mūsų galvojimo būdą būtų pakeitę – o tat daug baisiau negu pats gimtos kalbos pamiršimas. Pavyzdys – kai kurie Klaipėdos krašto žemaičiai, kurie lietuviškai kalba, bet galvoja ir veikia vokiškai.

Baudžiovą panaikinus, gyvenimas būtų smarkiai keitęs savo formas. Būtų keitęsis pats galvojimo būdas. Kažin kuria linkme mūsų gyvenimas būtų pakrypęs, jei tiems sukrėtimams mūsų žmonių nebūtų Valančius paruošęs. Jam tad ir tenka šios dienos momento pirmtako vardas. Jis paruošė mus laisvei. *Aušra* ir *Varpas* tik gilino jo idėjas. Taip galvojant galima paaiškinti, kodėl Valančius aktyviai neprisidėjo prie 1863 metų sukilimo, nors, matyt, jam vis dėlto kiek pritarė. Sukilimą paruošė bajorai, o liaudis tik ponų mulkinama prie jo prisidėjo.

Valančius kaip tik ir pradėjo nuo kultūros, nes tik su kultūra galėjo liaudis stumtis priekin prie laisvės, šiandien tapusios realybe, liaudis tarytum būtų Valančiaus laukusi, nes vos tik pasirodė keletas jo knygelių, kiekvienas vyskupo žodis mūsų žmonėms atrodė šventas. Valančiui tik pakėlus balsą dėl

blaivybės, bematant visa Lietuva prie jos prisidėjo. Tai buvo kažkas panašu į kryžiaus žygių nuotaiką, kai žmonės, pametę šeimas ir turtą, ėjo gelbėti iš netikėlių nagų šventojo miesto. Girtybei buvo paskelbta arši kova, su girtuokliais kovojo daugiausia tie patys kilnios idėjos sužavėti žmonės. Ta idėja turėjo kultūriškai tautišką atspalvį. Kiekviename didesniame dvare buvo ponų laikomos spirito varyklos, o kiekvienoje kryžkelėje stovėjo smuklė. Degtinė buvo pigi ir lengvai prieinama. Girtaudami žmonės ne vien doriškai, bet ir medžiagiškai smuko. Žmonės per degtinę įsiskolindavo ligi ausų dvarininkai ir smuklininkui, padidindavo šeimos skurdą, užsikraudavo daugiau darbo dienų dvaruose, išsižadėdavo savo tėvų kalbos, išsižadėdavo visko. Sako, kad pirmieji ateiviai Amerikos tautes įveikė ne ginklu, bet svaigalais.

Blaivybės judėjimas nepatiko nei rusų valdžiai, nei ponams, nei žydams, nes visi iš to daug pelnė, o kentė vien sodžiaus žmonės, lietuviai. Valančius kovojo su keturiais priešais: girtuokliais, ponais, rusais ir žydais, bet kol gyvas buvo, jiems vis dėlto nenusileido, nors valdžios jam buvo visai uždrausta blaivybės idėjos skelbti. Rusų valdžia net vertė kunigus pradėti akciją prieš blaivybę, kontroliavo pamokslus. 1863 metų sukilimo metu žydai smuklininkai įskundė niekuo nekaltus blaivybę skelbusius kunigus kaip maištininkus sukilėlius. Vadinasi, manyti, kad blaivybei skleisti buvo gera dirva, yra klaidinga, o vis dėlto toji idėja apėmė plačias mases ir net draudžiama augo, o pamažu brendo ir tautiška sąmonė. Paprasti žmonės pradėjo suprasti, kad juos svetimieji engia be reikalo, kad jų sūnus ima rekrutuosna svetimų kraštų ir svetimų reikalų ginti. Iš pradžių tai pradėjo reikštis tik nepasitenkinimu, bet jau einančiu ne iš dvasininkų ar šiaip šviesuolių, tik iš pačios liaudies. Sakysime, Alekno monografijoje skaitome, kad Kauno gubernatorius atstatė nuo vietos Gintiliškio kleboną, kunigą Daugvainį, už tai, kad jisai rekrutus išvežant iš miestelio leidęs skambinti varpais taip, kaip skambinama už mirusius. Tai, žinoma, dar nekaltas protestas, bet atminkime, kad kiek vėliau Kražiuose mūsų žmonės jau jėga išdrįso pasipriešinti rusų valdžiai. Kražiečiai jau žinojo, ką gynė.

Lietuvio sąmonės budinimas daugiausia ėjo iš Valančiaus, nes niekieno kito knygos taip plačiai ir gausiai nepaplito mūsų žmonėse. Sakysime, Daukantas daug aiškiau formulavo separatizmą, bet jis savo idėjų gyvas būdamas negalėjo paskleisti ir dėl to tik, kad per aukštai paėmė, nes jo idėjos mūsų žmonėms buvo dar neprieinamos. Valančius pradėjo nuo abėcėlės, pradėjo ne nuo problemų, bet nuo paprasčiausių ir kasdieniškiausių gyvenimo reiškinių. Jis neskelbė neapykantos kitataučiams, bet tik pamokė, kad mūsų žmonės nesiduotų kitų tamsinami. Jis žmones švietė neilgais didaktiškais, gražiu stiliumi parašytais kasdieniško gyvenimo vaizdeliais. Jis yra labai daug knygų parašęs (beje, dalis išversta, dalis tik pritaikinta liaudžiai). Viso priskaitoma iki 43 pavadinimų. Kai kurios buvo labai paplitusios mūsų žmonėse, pavyzdžiui, *Živatas Kristaus arba Istorija Naujojo įstatymo* – 45 000 egz., *Apej brostvą blaiwistes* – 40 000 egz. ir keletas po 10 000 egz. Šie skaičiai kalba patys už save. Žodžiu, Valančiaus raštus pamėgo dėl lengvo ir aiškaus stiliaus; be to, autorius turėjęs nepaprastą pasakotojo talentą, nes net paprasčiausi kasdieniško gyvenimo įvykėliai taip gražiai ir gyvai atvaizduoti, jog ir šandie mielai skaitomi.

Valančius buvo užsimojęs didelę vagą išvaryti. Tai vagai jo gyvenimo nepakako ir nebuvo tinkamų padėjėjų. Jis nebūtų pasitenkinęs vien populiariomis knygelėmis, parapijų mokyklomis, blaivybe, bet didesniems žygiams dar nebuvo atėjęs laikas. Čia mes pridėsime vieną jo Daukantui rašytą laišką, kur jis kalba apie didesnio masto dalykus.

Maloningas Pone!

Du Tamstos laiškus su užsiganėdinimu aplačiau – prie pirmo priėjo į mano rankas du egzemplioriai knygutės apie išdirbimą tabako ir apynių – parašytos nesulygintinai lengvesniu liežuviumi, kaip pirmesni Tamstos darbai. Už šią dovaną labai, labai dėkavoju. Antrame laiške išreikšta, kad tie veikalai yra ir Rygoj – turbūt nori, kad pargabėčiau juos į Žemaitiją – ką ir galiu padaryti, kadangi Tamstos kasoj jau yra apie desėtkas rublių.

Iš lietuviškai žemaitiškų naujienų tik tai tą galiu pranešti, kad raštas mano jau išėjo iš spaudos. Ponas Zavadskis Vilniuj atmušė 1.500 egzempliorių – susideda iš dviejų tomų; pardavinėsiu po 1 sid. rubl. Dar tik 5 egz. man atsiųsti, kai tik ateis transportas, neužmiršiu ir Tamistą apdovanoti savo darbu.

Apart to vikaras kun. Surevičius išguldė ant žemaitiško liežuvio ir išdavė po vardu: „Maldos ant Didžiosios nedėlios“. Yra tai maža, kaip elementorius, knygutė, kurią išdavėjas išdalino dykai. Kun. Pšijalgauskas be perstojo rašo, bet viską lenkiškai. Ne vienas ir mane rūgoja, kad nelenkiškai išdaviau.

Kun. Montvydas, Siadkos klebonas, visą pavasarį serga –turėjo vieną ausį šunvotę ir ja visiškai apkurto – dabar jaučia skaudėjimą kitoj ausy – žodžiu, organizmas jo silpsta. O gaila! nes žmogus yra labai doras.

Kun. Daukšos be mūsų niekas neatspausdins – kad pralobčiau, gyventume iš pusės ir įsteigtume Žemaitišką akademiją – ką duok Dieve!

Mūs nominatą užponavo šykštumas, varu rėkia, kad reikia kur išleisti pinigą; už tat iš jo literatiškiems reikalams pagalbos tikėtis negalime.

Pavasarij turime labai ankstyvą ir šiltą, tik dabar pradėjo ponavoti šalnos. Užderėjimų galima tikėtis gerų. Vasarą jau pora nedelių kaip sėja.

Tą išreiškė didelis godytojas ir mylėtojas Tamstos Ypatos.

Varniuose, *Motiejus*

23 balandžio 1848 m.

Valančius norėjo įsteigti akademiją, norėjo apšviesti Lietuvai tikra to žodžio prasme, bet buvo daug kliūčių, buvo daug priešų, kurie kiekvieną nekalčiausią tautos krustelėjimą sekė ir slopino; be to, buvo juk labai neramūs laikai. Po sukilimo rusai atėmė spaudą, bet Valančius ir tuomet nenusiminė: jis pirmas pradėjo spausdinti lietuviškas knygas Prūsiose, be to, organizavo nelegalių knygų platinimą – knygnešius. Jo turbūt bus sugalvota ir lietuviškų knygų kontrafakcija (netikra išleidimo data), nes ilgą laiką buvo titulinuose lapuose žymima: „išspausa Juozapo Zavadskio spaustuvėje, Vilniuje, 1863 m.“ Antrame puslapyje buvo žymima: „Išspausi daleidžiu, Motiejus Volončevskis“, o kai kuriose tų knygų yra popiežiaus laiškas, paskelbtas apie 1882 ar 1883 metus. Vadinas, didelė dalis draudžiamųjų knygų buvo leidžiama po Valančiaus priedanga. Reikia manyti, kad šį kontrafakcijos būdą jis bus sumanęs ir pats pradėjęs praktikuoti.

Žodžiu, nebuvo tokių sunkumų, kurių jis būtų nenugalėjęs, nebuvo tokių pinklių, kurių būtų neapėjęs. Tai nepaprasto patvarumo ir nepaprasto sumanumo žmogus. Jis padarė tiek daug didelių darbų, kiek, rodos, jokių būdu vienas žmogus negalėtų atlikti. Jo buvo pilna Lietuva. Jis dirbo tik Lietuvai, tik baudžiamųjų prislėgtam lietuviui. O kaip jį lietuviai baudžiauninkai gerbė ir mylėjo! Lankant jam parapijas, prie parapijos jį pasitikdavo šimto išsipuošusių sodžiaus raitelių būrys ir lydėdavo iki kitos parapijos. Dėl to dalyko jam net reikėjo aiškintis rusų valdininkams, kuriems nepatikdavo, kad lietuviai daug iškilmingiau ir širdingiau sutikdavo vyskupą nekaip ciesorių. Jis aplankė visas savo vyskupijos parapijas, jis suteikė sutvirtinimo sakramentą 752 303 žmonėms, vadinas, tiek savo laiko lietuvių buvo savomis rankomis palytėjęs. Jis kiekvieną skriaudžiamą lietuvį užstodavo.

Kaip jis dėl kiekvieno lietuvių sielajos, kaip jis pats save dėl to statė pavojun, gali paliudyti šis pavyzdys. Kaune buvo iš gatvės surinktų vaikų prieglauda, kur šventikas, nežiūrėdamas vaikų kilmės, juos auklėjo stačiatikių dvasioje. Valančius, apie tai sužinojęs, įsiveržė prieglaudon ir pradėjo šaukti: „Kur mano vaikai?“ Kai dėl šio dalyko jį pradėjo tardyti ir grasinti, jis pastebėjo: „Tegu su manim daro, ką tik nori, aš visam esmi pasirengęs. Man neilgai begyventi, aš turiu priedermę palaikyti savo tikėjimą.“ Jo tikėjimas buvo Dievas ir lietuviai.

Valančiaus nuopelnus suskaičiuoti yra labai sunku, nes jiems surašyti reiktų tokio pat kruopštaus darbininko gyvenimo. Jis neskelbė tuščių skambių šūkių, jis dirbo planingą kultūros darbą. Čia jo pasisekimo paslaptis. Jo darbas nenuėjo niekais, nes savo rūmus statė ant kultūros ir žmoniškumo

pamatų. Šiandie mes dažnai labai garsiai ir labai gražiai sušunkame, bet šūkis pasilieka tik šūkiu ir didelio įspūdžio nepadaro. O kodėl taip yra? Dėl to, kad dažnai mūsų šūkiai neturi realaus tautiško ir kultūriško pagrindo. Rusų patarlė sako: „Lakštingalos pasaka nepasotinsi.“ Jei pasaka negalima palesinti mažos lakštingalos, tai tuo labiau ja nepasotinsi tautos. Mums reiktų grįžti prie Valančiaus, reikėtų jį pasiimti pavyzdžiu ir eiti į tautos širdį jo pramintu taku.

Valančius, švęsdamas savo 25 m. vyskupo jubiliejų, be kita ko yra pasakęs: „Aš dirbau Viešpaties vynuogyne.“ Mes žinome jo vynuogyną, nes jo vynuogynas buvo Lietuva. O tas vynuogynas ir šiandie reikalauja darbininkų.

Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas

KATALIKŲ BAŽNYČIA PO 1847 METŲ KONKORDATO

Nuslopinus 1831 metų sukilimą dauguma vienuolynų buvo uždaryti, o svarbiausia – 1841 metų gruodžio 25 dienos aktu iš likusių vienuolynų, vyskupysčių, kapitulų, seminarijų buvo atimtos žemės; kitų metų gruodžio 15 dieną toks pat likimas ištiko parapijas – buvo palikta tik po 33 dešimties bažnyčioms ir jų tarnautojams išlaikyti. Vienas iš svarbiausių rusų valdžios motyvų buvo tas, kad katalikų bažnytinė organizacija, turėdama žemių su valstiečiais, savo juridinę valdžią galėjo panaudoti religiniams tikslams⁹⁶. Be to, Bažnyčios valdų nusavinimas pratęsė ankstesnę Romanovų politiką, kurios tikslas buvo visiškai pajungti Katalikų Bažnyčią valstybinės valdžios valiai. Tad ekonomines sankcijas stiprino kitos priemonės: prievartinis unitų vertimas į stačiatikybę, draudimas katalikų kunigams krikštyti mišrių santuokų vaikus, mėginimas įvesti griežtą pamokslų kontrolę ir t. t. Konfesinės veiklos laisvių suvaržymas buvo kur kas skaudesnis smūgis Bažnyčiai negu materialinių turtų konfiskavimas ir katalikų dvasininkijos tapsmas savotiškais valstybės tarnautojais.

Kita vertus, ši vyriausybės akcija pagreitino Katalikų Bažnyčios modernėjimo procesą, nutraukė archajišką feodalizmo laikų tradiciją ir norom nenorom prisidėjo prie pačios dvasininkijos atgimimo Lietuvoje. Nors per keletą XIX amžiaus penktojo dešimtmečio metų valdžia toliau puldama katalikybę panaikino nemažai dvasinių seminarijų, nors įvesdama bažnytinius etatus 1844 metais Vilniaus vyskupystėje be išlaikymo paliko 6 parapijas, 56 filijas ir 222 koplyčias (Žemaičių vyskupystėje – 58 filijas ir 92 koplyčias)⁹⁷, tačiau būtent nuo to momento įvyko persilaužimas Katalikų Bažnyčios santykiuose su Rusijos imperijos vyriausybe. Prarasdama dalį materialinių vertybių, dvasininkija turėjo daugiau susimąstyti apie dangiškuosius reikalus ir drąsiau stoti rusų politikos opozicijon. Tegu ir gerokai suvulgarinęs problemą, Pakarklis taikliai pastebėjo, kad kunigus aktyviai įsitraukti į blaivybės judėjimą paskatino kartu su žemėvalda prarasti bravorai bei karčiamos⁹⁸. Taigi pasikeitę ekonominiai interesai inspiravo dvasininkijos atgimimą. Palygindami galėtume pridurti, kad Lietuvos dvasininkija su svaiginamųjų gėrimų gamyba ir pardavinėjimu atsiseikino kur kas anksčiau negu Prancūzijos, kur vienuolynai vyno gamyba vertėsi iki XX amžiaus pradžios, ar Austrijos Tirolio klebonai, dar XX amžiuje tebelaikę smukles.

Agresyviai puolant rusų valdžiai, aktyvėjo ir Romos kurijos veikla. Jau 1842 metų popiežiaus Grigaliaus XVI rūpesčiu atskiru leidiniu buvo paskelbtas dokumentų rinkinys, atskleidžiantis katalikiškai

⁹⁶ Alekna A. *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje*. Kaunas, 1936. P. 134.

⁹⁷ Biržiška V. *Vyskupo Motiejaus Valančiaus biografijos bruožai*. Brooklyn, 1952. P. 24.

⁹⁸ Pakarklis P. *Ekonominė ir teisinė Katalikų Bažnyčios padėtis Lietuvoje (XV–XIX a.)*. Vilnius, 1956. P. 219–221.

Europai tikrąjį rusų politikos veidą. Prakaišius XVI pabrėžė, kad daugybę Romos pastangų, siekusių Rusijos imperijos katalikų gerovės, sužlugdė caro valdžia. Šis dokumentas Vakaruose sukėlė didelę nepasitenkinimo bangą Europos žandaro veiksmais ir Nikolajaus I vyriausybė buvo priversta švelninti padėtį. Taip buvo prieita prie 1847 metų rugpjūčio 3 dienos konkordato, kurį sudarė naujasis popiežius Pijus IX. Akte buvo atskirai nubrėžtos Lietuvos diecezijų ribos: Vilniaus vyskupystė apėmė vietinę ir Gardino gubernijas, o Telšių (Žemaičių) – Kauno guberniją ir Kuršo katalikų apskritis⁹⁹. Buvo susitarta derinti vyskupų paskyrimus, o pastariesiems garantuojama teisė skirti seminarijų rektorius, inspektorius, konsistorijų narius, kurių kandidatūroms turėjo pritarti Rusijos vidaus reikalų ministerijos Kitatikių reikalų departamentas. Nors Rusija visai išsisukinėjo nuo konkordato įsipareigojimų, o po 1863 metų sukilimo visai nutraukė sutartį, visgi konkordatas sudarė galimybes ateiti į vyskupų sostus keletui naujų žmonių: Vilniaus vyskupu tapo Vaclovas Žilinskis, Žemaičių – Motiejus Valančius, o svarbiausia – Mogiliovo arkivyskupo ir metropolito įpėdiniu buvo paskirtas Peterburgo katalikų dvasinės akademijos rektorius Ignacas Holovinskis, kuris tas pareigas ėjo iki pat savo mirties 1855 metais.

Holovinskio – didžiulių intelektualinių ir diplomatinė sugebėjimų dvasininko – bene svarbiausias nuopelnas buvo tas, kad jis sugebėjo įveikti rusų valdžios daromas kliūtis palaikyti santykius su Šv. Sostu ir išugdė naują aukštų Bažnyčios dignitarių kartą, kuri naujomis sąlygomis sugebėjo atgaivinti katalikybės prestižą ir sukurti modernią, feodalinės-luominės praeities apnašas nusivaliusią Lietuvos Bažnyčią. Nekelia abejonių akademijos rektorius, vėliau metropolito, įtaka Valančiui, kuris visą gyvenimą laikėsi Holovinskio veiklos taktikos, o kai kur, anot Vaclovo Biržiškos, ją patobulino, ypač kai tekdavo susidurti su žemesniais administracijos atstovais¹⁰⁰.

Nors Valančius buvo tik vienas, kad ir didžiausias, Lietuvos vyskupystės valdytojas, tačiau ketvirtis jo ganytojiškos veiklos amžiaus gali būti pavadintas mūsų krašto bažnytinio gyvenimo epocha. Pirmiausia dėl to, kad didelę Vilniaus vyskupystės dalį priskyrimas išplėstai Telšių (Žemaičių) diecezijai, dauguma lietuvių pateko tiesioginė Valančiaus ganytojiškos veiklos įtakon. Be to, Žemaičių vyskupo pavyzdys ir autoritetas buvo jaučiamas ir kaimyninėse vyskupystėse, ypač ten keičiantis vyskupams. Štai Seinų vyskupu tapo Antanas Baranauskas, kurį galima laikyti Valančiaus mokiniu. XIX amžiaus vidurį laikyti Valančiaus epocha galima ir dėl jo konkretaus poveikio dvasiniam lietuvių liaudies gyvenimui. Apie Valančiaus epochos Varnius, apie jo vaidmenį randame užuominų ir ano meto veikėjų memuaruose apie „Telšių karalystę“, apie kurią kalbėdavo lietuviai studentai Maskvos universitete prieš pat 1863 metų sukilimą ir kurios įvaizdis baugino ne tik rusų valdžią, bet ir lenkus, visa kur įžvelgiančius lietuvių separatizmo pavojų¹⁰¹. Vyskupui Valančiui išties pavyko sukurti tikrą Varnių, Telšių, arba Žemaičių, karalystę dvasios sferoje, kurios neįstengė užkariauti gausi ir profesionaliai pasirengusi rusų valdininkija.

Valančiaus pastangomis pasikeitė Lietuvos dvasininkijos sudėtis, jos kultūrinis lygis ir socialinės orientacijos. Per keletą metų išsiviečiai iš valstiečių ir bežemės bajorijos pakeitė seminarijos ir net Peterburgo dvasinės akademijos veidą. Tačiau tai nebuvo lengvas ir greitas darbas. Jo pradžios reikėtų ieškoti dar gerokai prieš Valančiui tampa vyskupu, t. y. 1834–1840 metų laikotarpiu, kuomet būsimasis vyskupas ėjo Kražių gimnazijos kapeliono ir bibliotekininko pareigas. Būtent šioje didžiausioje Lietuvos vidurinėje mokykloje buvo išugdyta visa karta šviesuolių – Valančiaus pastoracinės ir švietėjiškos veiklos ramsčių, iš kurių išsiskiria Jeronimas Kiprijonas Račkauskis, vėliau tapęs dvasinės seminarijos rektoriumi, ir Ambraziejus Pranciškus Kašarauskis, nuo 1856 metų iki pat tremties 1864-aisiais ėjęs artimo vyskupo pagalbininko ir, dabar sakytume, mokslinio sekretoriaus pareigas. Didelės įtakos Valančius turėjo ir

⁹⁹ Matulis S. *Lietuva ir Apaštaly sostas 1795–1940 m.* // Lietuvių katalikų mokslų akademijos suvažiavimo darbai. Roma, 1961. T. 4. P. 160.

¹⁰⁰ Biržiška, op. cit, p. 22.

¹⁰¹ Korzon T. *Moj pamiętnik przedhistoryczny.* Kraków, 1912. P. 52, 61; Limanowski B. *Pamiętniki.* Warszawa, 1937. P. 133.

Kražiuose besimokiusiems pasauliečiams inteligentams. Štai lietuvių raštijos veikėjas Andrius Ugianskis 1858 metais laiške iš Kazanės rašė:

Ir šiandien kuo puikiau prisiminu, kad jo Šviesiausiasis Dauggalis Vyskupas, savo paskaitose kalbėdamas apie Reformacijos plitimą Lietuvoje ir Lenkijoje, netiesiogiai užsimindavo apie lenkų intrigas, ruošiančias Lietuvai pražūtį, ir kaip jie išdavikiškai Lietuvos gynėjus Radvilas persekiojo. <...> Dabar sujaudintas tokių prisiminimų drįstu prašyti Jūsų Vyskupiškos Didybės rašyti jam lietuviškai <...>.¹⁰²

Savo darbą Valančius tęsė ir Vilniaus, paskui Peterburgo dvasinėje akademijoje, kur jo tikėjimą pasirinkto kelio teisingumu sustiprino Holovinskis, o tautine prasme – Daukantas, su kuriuo būsimasis Žemaičių vyskupas suartėjo šiaurinėje Rusijos imperijos sostinėje.

Nuo 1845 metų iki paskyrimo vyskupu Valančius rektoriavo Varnių seminarijoje. Tas pareigas jam teko eiti tuo metu, kai rusų valdžia ėmėsi reformuoti klierikų rengimo sistemą. Seminarijos buvo atimamos iš kunigų misionierių, o rektorais ir profesoriais paskirti galėjo būti tik baigusieji akademią. Nors išsilavinimo cenzo pakėlimas buvo naudingas, tačiau pastangos neleisti vyskupams kontroliuoti savų seminarijų darbo rodė pasaulietinės valdžios norą ir toliau laikytis antikatalikiškos politikos. Tačiau Peterburgo akademijos rektoriaus Holovinskio dėka, kuriam pagal naujas seminarijų taisykles buvo pavesta kontroliuoti jų darbą, Valančius sugebėjo labai gerai išnaudoti susidariusią situaciją. Nors administracijos veiksmai prieštaravo Bažnyčios kanonams, bet kaip tik dėl jų Valančius galėjo ugdyti naująją klierikų kartą nepaisydamas seno sukirpimo Žemaičių vyskupystės administratorių (tuo metu viešpatavo nominatas Gintila) ir kartu su Holovinskiu realizuoti Bažnyčios atsinaujinimo planus, išlikęs Holovinskio laišku Valančiui pluoštelis yra iškalbingas liudininkas to kantraus, sąmoningo ir organizuoto darbo. 1846 metais Valančiui jo mokytojas rašė: „Tu, mylimas Rektoriau, kuris su manimi dirbai, esi man tikras brolis, argi ne broliai yra tie mūsų jaunuoliai, kuriuos mes vedėme, ar nėra tai mūsų artimi giminės?“¹⁰³ Atsargūs patarimai cenzūruojamoje korespondencijoje padėjo Valančiui rektoriaus kėdėje ir vėliau vyskupo soste vengti staigių ir atvirų pakeitimų, o „laukti momento ir tik vėliau daryti permainas: kitaip kils triukšmas <...>.“¹⁰⁴ Holovinskis mokė proteguoti jaunus ir šviesesnius kunigus ir labai džiaugėsi 1850 metų vidury, kad Žemaičių vyskupas vizituoja savo vyskupystės parapijas, nes „reikia pažinti apatinius liaudies sluoksnius ir dvasininkiją, iki pradedi kokius nors potvarkius“¹⁰⁵. Nors Holovinskis ir atstovavo lenkų aristokratijos sluoksniams, tačiau neatrodo, kad būtų stengęsis, kaip yra užsiminęs Vaclovas Biržiška, plėsti lenkų įtaką lietuvių dvasininkijoje ir liaudyje. Tikėtina, kad jo, kaip aukščiausio Rusijos imperijos katalikų dignitoriaus, interesai užgožė luominius ar siaurus tautinius interesus. Tad Daukanto vaidmuo, atsveriant lenkišką Holovinskio įtaką Valančiui, kaip teigė Biržiška¹⁰⁶, nėra įrodytas faktas, o Žemaičių vyskupo dėmesys liaudžiai ir lietuvybei nebuvo tik jo kilmės šauksmas, bet greičiau Katalikų Bažnyčios modernėjimo požymis.

Pažangių dvasininkų ugdymas Varniuose, Valančiaus pastangos orientuotis į lietuviškai kalbantį valstietį sudarė prielaidas vyskupystės sostinėje sutelkti naujoviškai mąstančius kunigus: seminarijos rektorių, o vėliau pavyskupį Aleksandrą Beresnevičių, brolius Juozapą Silvestrą (Šiaulėniškį Senelį) ir Justiną Dovydaičius, Račkauskį, Kašarauskį ir kitus. Bendradarbių ir padėjėjų Valančius ieškojo net už savos diecezijos ribų. Vilniuje jo leidinių spausdinimą prižiūrėjo tenykštės seminarijos rektorius kunigas Antanas Kitkevičius-Kikutis, profesorius kunigas Juozapas Abelevičius ir Vilniaus šv. Jono parapijos

¹⁰² Profesorius Andrius Ugianskio laiškas į vysk. Valančių [1859 10 01] / [paskelbė] Vaclovas Biržiška // Tauta ir žodis. 1931. T. 7. P. 332–336.

¹⁰³ 1846 01 02 Holovinskio laiškas Valančiui, CVJA. F. 1135. Ap. 20. B. 336. L. 31.

¹⁰⁴ 1850 08 12 Holovinskio laiškas Valančiui, ibid., l. 50.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Biržiška, op. cit, p. 24–25.

vikaras Vincentas Prijelgauskis. Valančius rūpinosi susigrąžinti iš Saratovo seminarijos rektorių kunigą Juozapą Želvavičių-Želvį ir kitus. Be to, sutelkė Varniuose dideles pasauliečių inteligentų pajėgas.

Valančiaus veikla sutapo su gilėjančia Rusijos visuomenės krize: feodalinio-baudžiavinio ūkio nuosmukis ir pralaimėjimas Krymo kare vertė rusų valdžią griebtis reformų, bet tai tik didino revoliucinę įtampą. Neabejotina, kad revoliucinės situacijos metais, keičiantis juridinei valstietijos padėčiai, tik Katalikų Bažnyčia galėjo apsaugoti nuo nevaldomo liaudies pykčio prasiveržimo. Anuo metu tą suprato ir Rusijos valdžia, ir Lietuvos dvarininkija, nors jų etnopolitiniai tikslai buvo skirtingi. Kurią etnopolitinę jėgą parems lietuvių valstiečiai? – toks klausimas tada buvo ypač aktualus. O kintant socialinei situacijai buvo galima tikėtis visko: ir senųjų Lietuvos valstybingumo tradicijų akceptacijos, ir prorusiškų, net stačiatikiškų, tendencijų pasireiškimo. Katalikų Bažnyčios veikla tuo momentu palengvino valstietijai tapti valstybinio gyvenimo subjektu, t. y. įsisaugoti pilietinės savimonės ir pilietinės savigarbos nuostatas. Kartu Lietuvos dvasininkija tapo savarankiška socialinio bei politinio gyvenimo jėga, kuri po bajorijos, kaip luomo, pralaimėjimo 1863 metų sukilime liko vienintelis bent kiek reikšmingesnis pasipriešinimo rusifikacijai organizatorius.

Valančiaus epocha: lietuvybės kelias į Bažnyčią ir Bažnyčios posūkis į lietuvybę

XIX amžiaus istorijoje svarbią vietą užima Katalikų Bažnyčios pastangos apsaugoti lietuvių liaudį nuo prievartinės rusifikacijos pavojų, tačiau neretai šie dalykai užgožia ne mažiau reikšmingą pačios bažnytinės organizacijos depolonizacijos klausimą, kuris tiesiogiai susijęs su pirmuoju Valančiaus epochos etapu iki 1863 metų. Istorinėje literatūroje atkreiptas dėmesys, kad pats vyskupas iki sukilimo daugiau rašė esminiais Lietuvos Bažnyčios istorijos klausimais, o tik vėliau ėmėsi didaktinės beletristikos¹⁰⁷. Tačiau šis faktas nebuvo bent kiek plačiau susietas su tautinių idėjų skverbimosi į lietuvių dvasininkiją procesu. Valančiaus užsiėmimų kryptį lėmė ne tik jo asmeninės nuostatos, bet reali Lietuvos bažnytinės organizacijos padėtis XIX amžiaus viduryje, t. y. tam tikras kunigų indiferentiškumas lietuvybei ir dar blogiau – didelis jų sulenkėjimas. Todėl tikėtina, kad būsimojo vyskupo apsisprendimas rašyti *Žemaičių vyskupystę* lietuviškai buvo gerai apgalvotas žingsnis, rodantis jo siekimų kryptį. Kadangi šio solidaus kūrinio tekstas buvo skirtas pirmiausia kunigijai ir išsilavinusiems žmonėms, įpratusiems tik pamokymus tamsiai liaudžiai kalbėti lietuviškai, o savęs vertus tekstus skaičiusiems lenkiškai arba kitomis užsienio kalbomis, tai vien Valančiaus kūrinio publikavimo faktas sukėlė didelį sąmyšį konservatyviųjų vyskupijos jėgų galvose. Paradoksaliai, bet iškalbingą mintį išsakė bene pirmasis *Žemaičių vyskupystės* recenzentas B. Smigelskis (rankraštis paskelbtas tik 1913 metais). Anot jo, kadangi Valančius rašė lietuviškai, tai jo knygą skaitys tik valstiečiai, o valstiečiams veikalo turinys nenaudingas, nes objektyviai pasakoja apie blogus kunigus, kurių neklystamumu paprastas žmogus negali abejoti¹⁰⁸. Būtent prieš tokį požiūrį į lietuvių liaudį ir lietuvių kalbą buvo nukreiptas įžvalgus vyskupo dėmesys. Bet kartu Smigelskio pavyzdys rodo, kokius sunkumus reikėjo įveikti, norint sulietuvinti pačią dvasininkiją. Per pirmąjį vyskupavimo dešimtmetį Valančius rašė rimtus intelektualius tekstus, skirtus pirmiausia kunigams, seminarijų auklėtiniams, inteligentijai, ir tik pasiekus apčiuopiamesnių rezultatų buvo atsisukta į liaudį, ir atsisukta kartu su visa naująja kunigų karta.

Bažnyčios atsinaujinimas, posūkis į liaudį, arba demokratėjimas, vyko kartu su lietuvybės idėjų sklaida. Visus šiuos dalykus neišvengiamai sąlygojo kultūrinis intelektualinis kunigų pasirengimas, kurį ugdyti ypač rūpinosi vyskupas. Nuo 1853 metų Varniuose atsidaręs Zavadzkių knygyno filialas ir įsakmus Valančiaus raginimas plėsti klebonijų bibliotekas prisidėjo prie naujos literatūros platinimo. Tačiau išlikę

¹⁰⁷ Merkys V. *Žemaičių vyskupystė*, Motiejus Valančius, Raštai. Vilnius: 1972. T. 2. P. 19; šią mintį kartuoja Valančius G. *Žemaičių Didysis: istoriobiografiniai pasakojimai*. Los Angeles, 1977. D. 1. P. 419.

¹⁰⁸ Ten pat. P. 418.

knygyno inventoriaus sąrašai rodo, jog dauguma iki 1863 metų sukilimo parduotų knygų buvo lenkiškos. Ši aplinkybė net privertė Vaclovą Biržišką garsiojoje prieškarinėje diskusijoje su Juozapu Stakausku dėl Valančiaus lietuviybės suabejoti vyskupo lietuviškos veiklos intencijomis¹⁰⁹, tačiau čia nebuvo atsižvelgta į intelektualinį knygų lygį. Jei platinama lenkiška literatūra būtų buvusi elementaraus, didaktinio pobūdžio ir skirta ne itin išlavintai liaudžiai, tai platintojus būtų galima kaltinti polonizatoriška veikla. Bet jeigu knygos ugdė kultūros elitą, – nebuvo skirtos masinei sąmonei ugdyti, tai kas kita. Juk tuo metu kitokių galimybių aprūpinti paprines bibliotekas aukštesnio mokslinio lygio knygomis nebuvo¹¹⁰ – lietuviškai kažkas dar turėjo jas parašyti.

Pirmosiomis Bažnyčios lituanizacijos apraiškomis galima laikyti jau 1845 metais pradėtą darbą – Varnių dvasinės seminarijos bibliotekoje imtasi komplektuoti lietuviškų knygų fondą. Iki tol seminarijos klausytojų dispozicijoje sukaupta biblioteka buvo skurdi ir visiškai netiko ne tik lituanistinėms studijoms, bet ir lietuviško homiletikos kurso tobulinimui. Štai 1846 metais Daukantas iš Peterburgo į Varnius naujajam rektoriui rašė:

Neparašei, ar gavai kokių žemaitiškų knygų iš Kražių bibliotekos, reikia pasirūpinti, nes Varnių biblioteka yra skurdi senais spaudiniais, ypač norintiems mokytis šios kalbos nėra vadovėlių <...>. Reikia stengtis, kad mūsų Varnių biblioteka kauptų žemaitiškas knygas.¹¹¹

Nepraėjus nė dviem dešimtmečiams, Valančiaus, Daukanto pastangomis, Gintilos palikimo dėka seminarijos biblioteka tapo ištis svarbiu lituanistikos šaltiniu, leidžiančiu auklėti klierikus lietuviška dvasia¹¹².

Nors oficialiajame ir viešajame aukštosios dvasininkijos gyvenime po 1850 metų ir toliau lenkų kalba vaidino svarbiausią vaidmenį, nors vyskupo įšventinimo Varnių katedroje metu buvo sveikinamasi ir dėkojama lenkiškai¹¹³, tačiau nuo pat savo ganytojiškos veiklos pradžios Valančius rūpinosi, kad kunigai visoje vyskupystėje mokėtų lietuviškai ir su liaudimi kalbėtų jos kalba. Prijungus prie Telšių (Žemaičių) diecezijos dalį buvusios Vilniaus vyskupystės žemių, vyskupas neretai siųsdavo žemaičius kunigus į rytinę Lietuvos dalį, siekė, kad lietuviškos knygelės būtų leidžiamos aukštaičių tarmai artimesne kalba.

Svarbiausiose parapijose vyskupas stengdavosi paskirti savus seminarijos auklėtinius, kurie turėjo pakeisti sulenkėjusį ir luominiais barjeriais nuo paprastų žmonių atsiskyrusį klerą. Ypač buvo proteguojami tie jaunosios kartos kunigai, kurie prisidėjo prie lietuviškų knygų rašymo ir leidybos. Net buvo susidariusi nuomonė, kad norint iškilti Valančiaus akyse, esą būtina parašyti kokią populiarią lietuvišką religinę knygelę¹¹⁴. Tai netruko atnešti vaisių. Lietuviybė pamažu skverbėsi į seminariją, kurią ir parapijų klebonijas. Nors lenkų kultūros ir kalbos įtaka nesumažėjo, lietuvių kalbos teisės nebuvo, kaip anksčiau, paminamos.

Kartu su dvasininkijos lituanizacija skleidėsi ir kitos Valančiaus veiklos tendencijos, rodančios siekimą ne tik sulietuvinti bažnytinį gyvenimą, bet ir kontroliuoti visą ano meto lietuviškąjį sąjūdį, kurio priešakyje stovėjo Daukantas. Rūpindamasis lietuviško laikraščio *Pakeleivinas* steigimu, subūręs Varniuose daugumą lituanistinio sąjūdžio aktyvistų, ne vien kunigų, bet ir pasauliečių, vyskupas siekė daryti įtaką ir visos tos veiklos idėjiniam turiniui, net mėgindamas suimti į savo rankas visų lietuviškų spaudinių cenzūravimą. Be to, kaip bažnytinis pragmatikas Valančius skatino didaktinių elementaraus pobūdžio leidinių ir tokios pat krypties švietimo plėtotę, o akademinės, mokslinės, pasaulietinės

¹⁰⁹ Biržiška V. *Iš vysk. M. Valančiaus veiklos* // Mūsų senovė: Kaunas, 1938. T. 2. P. 355–371.

¹¹⁰ Stakauskas J. *Valančiaus lietuviybės klausimas* // Židinys, 1939. T. 29. Nr. 1, p. 66.

¹¹¹ 1846 04 17 S. Daukanto laiškas M. Valančiui // Daukantas S. Raštai. Vilnius, 1976. T. 2. P. 781.

¹¹² Plačiau apie tai Aleksandravičius, op. cit., p. 90–91.

¹¹³ Alekna A. *Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius*. Klaipėda, 1922. P. 14.

¹¹⁴ Biržiška V. *Aleksandrynas*. Chicago, 1965. T. 3. P. 87.

pakraipos tyrinėjimai vis labiau traukėsi į antrą planą. Čia glūdėjo nuo seno mūsų istorinėje literatūroje minima Valančiaus ir Daukanto santykių krizė, kuri, sustiprinta individualių asmeninių motyvų, pavertė dviejų bendražygių santykius į liguisto priešiško demonstravimą.

Toks pat Katalikų Bažnyčios siekimas valdyti visą lietuviškosios kultūros raidos procesą išryškėja kone mitologizuojamos Žemaičių akademijos, apie kurią kalbama vyskupo laiškuose Daukantui, istorijoje. Jau Peterburgo laikotarpiu 1834–1850 metais Daukanto aplinkoje buvo subrandintas ne tik pradinio lietuviško švietimo, bet vidurinio ir net aukštesniojo mokslo planas. Tačiau pasaulietinė ir bažnytinė švietimo priemonė prieš akis turėjo skirtingą akademijos įvaizdį. Valančiaus akimis, akademija turėjo atlikti aukštojo konfesinio mokymo funkcijas, ugdyti naujosios katalikų dvasininkijos intelektualines pajėgas ir stiprinti jos lietuviškąsias orientacijas. Daukantas įsivaizdavo akademinį lituanistikos centrą, kurio pagrindinis tikslas – moksliniai istorijos ir lituanistikos darbai. Kas Daukantui buvo svarbiausia, Valančiui vis labiau darėsi antraeilium dalyku. Tokį kultūrinio darbo organizavimo vaizdą grindžia dėl rusų valdžios intrigų nepasisekęs vyskupo bandymas 1862–1863 metais įkurti Varniuose vadinamąją „mažąją seminariją“. Anot gerai informuoto Vilniaus švietimo apygardos inspektoriaus Vasilijaus Kulino, referavusio šį planą apygardos globėjui Ivanui Kornilovui, Valančiaus projektas buvo tik pirmasis žingsnis, nes įkūrus „mažąją seminariją“ arba vidurinę mokyklą Varniuose, „visiškai natūraliai didžioji seminarija virstų žemaičių dvasine akademija“¹¹⁵. Nors ne visi Valančiaus norai išsipildė, nors Bažnyčios lituanizacija užtruko dar gerą pusamžį, bet XIX amžiaus viduryje vyskupas padarė gerą pradžią. O gera pradžia, liaudiškai tariant, – pusė darbo.

Valančiaus epocha: blaivybės sąjūdis

Vienas įspūdingiausių Valančiaus laimėjimų buvo masinio lietuvių valstiečių sąjūdžio – blaivybės brolijų – organizavimas. Dėl tipiško sovietiniam režimui „girtos“ valstybės biudžeto pokario Lietuvos istorikai apie blaivybės istoriją ir apie pačią blaivybę užsimindavo labai formaliai. Kai sovietų valdžia persekiojo bet kokias organizuoto ir administracijos nekontroliuojamo blaivybės judėjimo apraiškas, savaime aišku, Valančiaus epochos katalikiško blaivybės sąjūdžio istorija negalėjo būti plačiau aprašyta. Bet negalint visiškai nutylėti masinio valstiečių stojimo į blaivybės brolijas 1858–1865 metais, neretai būdavo griebiamasi aiškinti objektyvias socialines-ekonomines priežastis, užuot analizavus patį reiškinį. Analizuojant vien to sąjūdžio ekonomines sąlygas, realus politinis visos akcijos vadovas – Katalikų Bažnyčia ir Valančius – likdavo šešėlyje, o dar dažniau tai būdavo traktuojama kaip viso blaivybės sąjūdžio yda.

Masinis blaivybės judėjimas Lietuvoje turėjo savo priešistorę. Valančiaus ir Daukanto kartą išugdė tokia kultūrinė tradicija ir tokia literatūra, kuri pakankamai įrodė girtavimo žalą. Iki tol jau buvo išmėginta daugelis kompromisinių liaudies blaivinimo priemonių, kurios apčiuopiamesnio efekto neatnešė. Liko viena – steigti religines brolijas kovoti su girtavimu. Šį kovos būdą mini jau daktaras Jokūbas Šimkevičius 1818 metais lenkiškai išleistame *Veikale apie girtybę*¹¹⁶, iš dalies 1846-aisiais jį taikyti pabandė Šiaulėnų parapijos valstiečiai, vadovaujami kunigo A. Kybarto, tačiau jų patyrimas plačiau paskleistas nebuvo¹¹⁷.

Kita vertus, Lietuvos katalikų blaivybės brolijos turėjo pavyzdžių Vakarų pasaulyje, kur įvairūs abstinencijos ordinais kūrėsi jau keletą šimtmečių. XIX amžiaus pradžioje blaivybės draugijas ėmė kurti masonai, o 1851 metais susiformavo atskira šio ordino atsaka blaivybės idėjoms skleisti. Cady's (Kadis)

¹¹⁵ Kulakauskas A. M. *Valančius ir XIX a. septintojo dešimtmečio švietimo reforma* // Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija. T. 27 (1987), p. 36.

¹¹⁶ Szymkiewicz J. *Dzielo o pianstwie*. Wilno, 1818. Plačiau apie tai Aleksandravičius. *Blaivybė Lietuvoje XIX amžiuje* // Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1991. T. 2. The Encyclopaedia Americana. New York; Chicago, T. 13. P. 56.

¹¹⁷ Gieczys K. *Broctwa trzeżwości w diecezji Żmudzkiej w latach 1858–1864*. Wilno, 1935. P. 7.

įkūrė vadinamąjį Nepriklausomą gerųjų tamplierių ordiną. Ši organizacija (beje, gyvuojanti ir mūsų laikais) greitai išplėtė savo veiklą daugelyje Europos šalių. Tačiau, kaip žinome, Lietuvoje pirmiausia buvo pasiremta Katalikų Bažnyčios blaivybės darbo organizacine patirtimi. Tokias blaivybės brolijas, kokios susiformavo ir išplito pas mus, 1838 metais pradėjo kurti Airijoje kapucinas Theobaldas Mathew (Teobaldas Metju). Abstinencijos idėjos Airijoje reiškė kur kas daugiau negu karą su degtine ir degtindariais, nes krašte tuo metu kaip tik kilo nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo prieš Anglijos kolonizatorius banga. Tai buvo kartu katalikybės priešinimasis Anglikonų Bažnyčios įtakai, kuri stiprėjo dėl užkariautojų politikos. Nors apie feodalizmą nei Airijoje, nei Didžiosios Britanijos Karalystėje XIX amžiaus viduryje jau nebegalima kalbėti, tačiau anglų kilmės žemvaldžių viešpatavimas užkariautai salai atnešė neregėtą skurdą, kėlė neviltį, skatino milžinišką emigraciją į Šiaurės Ameriką, griovė pačius airių tautos pamatus ir tiesė kelius asimiliacijai su dominuojančia nacija. Tad Mathew veiklos aplinkybės buvo artimos Lietuvai ne tik organizacine prasme, bet ir visos veiklos politiniu kryptingumu. Niekur kitur Europoje blaivybės brolijos nereiškė to, ką jos reiškė Airijai ir Lietuvai.

Katalikiškų blaivybės brolijų įstatai, galutinai suredaguoti Vroclavo vyskupo kardinolo Diepenbrocko, 1851 metų liepos 28 dieną buvo patvirtinti popiežiaus Pijaus IX.¹¹⁸ Tai dar labiau paspartino blaivybės judėjimą įvairiose Europos šalyse. Per Poznanės kunigaikštystę, Galiciją brolijų idėjos pasiekė Lenkijos Karalystę. Iki 1856 metų Lenkijoje beveik kiekvienoje parapijoje veikė blaivybės brolija, tačiau juridškai jos padėtis buvo neapibrėžta.

Būtent tokiomis aplinkybėmis pačiame Rusijos reformų rengimo įkarštyje blaivybė atkeliavo už Nemuno: 1858 metų rudenį įsikuria pirmosios žemaitiškos blaivybės brolijos. Nors, žymiausio brolijų istoriko Kazimiero Gečio nuomone, pavienių blaivybės brolijų galėjo būti įsikūrę dar anksčiau. Jo versija apie pirmąją istoriškai užfiksuotą broliją yra tokia: 1858 metų gegužės mėnesį Skapiškio klebonas D. Sakalauskis, grįždamas iš Druskininkų namo per Seinų vyskupystę, išgirdo apie čia veikiančias blaivybės brolijas. Be jokio savo diecezijos vyskupo Valančiaus nurodymo jis per trejetą savaičių iš ambonos suagituoja didelę dalį parapijiečių užsirašyti į steigiamą broliją. Netrukus po to vyskupas kartu su naujai paskirtu sekretoriumi bei Varnių dvasinės seminarijos kapelionu Juozapu Silvestru Dovydaičiu išsiruošė vizituoti parapiją. Anot Juozo Tumo, būtent Dovydaitis pataręs vyskupui, pasinaudojant palankia politine situacija, visose parapijose įkurti brolijas Lenkijos Karalystės pavyzdžiu¹¹⁹.

Kiek kitaip savo dienoraštinėse pastabose pirmuosius blaivybės brolijų žingsnius Žemaičių vyskupystėje aprašė pats Valančius. Apie užsienyje plintantį judėjimą esą jis girdėjęs ir skaitęs. Nuo 1856 metų domėjosi, kaip blaivybės brolijos veikia Lenkijos Karalystėje. Tad atsitiktinis vieno iš parapijų klebono užklydimas į Seinus negalėjo būti nei naujienų šaltinis, nei pačios blaivybės brolijos idėjų plitimo pradžia Lietuvoje. Anot vyskupo, gerti žemaičiai nustoję patys Užnemunės lietuvių pavyzdžiu, o tai pastebėjęs uolus Jurbarko klebonas M. Kirvelis „prikalbėjo savo parapiją visiškai išsižadėti degtinės (1858 m. 15 rugpjūčio)“¹²⁰. Be to, Kirvelis išgavo pasižadėjimą iš Gaurės klebono F. Jakutavičiaus ir Skirsnemunės – K. Baracevičiaus, kad šie savose parapijose paskelbs blaivybę.

Štai kaip Valančius rašė apie blaivybės brolijas Vilniaus generalgubernatoriui Vasilijui Nazimovui, praslinkus keturiems mėnesiams nuo pirmųjų brolijų įsikūrimo:

Prieš keletą mėnesių dvi trys parapijos, esančios prie Lenkijos Karalystės sienos, sekdamos pavyzdžiu, nurodytu anoje Nemuno pusėje, vien dėka pamokslų apie blogas girtuokliavimo pasekmes staiga nustojo gerti svaiginančius gėrimus, išskyrus gal keletą asmenų. Nepraėjo nė mėnuo, o didžiulės permainos, įvykusios tų žmonių papročiuose ir charakteryje, nustebino visus sveikai mąstančius. Išnyko

¹¹⁸ Ten pat, p. 16–17.

¹¹⁹ Tumas J. *Kun. Juozapas Silvestras Dovydaitis-Šiaulėniškis Senelis*, 1825–1882. Kaunas, 1924. P. 9.

¹²⁰ Alekna A., op. cit., p. 85.

įvairūs nelaimingi atsitikimai, muštynės ir barniai – neišvengiami girtuokliavimo palydovai. Nesantaika ir nesklaidumas šeimose tapo retenybe. Tyluma ir ramybė įsiviešpatavo. Sumažėjo visokiausių nelaimių, pasireiškė darbingumas ir polinkis prie visko, kas gera, taip, kad nesuskaitomos geros pasekmės privertė tūkstančius žmonių, išvaduotų iš girtybės, šlovinti Dievą už palaimingą mintį visiškai susilaikyti nuo svaiginančių gėrimų <...>. Grįždamas į Varnius po maloningo caro apsilankymo, savo akimis regėjau daugelio susilaikiusių nuo degtinės palaimą ir girdėjau daug džiaugsmingų pasakojimų apie pačias geriausias blaivybės pasekmes. Pavyzdys, duodamas kartu su tokiais labdariniais vaisiais, paveikė kaimynus parapijiečius, kurių prašymai, o kai kuriose vietose net reikalavimai, privertė jų sielų ganytojus paskelbti susilaikymą nuo svaiginančių gėrimų, ir, keistas dalykas, visur užteko keleto žodžių, kada seniau patys karščiausi tų pačių pamokslininkų žodžiai likdavo be atgarsio <...>.¹²¹

Blaivybės istorijos Lietuvoje tyrinėtojai yra pateikę daug pavyzdžių, rodančių, jog iš pat pradžių blaivybės brolijos steigėsi mažų mažiausiai neoficialiai. Jos nebuvo nelegalios, nes nebuvo įstatymo, jas draudžiančio (išskyrus įsaką Lenkijos Karalystėje, kuris Lietuvos gubernijose negaliojo). Štai jau 1858 metų rudenį Raseinių apskrities klebonai buvo oficialiai valdžios užklausti, kuo remiantis kuriamos blaivininkų organizacijos. Į tai nedviprasmiškai atsakyta: nieko apie blaivybės brolijas nežinoma (Viduklės klebono A. Kalendos raštas)¹²². Visi iki vieno dvasininkai atsakė, kad jokio nurodymo iš viršaus, t. y. iš vyskupo, jie negavę, o skelbią blaivybę savo nuožiūra, nes tai įeina į kunigų ganytojiškos veiklos pareigas.

Valančiaus pastangos, jo artimiausių pagalbininkų veiklumas davė vaisių: 1860 metų liepos 25 dieną generalgubernatoriui Nazimovui išsiųstame pakete buvo pateikti visus nustebinę duomenys – iš 820 754 Kauno gubernijos katalikų (197 parapijos) blaivybės įžadus buvo davę ir į brolijų knygas užsirašę 688 464 asmenys. O pridėjus į bendrus sąrašus kažkodėl nepatekusias Nemakščių ir Stulgių parapijas, tie skaičiai būtų dar įspūdingesni. Iš 835 243 Kauno gubernijos katalikų apie 692 000 priklausė blaivybės brolijoms. Tad jų nariai sudarė 83,2 procento katalikiškosios gyventojų dalies. Reikėtų dar pridurti, kad miestuose ir miesteliuose į blaivybės brolijas buvo įstoję apie trečdaliį katalikų, o kaimiškose parapijose blaivininkai sudarė iki 90 ir daugiau procentų visų parapijiečių¹²³.

Masinis valstiečių dalyvavimas blaivybės akcijoje, sėkminga blaivybės brolijų veikla 1858–1864 metais iš esmės reiškė labai prieštarigus dalykus. Pirmiausia, pasipriešinimas propinacijos skatinamam girtavimui rodė ne tik antialkoholinį liaudies nusiteikimą, bet ir objektyviai sustiprėjusi nepasitenkinimą feodalinės-baudžiavinės santvarkos recidyvais. Kitaip tariant, pats didžiausias brolijų veiklos nuopelnas – tai smūgis įsisenėjusiai tvarkai, nusistovėjusiems valstiečių santykiams su dvaru, su degtinės gamintojais ir pardavinėtojais, neišvengiamai keitęs ir santykius su Rusijos imperijos vyriausybe. Šioje akcijoje valstietija, liaudis pasirodė kaip didelė ir drausminga jėga, kurios labiau negu kada nors anksčiau turėjo paisyti valdžia. Kita vertus, valstiečių sąjūdis organizacinį pobūdį įgijo dvasininkijos pastangomis. Todėl akcentuodami antifeodalinį blaivybės sąjūdžio pobūdį, neturime užmiršti, jog jis plito sykiu su religinių jausmų euforija. Nėra jokio pagrindo abejoti ano meto šaltiniais, liudijančiais apie tiesiog fanatišką liaudies tikėjimą Bažnyčios skelbiamomis tiesomis. Ir Lietuvos dvasininkai, ir jų oponentai rusų administracijos atstovai matė Valančiaus autoritetą, apskritai sustiprėjusią Katalikų Bažnyčios įtaką liaudžiai. Tik vienus tai džiugino, o kitus gąsdino. Tad išsiplėtęs blaivybės judėjimas daugeliu atvejų lėmė socialinių-kultūrinių pokyčių pobūdį baudžiavos panaikinimo ir valstiečių reformos metu, per sukilimą ir vėliau modeliuojant posukiliminės rusifikacijos politikos kryptis. Ir katalikų dvasininkija, ir kapitalistinės raidos veikiamas bajorų luomas, ir rusų politikos vykdytojai suprato, kad valstietis tapo sąmoningu

¹²¹ Cituojama iš Gieczys K., op. cit., p. 26–27.

¹²² Ten pat, p. 30.

¹²³ Ten pat, p. 52–57.

naujos politinės kovos subjektu, kurio ignoruoti nebebuvo galima. Pirmosios revoliucinės situacijos Rusijoje laikotarpiu, 1863 metų sukilimo kovų metu labiausiai pasirengusi varžytis dėl įtakos liaudies masėms pasirodė Katalikų Bažnyčia. Jos įtaka ir konkretūs darbai plečiant blaivybės sąjūdį kai kuriems istorikams davė pagrindo teigti, kad pati blaivybės idėja ir apskritai visas valstiečių blaivybės judėjimas kilo tik dėl dvasininkijos prabudimo, dėl išskirtinio Valančiaus asmens¹²⁴.

Į Valančiaus blaivybės akciją Lietuvos bajorai reagavo nevienodai. Didžiama pažangių dvarininkų, sekdami paties vyskupo pagirtų didikų Ireniejaus Oginskio, Adolfo ir Marijono Hutėn-Čapskių, Liudviko Ropo, Kazimiero Plioterio ir kitų pavyzdžiu, uždarė savo dvaruose bravorus ir karčiamas, o kai kurie (Vėžaičių savininkas E. Volmeris) net įvedė savo valstiečiams tokį griežtą prohibicijos režimą, kad Valančius turėjo juos raminti, jog nebūtų per daug žeminamas paprasto žmogaus orumas¹²⁵. Kita dalis dvarininkų, nerasdami pažangesnių ūkininkavimo būdų, galinčių išstumti degtindarystę, visai kenkė dvasininkijos veiksams.

Nevienareikšmė buvo ir rusų valdžios pozicija blaivybės brolijų atžvilgiu. Rusijos valstybės išdo sistema ir su ja susijusi degtinės mokesčio atpirkėjų grupė, iki tol gavusi milžinišką pelną, piestu stoji prieš blaivybės sąjūdį – caro vyriausybei net buvo siūloma ištremti Valančių iš Lietuvos kaip didžiausią nusikaltėlį. Tačiau 1860 metais vyskupas ir jo organizuotos brolijos nenukentėjo. Mat 1861 metais rengiant ir realizuojant reformą liberaliau nusiteikę politikai siekė reformuoti ir „degtinės reikalus“ – sukurti naują akcizo sistemą ir ieškoti išdo pajamų kitur. Todėl iki tam tikro laiko žemaičių blaivininkų brolijos buvo toleruojamos ir net į akivaizdžius Valančiaus nusizengimus rusų įstatymams buvo žiūrima pro pirštus. Bet 1863-iaisiais iš įsigaliojus naujiems akcizo nuostatomis ir prasidėjus sukilimui, požiūris į blaivybės brolijas pasikeitė – 1864 metais Muravjovo įsakymu brolijos buvo uždraustos kaip antivyriausybines organizacijos. Rusų valdžia tik represijomis galėjo varžytis su Bažnyčia dėl įtakos liaudžiai.

Kova prieš rusinimą ir stačiatikybės brukimą

Po 1863 metų sukilimo caro valdžia, pradėjusi atviro visuotinio rusinimo, arba, jos žodžiais tariant, „rusiškų pradų atkūrimo“, politiką vadinamajame Vakarų krašte, siekė kad ir ne visiškai sunaikinti Katalikų Bažnyčią, tai bent pakirsti jos dominuojantį vaidmenį visuomenės dvasiniame ir kultūriniame gyvenime, sudaryti sąlygas plisti stačiatikybei tarp katalikų ir įtvirtinti krašte rusų Stačiatikių Bažnyčios viršenybę. Šių tikslų buvo siekiama ribojant ir varžant Katalikų Bažnyčios veiklą, valstybiškai remiant ir stiprinant Stačiatikių Bažnyčią, taip pat diskriminuojant katalikų tikėjimą išpažįstančius asmenis ir siekiant surusinti pačią Katalikų Bažnyčią, pakirsti katalikybės tradicijas. Matyt, buvo tikimasi, jog tokiomis sąlygomis katalikai ims pereidinėti į stačiatikių tikėjimą, į rusų Stačiatikių Bažnyčios globą.

Tiesa, tokia politinė linija išryškėjo ne iš karto, o ir vėliau ne visi aukštieji caro vyriausybės bei krašto administracijos atstovai jai pritarė. Sukilimo ir pradiniu Muravjovo valdymo laikotarpiu atrodė, kad caro valdžiai svarbiausia buvusiose LDK žemėse sunaikinti „lenkiškus pradus“, t. y. sunaikinti Lenkijos ir Lietuvos bajoriškojo išsivadavimo judėjimo sociokultūrinį pagrindą, depolonizuoti kraštą. Atrodė, kad caro valdžia nėra nusistačiusi prieš lietuvių ir baltarusių liaudies etnokultūrinėmis tradicijomis pagrįstą kultūrinę veiklą. Šia aplinkybe savo tikslams bandė pasinaudoti ir Valančius, gerokai anksčiau įsitraukęs į „žemaičių ir lietuvių“ kultūrinį sąjūdį. Suvokdamas realią padėtį, neturėdamas iliuzijų dėl sukilimo likimo, norėdamas išvengti naujų represijų prieš Bažnyčią ir išlaikyti bei sutvirtinti jos pozicijas, jis laikėsi atsargios „nesikišimo į politiką“ politikos pradiniu sukilimo laikotarpiu. Galutinai paaikšėjus sukilimo baigčiai, vyskupas oficialiai atsiribojo „nuo maištininkų“, palaikė caro valdžią ir bendraudamas su

¹²⁴ Alekna A., op. cit.

¹²⁵ Ten pat, p. 126.

Muravjovo administracija mėgino gelbėti tai, ką dar galima buvo išgelbėti. Be kita ko, jis stengėsi apginti kai kuriuos kunigus, valdžios kaltinamus, ir ne be pagrindo, rėmus sukilimą. Patikėjęs kai kurių caro pareigūnų ir pusiau oficialių publicistų pareiškimais, esą valdžia nesieks surusinti lietuvių ir žemaičių, „o tik suartinti jų interesus su vyriausybės interesais“, Valančius ėmėsi žygių, kad būtų vėl legalizuota ir išplėsta jo priežiūroje žemaičių ir lietuvių švietimo gimtąja kalba sistema.

1864 metų pradžioje (sausio ar vasario mėnesiais) Žemaičių, oficialiai Telšių, vyskupas įteikė caro administracijai tris projektus: „Mažoji seminarija, steigiama Varniuose“ , „Klebonų steigiamos mokyklos prie Kauno gubernijos bažnyčių“ ir „Parapinės mokyklos Kauno gubernijoje“. Pastarajame projekte iš esmės tebuvo vienas siūlymas – valdžios steigiamose rusiškose pradžios mokyklose, be kitų dalykų, pradėti mokytį skaityti ir rašyti lietuviškai. Antrasis projektas siūlė atgaivinti nuo 1841 metų veikusių legaliai, o 1863-iaisiais uždraustų, lietuviškų mokyklėlių prie vyskupystės bažnyčių veiklą. Valančius pagrįstai tikėjosi, kad šios mokyklėlės bus pagrindinis katalikybės tiesų ir rašto platinimo lietuvių liaudyje įrankis. Mat vargu ar kas nors buvo pajėgus konkuruoti su šiomis mokyklėlėmis. Pirmasis sumanymas – „mažoji seminarija“ Varniuose – tai lietuviškos, daugiau kaip 120 vietų, valstybės finansuojamos, bet paties vyskupo administruojamos vidurinės mokyklos, veikiančios kaip parengiamoji mokymo įstaiga prie Varnių kunigų seminarijos, projektas¹²⁶.

Tačiau visus Valančiaus projektus Muravjovo administracija atmetė. Tiesa, vienas iš „ekspertų“, Vilniaus švietimo apygardos inspektorius Vasilijus Kulinas siūlė pritarti siūlymui, kad valdiškose pradžios mokyklose būtų mokoma, be kitų dalykų, skaityti ir rašyti lietuviškai. Bet naujasis, ką tik į Vilnių atvykęs apygardos globėjas Ivanas Kornilovas šio siūlymo „nepastebėjo“. Kornilovui, matyt, artimesnė buvo kito „eksperto“ – Kauno rusų stačiatikių bažnyčios vyskupo Aleksandro – nuomonė: esą leidus valdžios mokyklose mokytį rašto žemaičių kalba, vyriausybei bus sunku kontroliuoti mokyklas, „nes žemaitiškai, be pačių žemaičių, niekas nemoka“. Be to, pabrėžė stačiatikių vyskupas, „Rusijai nebus lengviau nuo to, kad jos nauji atkaklūs priešai nešnekės lenkiškai, o suokalbuis, proklamacijas ir pogrindines instrukcijas leis žemaičių kalba“¹²⁷. Įdomu pastebėti, jog Kulinas didžiausią ir, beje, realų pavojų Rusijos didžiavalstybiniam interesams įžiūrėjo „mažosios seminarijos“ projekte. Inspektorius manė, kad katalikų dvasininkijos globojama „žemaitiška“ vidurinė mokykla „atskirs lietuvius iš bendros rusų šeimos“ (matyt, kaip trokštamos vientisos etnopolitinės bendrijos), t. y. skatins lietuvių, kaip savarankiškos tautos (ar nacijos), turinčios ir suvokiančios savo politinius tikslus, formavimąsi. Pasak Kulino, „vietoje taip reikalingo ir abiem pusėm naudingo žemaičių ir rusų suartėjimo žemaičiai atsiribos, ir jiems bus svetima viskas, kas rusiška, todėl ateityje gali atsirasti ir priešiškas“¹²⁸.

Greitai, 1864 metų pavasarį, paaiškėjo, kad caro valdžia galutinai apsisprendė vadinamosiose Vakarų gubernijose „visuomenę šviesti stačiatikybės ir rusų tautiškumo dvasia“¹²⁹. Valančius suprato pakliuvęs į rusifikatorių pinkles ir aprobeudamas pirmąsias lietuviškas knygas rusiškais rašmenimis. Tapo aišku, kad šių knygų leidyba neturės nieko bendra su lietuvių raštijos plėtra, o bus tik „lietuvių ir rusų suartinimo“, t. y. lietuvių rusinimo, priemonė. (Pati abėcėlė čia, žinoma, esminio vaidmens nevaicino.) Valančius ryžtingai, nors ir nedemonstratyviai, nesiafišuodamas, pasuko į „pasyvaus“ pasipriešinimo valdžios politikai organizavimo kelią. Dar tais pačiais 1864 metais vyskupas išleido potvarkį, kuriuo įpareigojo kunigus mokytį vaikus katekizmo lietuviškai¹³⁰. 1867-ųjų pabaigoje Valančius suorganizavo lietuviškų knygų spausdinimą Rytprūsiose. Vien per dvejus metus, iki 1869-ųjų, čia išėjo apie 19 tūkstančių lietuviškų knygų, iš kurių apie 8 tūkstančiai, caro valdžios akimis, buvo „kurstomojo“ pobūdžio. Valančius siuntė į Tilžę tenykščiam klebonui Zabermanui pinigų, „neretai po tūkstantį rublių iš karto“, bei savo

¹²⁶ Kulakauskas A., op. cit., p. 42–46.

¹²⁷ Cituojama iš Kulakauskas A. *ibid.*, p. 47, 50.

¹²⁸ Ten pat, p. 48.

¹²⁹ Ten pat, p. 53.

¹³⁰ Alekna A., op. cit., p. 166; Vėbra R. *Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas (XIX a. antroji pusė)*. Vilnius, 1968. P. 167.

rankraščius. Ne be vyskupo žinios iš kunigų, klierikų ir valstiečių susikūrė speciali slapta organizacija knygoms iš Prūsijos gabenti ir nelegaliai platinti Lietuvoje¹³¹.

Pats Valančius tuo metu parašė ir išspausdino 9 nelegalias knygeles, kuriose atskleidžiamas Katalikų Bažnyčios persekiojimas ir nedori caro valdžios tikslai. Vyskupas įrodinėjo, kad katalikai stačiatikybės negali priimti dėl šių priežasčių: 1) stačiatikių šventikams popiežius nesuteikė teisės atleisti nuodėmes; 2) stačiatikybė, liepdama neklausyti popiežiaus, atneša mirtiną nuodėmę; 3) šis tikėjimas yra netikras; 4) stačiatikių tikėjimas „<...> neturi tikros meilės ir Dvasios Š.“, todėl pereiti į stačiatikybę gali tik „beprotis, bedusis, arba bediewis <...>“.¹³²

Ir apskritai, anot Valančiaus, „<...> wisos wieros, kurios tikt nog katalikiszkos atsiskire, netikros“¹³³. Valančius ragino neleisti vaikų į rusiškas pradžios mokyklas, ypač į tokias, „kur maskolei neleidžia kunjui mokėti vaikų tikėjimo priedermių“¹³⁴.

Rapolas Krasauskas *Lietuvių enciklopedijoje* taip apibūdino Valančiaus skelbtą pasipriešinimo programą:

<...> nepriimti valdžios peršamų knygų rusų raidėmis, neleisti vaikų į valdžios mokyklas, neemigruoti į Rusiją, nepasitikėti valdžiai pasidavusiais kunigais, neiti melstis į cerkves, mokyti vaikus namie, ginti Bažnyčią ir laikytis katalikų tikėjimo.¹³⁵

Ir ten pat pažymėjo, kad kunigai, nepaisydami varžymų ir griežtos policijos priežiūros bei bausmių, stengėsi laikytis slaptų vyskupo rekomendacijų ir apskritai atlikti savo priedermes, –o tai rado gyvą atgarsį žmonėse. Kai kurie kunigai, dirbdami valdiškose pradžios mokyklose, dėstydami ten tikybę, nurodytos tvarkos nesilaikė: dėstė tikybę lietuviškai, ir ne tik pirmais mokslo metais (pirmamečiams), o dalis jų per tikybos pamokas bandė mokyti skaityti ir rašyti lietuviškai (kai kas lenkiškai), tiesa, tokių daug nebuvo, o ir negalėjo būti, nes pagrindinis mokytojas rusas paprastai stengėsi to neleisti. Tokiu atveju kai kurie kunigai apskritai nustodavo lankytis mokykloje ir dėstyti tikybę. Tuomet mokykloje sumažėdavo arba visai nelikdavo mokinių.¹³⁶

Be abejo, buvo kunigų, linkusių bendradarbiauti su valdžia, arba vangių, abejingų savo pareigoms. Didesnis išgąstis ir demoralizacija posukiliminiu laikotarpiu kurį laiką tvyrojo Vilniaus vyskupystėje, kur, Alekno žodžiais tariant, 1863 metais, po vyskupo Krasinskio ištrėmimo „į Vilniaus kapitulą įsibrovė keli netinkami kunigai, kurie neteisėtai išrinko Vilniaus vyskupystės valdytoju Petrą Žilinską, visiškai atsidavusį rusų valdžiai“¹³⁷. Čia atsirado kunigų, kurie sakė pamokslus rusiškai arba net pereidavo su visa parapija į stačiatikybę¹³⁸. Tiesa, po Žilinsko vyskupavęs K. Grineveckis laikėsi kovingų antirusiškų, prolenkiškų pozicijų ir buvo net ištrėmtas į Rusiją. Toks pat likimas XX amžiaus pradžioje ištiko ir kitą Vilniaus vyskupą Zvieravičių, kurį laiką už „antilitvomaniškas“, prorusiškas nuostatas kritikuotą nelegalioje lietuvių spaudoje, bet po to išleidusį aplinkraštį, griežtai raginusį neleisti vaikų į cerkvinės mokyklas.

Telšių ir Seinų vyskupystėse ir toliau buvo laikomasi, gal ne taip energingai, Valančiaus principų. Tiesa, Suvalkiją apėmusi Seinų vyskupystė turėjo šiek tiek daugiau laisvės ir galimybių – rusifikacija čia, kaip žinoma, buvo švelnesnė.

¹³¹ Vėbra R., op. cit., p. 165–166.

¹³² Ten pat, p. 146.

¹³³ Cituojama iš ten pat.

¹³⁴ Cituojama iš ten pat, p. 167.

¹³⁵ Krasauskas R. Carinės Rusijos okupacijos laikais // *Lietuvių enciklopedija*. Bostonas, 1968. T. 15. P. 145.

¹³⁶ Matusas J. *Lietuvių rusinimas per pradžios mokyklas*. Kaunas, 1937. P. 108–119.

¹³⁷ Alekna A. *Katalikų Bažnyčia Lietuvoje...* P. 146.

¹³⁸ Vėbra, op. cit., p. 107–114; Nagrodzki Z. *Rola duchowieństwa katolickiego w godzinie prób i cierpeń na terenie Litwy i Białejrusi (1863–1883)*. Wilno, 1935.

1893 metais per visą Europą ir pasaulį nuskambėjo Kražių įvykiai, kai caro valdžia neleido kražiečiams pasikeisti medinės parapinės bažnyčios į miestelyje esančią, prieš metus uždaryto benediktinių vienuolyno mūrinę bažnyčią. Kazokams „atlaisvinant“ bažnyčią nuo „okupavusių“ ją kražiečių, 9 žmonės buvo užmušti, 50 sužeista.

Atkaklus katalikų priešinimasis privertė caro valdžią trauktis, daryti nuolaidų. 1878 metais nustota beprasmiškai kovoti su kryžių statyba, 1897-aisiais panaikintas įsakymas, kuriuo katalikai mokiniai caro švenčių dienomis buvo verčiami eiti į cerkves. Tais pačiais metais panaikintas draudimas statyti bažnyčias. Esminis lūžis įvyko XX amžiaus pradžioje – nuo 1905 metų rudens daugiau ar mažiau buvo pripažįstama asmens ir sąžinės laisvė. Daugelis katalikų, kurie anksčiau „virto stačiatikiais“, grįžo į katalikybę. Rusų Stačiatikių Bažnyčia per trumpą laiką neteko tų savo „laimėjimų“, kuriuos buvo pasiekusi per 40 prievartos metų.

Modernaus lietuviškojo klerikalizmo formavimas

Lietuvos istorijos historiografijoje yra bandymų 1864–1880 ar 1882 metų laikotarpį laikyti klerikaliniu lietuvių tautinio judėjimo etapu. Tokių teiginių yra pareiškę Jerzy's Ochmański (Ježis Ochmanskis) ir Rimantas Vėbra, nors pastarasis autorius savo monografijoje *Lietuvos katalikų dvasininkija ir visuomeninis judėjimas* įrodinėja, kad klerikalinė srovė lietuvių tautiniame sąjūdyje (ją būtų galima pavadinti ir katalikiškąja, būsimų krikdemų pirmtake) susiformavo tik XIX amžiaus pabaigoje.

Manytume, iš tikrųjų nėra pagrindo Valančiaus epochą posukiliminiu laikotarpiu traktuoti kaip tautinio judėjimo etapą, nors tai, be abejo, atskira epocha Lietuvos istorijoje, o Valančius – viena didžiųjų, jeigu ne didžiausia, XIX amžiaus Lietuvos istorijos asmenybių.

1863 metų sukilimo pralaimėjimas ir po to prasidėjusios represijos iš tikrųjų kuriam laikui pakirto lietuvių tautinį sąjūdį, sustabdė arba bent smarkiai pristabdė prasidėjusį lietuvių liaudies tautinį atgimimą, žemaičių-lietuvių tautinį-kultūrinį sąjūdį, kurį, kaip matėme, bandė paimti į savo rankas, kontroliuoti (ir tai, galima sakyti, pavyko) Valančius dar ikisukiliminiu (1863) laikotarpiu. Po sukilimo daug nukentėjusi, bet vis dėlto išlikusi ir pakankamai pajėgi Katalikų Bažnyčia Valančiaus vadovaujama sužlugdė rusifikatorių kėslus, palaikė lietuviybę, netgi plėtė socialinę bazę tautiniam atgimimui, sukūrė materialines bei organizacines sąlygas (spaudos leidyba, nelegalaus jos platinimo organizacija) tautiniam sąjūdžiui plėtotis, tautinio žadinimo darbui dirbti¹³⁹. Vilniaus vyskupystėje, kurios vadovybė laikėsi senųjų unijinių (prolenkiškų) ar modernaus lenkiškojo nacionalizmo pozicijų, polonizacijos procesas net stiprėjo. Čia tik pavieniai kunigai „litvomanai“ atskirose vietovėse jam priešinosi ir kai kur jiems pavyko tą procesą sustabdyti.

Apskritai ir Valančiaus laikais Katalikų Bažnyčia visoje Lietuvoje, įskaitant ir Žemaičių (Telšių) vyskupystę, nepaisant rusifikatorių nusistatymo prieš polonizaciją, liko lenkakalbė institucija. Tik 1890–1894 metais Žemaičių dvasinėje seminarijoje lietuvių kalba pakeitė lenkų kalbą.

Katalikų dvasininkijos lituanizaciją, virsmą besiformuojančios naujoviškos lietuvių tautos dalimi paskatino 1883 metais pasaulietiškosios *Aušros* atgaivintas tautinis sąjūdis. Į jį aktyviai įsiliejo ir jaunesnioji iš lietuviškos kalbinės aplinkos kilusi katalikų dvasininkijos dalis. Nors dar 1890–1896 metais daugiausia kunigų pastangomis leista *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga* kaip atsvara liberaliam *Varpui* daug kur užėmė senąsias konservatyvias pozicijas, dar daug kam atrodė, jog lietuviai negali būti savarankiška etnosocialinė ir etnopolitinė bendrija. Ir tik trečiosios posukiliminės kartos dvasininkija, Juozo Tumo-Vaižganto iniciatyva 1896 metais pradėjusi leisti *Tėvynės sargą*, tapo tikrai modernaus lietuviškojo klerikalizmo srove. XX amžiaus pradžioje, po 1905 metų atsiradus galimybei atvirai veikti, jų

¹³⁹ Kulakauskas A. *Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą* // Lietuvos Atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1990. T. 1. P. 140–141.

pagrindu susikūrė Lietuvos krikščionių demokratų partija. Nors, beje, simptomiška ir simboliška, kad pats Vaižgantas netapo šios partijos veikėju ar lyderiu, o priklausė vadinamųjų tautininkų politinei grupei ir tapo vienu iš jos ideologų. Tiesa, ši grupuotė tautiškumo nepriešino katalikybei.

XX amžiaus pradžioje, kaip jau minėjome, Katalikų Bažnyčios veiklos sąlygos tapo kur kas palankesnės. Atlietuvėjusi Bažnyčia ir toliau daug dėmesio skyrė mokyklai ir spaudai. Knygoms ir laikraščiams leisti buvo įkurtos dvi didelės bendrovės: Šv. Kazimiero draugija Kaune ir „Šaltinio“ bendrovė Šernuose. Joms remti buvo surinkta nemažai pinigų. Katalikiškoji spauda, žinoma, Lietuvoje vyravo. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą ėjo šie katalikų periodiniai leidiniai: Kaune – *Draugija, Vienybė, Ateitis, Pavasaris, Lietuvaite, Viensėdis, Garnys, Bažnytinė apžvalga*; Seinuose – *Šaltinis, Vadovas, Spindulys*. Katalikiškas buvo ir Rygoje leistas *Rygos garsas*. Katalikiškos pakraipos laikėsi ir Vilniuje leidžiami *Aušra* bei Antano Smetonos ir Juozo Tumo-Vaižganto – būsimųjų tautininkų – *Viltis*¹⁴⁰.

Lietuviškomis mokyklomis rūpinosi švietimo draugijos: „Saulės“ – Kauno gubernijoje, „Žiburio“ – Suvalkijoje, „Ryto“ – Vilniaus gubernijoje. Nors šių draugijų steigiamos privačios pradžios mokyklos privalėjo vadovautis valdiškų mokyklų programomis, mokytojai čia buvo lietuviai ir visi dalykai dėstomi lietuviškai. Kaune „Saulės“ draugija įkūrė mokytojų seminariją, o už tautiečių Amerikoje surinktus pinigus pastatyti puikus „Saulės“ rūmai¹⁴¹.

Juozas Keliuotis

M. VALANČIUS – LIETUVIŲ GROŽINĖS PROZOS PRADININKAS

Mes gerai žinome M. Valančių vyskupą, didį lietuvių tautos švietėją, neprilygstamą jos blavintoją, išmintingą ir sumanų kovotoją su rusais ir lenkais. Neginčijamą jos vadą. Jis žiauriausios rusų priespaudos metu dvidešimt penkerius metus valdė Žemaičių vyskupiją ir buvo didžiausiu savo tautos dvasiniu ir visuomeniniu vadovu. Dėl to mes jį laikome vienu didžiausių Lietuvos kūrėjų. Mums sunku įsivaizduoti, kas be jo būtų pasidarę su mūsų tauta.

M. Valančius lietuvių tautą norėjo matyti sveiką ir šviesią, taurią ir laimingą. Jis ne tik to norėjo, bet ir savo gyvenimą paaukojo tam, kad ji tokia pasidarytų. Ir jo didžios veiklos vaisiai juntami iki šių dienų. Jo sukurtos tautai dvasinės ir kultūrinės gairės ir dabar tebėra aktualios. Kiekvienas taurus ir šviesus lietuvis tebėra įpareigotas vykdyti jo paliktą mums dvasinį testamentą. Valančius visa savo būtybe tautai troško laimės ir didybės, būdamas realistu, sukūrė ir priemones šiam idealui pasiekti.

Valančius, pats kilęs iš savo tautos gelmių – liaudies – gerai nusimanė, kas ji yra, juto, ko jai trūksta, ir žinojo, kaip prie jos prieiti. Jis matė ją rusiškų valdininkų persekiojamą ir lenkiškų ponų skriaudžiamą ir niekinamą, tad didele savo energija ją gynė nuo rusų ir nuo lenkų. Todėl nenuostabu, kad jam lankant savo vyskupiją, jis savo tautiečių buvo sutinkamas kaip karalius ir tuo rusų vyriausybėje sukėlė apmaudo ir pavydo, o įtūžusių lenkų dvarininkų buvo pramintas „mužikų vyskupu“.

Valančius žinojo, kad lietuvių tauta dar per mažai apsišvietusi, atsilikusi nuo Vakarų Europos kultūrinės pažangos, todėl nežinanti, kaip gelbėtis nuo skurdo ir priespaudos, kur ieškoti šviesos, grožio ir gėrio. Savo galinga dvasinio valdovo ranka visą savo mylimą kraštą apjuosė pradinių mokyklų tinklu ir dar svajojo įsteigti Lietuvos Mokslo Akademiją. Jo dėka lietuvių tauta pakilo į aukštesnį už rusus kultūrinį lygmenį ir buvo prirengta ištiestomis rankomis pasitikti *Aušros* spindulius.

¹⁴⁰ Alekna A. op. cit, p. 150–151.

¹⁴¹ Ten pat, p. 151.

Valančius didelio moralisto intuicija juto, į kokią klaidą prarają plintęs girtavimas gali nugramzdinti lietuvių tautą. Girtavimą Lietuvoje organizavo lenkai dvarininkai, žydai karčiamininkai ir rusų valdininkai – visi didieji lietuvių tautos priešai.

Dvarininkai laikė degtinei gaminti bravorus, žydai kiekviename miestely ir prie kiekvienos kryžkelės steigė karčiamas, rusai rinko akcizo mokesčius: visi jie puikiai tuko tautos nelaimių, skurdo ir ašarų sąskaiton. Valančius, kaip genialus strategas, organizavo žaibinį karą prieš šį klaidų priešą ir jį laimėjo. Nepraslinko ir trys mėnesiai, o girtavimo tvaikas Lietuvoje buvo nugalėtas, jo iniciatoriams nebuvo laiko nei susiorientuoti, nei suorganizuoti pasipriešinimą. Kai buvo susizgribta, jau buvo per vėlu: šimtai tūkstančių lietuvių jau buvo prisiekdinti per visą savo gyvenimą alkoholio neimti ir į burną. Bravorai ir smuklės užsidarė, akcizo pajamos katastrofiškai sumažėjo: lietuvių tautos sveikata, turtas ir dorovė buvo išgelbėta.

Valančius labai intensyviai rūpinos katalikų tikėjimo išlaikymu ir jo pagilimu Lietuvoje. Tam, kol galėjo, tol lankė savo vyskupiją, sakė pamokslus, leido ganytojiškus laiškus, rašė religines knygas, visus savo dvasiškius įkinkė į religinės kultūros kėlimo darbą. Jis visur padarė tokius solidžius sustiprinimus, kad pravoslavija nerado ir plyšio, pro kurį galėtų skverbtis į lietuvių tautos gyvenimą. Jis pirmas organizavo užsieny lietuviškų knygų spausdinimą ir jų slaptą platinimą Lietuvoje. Jis yra didysis pradininkas tos herojiškos lietuvių kovos dėl spaudos, kuri pareikalavo daug aukų, bet kuri baigėsi 1904 m. laimėjimu.

Visa tai mes gerai žinom, ir plačiau prie to nėra reikalo sustoti. Bet mes iki šiol dar nesam reikiamai įsisauginę Valančiaus literatūrinio palikimo. Todėl jo apšaukimas lietuvių grožinės prozos pradininku ne vieną tikrai nustebins. Kad Valančius yra religinis ir didaktinis rašytojas, tai visi sutiko, bet kad jis yra pirmasis mūsų grožinės prozos kūrėjas, mūsų beletristikos tėvas, tai daug kas suabejos ir panorės prieštarauti. Tas tik rodo, kad prie to reikia ilgiau stabtelėti, giliau ir atidžiau pažvelgti į Valančiaus raštus, platesnį žvilgsnį mesti į grožinės literatūros pagrindus.

Mūsuose įsigalėjęs paprotys rašytojais laikyti tik tuos, kurie rašo eilėraščius, noveles, pjeses ir romanus, o istorikai, eseistai, memorialistai, filosofai ir net kritikai mums, mūsų daugeliui, nebe rašytojai. Tokia rašytojo sąvoka primena tokį inteligento karikatūrišką supratimą: inteligentas yra tas, kurs nedirba juodo darbo! Rašytojas yra tas, kurs rašo eilėraščius, apysakas ar romanus! Tokia karikatūriška rašytojo koncepcija yra išriedėjus iš dviejų skirtingų šaltinių, būtent – vadovėlių kulto ir dekadentizmo. Literatūros vadovėliuose sakoma, kad grožinę literatūrą sudaro eilėraščiai, novelės, apysakos, romanai ir pjesės. Vadovėliai tikrovėje yra tik įvadai į jų leidžiamąjį mokslą. Jie neapima viso jų apimtos srities sudėtingumo, niekad neišsemia jos viso turtingumo. Jie moko tik analizuoti tiriamąjį dalyką. Jie klaidingai jį schematizuoja. Pradžionininkams, t. y. žmonėms, pasitenkinantiems tik vadovėlių teikiamu mokslu, jie atrodo paskutiniu mokslo žodžiu. Šie pradžionininkai (prancūziškai „désprit primaire“), nepakilę aukščiau vadovėlinio, gimnazistiško išsilavinimo, ir negali suprasti, kaip memoralistas, eseistas, moralistas, biografas, istorikas ir filosofas gali būti laikomas rašytoju. Bet tada rašytojais nebūtų galima laikyti nei Platono, nei Tukidido, nei Plutarcho, nei šv. Augustino, nei Paskalio, nei Montaigne (Montenio), nei Rousseau (Ruso), nei Carlyle (Karlilio), nei Kierkegaardo (Kirkegoro), nei Schopenhauerio (Šopenhauerio), nei Nietzsche (Nyčės), nei Bielinskio. Tuo tarpu nei viena inteligentiškesnė literatūros istorija tylomis nepraeina pro šiuos didelius vardus, juos laiko dideliais rašytojais, juos mini šalia Homero, Dantės, Servanteso, Shakespeare (Šekspyro), Moliero (Moljero), Goethės (Gėtės) ir Dostojevskio. Vadinasi, pradžionininkė, vadovėlinė rašytojo koncepcija sudūžta susidūrusi su konkrečia literatūrine tikrove.

Antras tos nelemtosios rašytojo koncepcijos šaltinis yra dekadentizmas ir nihilizmas. Literatūrinis dekadentizmas ir nihilizmas literatūroj nepakenčia jokio idėjinio turinio, literatūrine kūryba laiko tik formalistinius bandymus, formalinių priemonių žaismą, o kita visa jam yra „balastas“, „tendencija“, „didaktika“, „publicistika“. Nei kiek neneigdamas, net ir nemažindamas formos reikšmės kūryboj,

priešingai, ją laikydamas beveik pačiu svarbiausiu kūrybos pradū, nes kūryba tai naujos formos atsiradimas, vis dėlto laiku savo pareiga prieštarauti dekadentinei ir nihilistinei koncepcijai, nes ji veda prie išsigimimo ir prie visiško literatūros nususinimo. Literatūra, netekusi ryšių su gyvenimu, su idėjų pasauliu, su praeitimi ir su tikrove, tampa niekam nereikalinga, pakimba ore kaip mirażas ir ima švaistytis tik kaip geltona išpūsta pūslė.

Pirmiausia Valančius religinis rašytojas. Jo yra parašytas didžiulis hagiografinis veikalas *Gyvenimai šventųjų*. Jam rūpėjo pakelti savo tautos religinę ir moralinę kultūrą. Būdamas dideliu psichologu, gerai žinojo, kad vien pamokslais ar publicistiniais raštais šio uždavinio reikiama neatliks, nes žmonių galvoseną daugiausia apsprendžia ne atitraukti protiniai išvedžiojimai, bet gyvi konkretūs pavyzdžiai, ekspresyvūs vaizdai ir patetinių nuotaių aprašymai. Tai visa gali duoti tik šventųjų biografijos. Valančius griebiasi jų rašymo ir jų prirašo didžiulius du tomus. Be abejo, jiems parašyti plačiai pasinaudojo buvusiu tada dvasine literatūra. Bet vertėju nepasidarė. Jis šventuosius priartino prie to meto liaudies, juos sulietuvino. Parodė, kad jie, nežiūrint savo didybės, buvo draug paprasti žmonės.

Valančius šventuosius nutraukė iš dangaus ir liepė jiems vaikščioti po lietuvišką žemę. Tuo jis atsisakė nuo patetiškos hagiografijos, kuri tiek išidealizuoja šventuosius, kad jie pasidaro tik kažin kokiomis dirbtinomis schemomis, kažkokiais pusdieviais, nieko žmogiško savy nebeturinčiais. Valančius suprato, kad tokie šventieji negali turėti sugestyvinės reikšmės, kad jų gyvenimą sekdamas dažnas sveiko proto žmogus pasakys: „Taip galėjo gyventi ir elgtis tik šventasis, o aš esu paprastas žmogus ir man skirtas kitoks gyvenimas.“ Jis šventuosius vaizdavo jų kasdienėj aplinkoj, leido jiems kalbėtis, galvoti, jausti ir veikti, kaip kalba, galvoja, jaučia ir veikia paprasti žmonės. Valančius juos apvilko žemaitiškais drabužiais, suteikė jiems lietuviškus charakterius, priartino juos prie mūsų liaudies stiliaus. Štai čia Dievo Motina kalbasi su Elžbieta kaip paprasčiausios kaimo moterys, Kristus gyvena ir elgiasi kaip liaudies žmogus, šventieji veikia ir atrodo kaip mūsų kaimo Jurgiai, Marijonos ir Tamošiai. Štai būdingas pavyzdys: „Tarp kitų atėjęs prie šv. Jurgio Glicezijus, pliks labai artojus, tarė: 'Meldžiamasis Jurgeli, gelbėk mane! Vieną jautelį teturėjau ir tas padvėsė, dabar neturim nei kuo bearti, nei kuo kitą pirkti.'“

Toks paprastumas darė labai įtikinantį įspūdį. Visa tai, rodos, įvyko gretimame kaime ar kaimyno kieme. Tokios šventųjų biografijos galėjo turėti didelės sugestyvinės galios. Jos teikė religinį ir moralinį tautai auklėjimą. Ją guodė, ją hipnotizavo, ją skatino prie konkretaus heroizmo.

Tokios rūšies šventųjų gyvenimais Valančius yra moderniosios hagiografijos pirmtakas. Jis jau XIX a. vidury rašė tokias šventųjų biografijas, kokias didieji šių dienų rašytojai ėmė rašyti tik po šio Didžiojo karo. Europoj tik XX a. imta rašyti suhumanintos šventųjų biografijos, kurios tuoju susilaukė milžiniško pasisekimo, laimėdamos tiražus po kelis šimtus tūkstančių. Daugelis šių dienų įžymių rašytojų suprato, kad šventųjų gyvenimai gali būti puikia literatūrinės kūrybos medžiaga, kad juos reikia priartinti prie šių dienų žmogaus, juos pavaizduoti konkrečioj ir kasdienėj aplinkoj, suhumaninti jų galvoseną ir elgseną. Valančius tai suprato 75 metais anksčiau. Be to, Valančiaus šventųjų gyvenimai parašyti gyvu ir konkrečiu stiliumi, turtinga ir spalvinga kalba, beletristiniais dialogais ir pavaizdavimais. Jie sklidini įtikinančios žmonių psichologijos. Visa tai juos priartina prie grožinės prozos.

Ne mažiau įdomus ir kitas Valančiaus didžiulis veikalas *Žemaičių vyskupystė*. Tai draug mokslo ir literatūros darbas. Valančiaus mokslas nebuvo romantinis kaip Daukanto ar Basanavičiaus. Jis vaizduotei neduoda valios. Jis remiasi faktais, realiais istorijos duomenimis, bet laisvai kuria savo aprašomųjų istorinių personažų apibūdinimus. Šiuose apibūdinimuose ir dailiame stiliuje slypi ir šio veikalo literatūrinė vertė. Ir čia Valančius pasireiškia kaip psichologas ir stilistas. Be to tai nėra kažkoks vien religinės istorijos veikalas, tai Lietuvos kultūros istorijos vertingas darbas. Ir šioj srityj jis yra pradininkas.

Kai daugelis mūsų istorikų iki šių dienų teberašo tik Lietuvos karų ir to meto diplomatinių intrigu istoriją, tai Valančius jau beveik prieš šimtą metų ėmė kurti Lietuvos kultūros istoriją.

Valančių ypač daro grožinės lietuvių prozos pradininku tai jo grynai pasaulietinio turinio veikalai: *Vaikų knygelė, Paaugusių žmonių knygelė, Palangos Juzė ir Antano Tretininko pasakojimai*. Dėl šių savo knygų Valančių drąsiai galime vadinti mūsų grožinės prozos tėvu. Tiesa, šie veikalai turi ir didaktinį tikslą, jais Valančius nori jaunimą ir suaugusius pamokyti gerų papročių, dorovės, higienos, istorijos, savo krašto kūrybos meilės ir gyvenimo išminties, bet jie taip talentingai ir dailiai padaryti, kad drauge yra ir grožinės prozos kūryba. Valančius jų nepavertė didaktiniais veikalais, nes norėjo prabilti į savo tautiečių širdis, į jų valią ir į jų vaizduotę. Jis čia sukūrė beletristinius nuotykius; gyvus personažus; ekspresyvius vaizdus; naudojosi įtikinamais ir vaizdingais aprašymais; spalvinga, gyva ir turtinga kalba. Bet nedavė ir grynai grožinės literatūros veikalo, nes jau per daug jam rūpėjo savo tautos auklėjimas, jo švietimas ir jos gelbėjimas nuo visokių negerovių. Jis negalėjo užsiimti tyrosios literatūros kūryba, kai degė tautos namai, kai jai grėsė pavojus išnykti, žūti svetimos vergijos, girtavimo ir tamsumo bangose. Jis darė tai, ko reikalavo iš jo epocha, ką ragino daryti jo jautri sąžinė, ką diktavo jo energija, šviesi ir išmintinga asmenybė. Jis ne sau gyveno, bet kitiems. Nemirtingumą norėjo laimėti ne sau vienas, bet draug su visa tauta. *Norėčiau ir po mirties jums būti naudingas* – užrašė savo testamente. Ir iš tikrųjų jo šis noras yra išsipildęs, ir miręs jis tebėra lietuvių tautos vadu, jos kūrybos pradininku. Kaip Donelaitis yra lietuvių poezijos pradininku, taip Valančius yra mūsų grožinės prozos tėvu, jos pradininku.

Valančius žinojo, kad liaudis ir beletristikoj ieško „teisybės“ todėl, pradėdamas savo novelę, nupasakoja, kur tai įvyko, kokia personažo pavardė, net kuriais metais įvyko, o ją baigdamas, padaro pamokinančias išvadas. Atmesk jo rašinio pradžią ir pabaigą ir gausi gyvenimišką nuotykinę novelę ar apyskaitę. Valančius rašė nuotykių noveles turbūt numanydamas, kad liaudis domisi ypač nuotykiiais: įvykiai ir faktai lengvai suprantami mažai išlavintam žmogui. Subtilesnės ir sudėtingesnės psichologijos Valančiaus novelėse nerandame, tai bus atsitikę todėl, kad jomis pirmiausia norėta pamokinti, šviesti, moralizuoti, o ne atskleisti žmogiško gyvenimo labirintus. Vieni jo personažų yra dori, darbūs ir meilingi, kiti nedorėliai, tinginiai ir pikčiurnos: pirmiesiems sekasi, jie laimi žmonių meilę ir Dievo palaimą, antruosius ištinka įvairios nelaimės, juos ir žmonės pasmerkia, ir Dievas į pragarą ištremia. Toks jau per daug elementarus schematizavimas buvo lengvai liaudžiai suprantamas, bet jis mažina literatūrinę novelių vertę. Jos sudaro tik užuomazgas literatūrinių kūrinių, savo puošniu stiliumi, gyvais dialogais, vaizdinga kalba ir įdomiais nuotykiiais sudaro tik grožio nuotaiką, bet dar neduoda pačio grožio.

Valančiaus kūryba – tai pirmoji mūsų grožinės prozos pakopa ir tai tvirtas marmuro pagrindas, kurio nei laikas, nei jokie negandai neišgriaus. Jo kūryboj matome to meto Lietuvą su gerais ir blogais žmonėmis, su jų džiaugsmiais ir vargais, jų pasninkais, dainomis, giesmėmis ir patarlėmis. Prieš mūsų akis iškyla Lietuva su baudžiava ir smuklėmis, su elgetomis, vengrais, čigonais, klajūnais, klajojančiais gydytojais, lokininkais ir burtininkais.

Vytautas Vanagas

M. VALANČIUS PRIE LIETUVIŠKOJO REALIZMO IŠTAKŲ

Kaip beletristas M. Valančius ėmė reikštis jau realizmo laikais, bet nuo šios srovės stovėjo atokiai. Didaktinės prozos – apysakos ir apsakymo – modelis, kurio pavyzdžiu jis naudojo, buvo sukurtas pagal ankstesnių poetikų reikalavimus. Tipologinė giminytė M. Valančių labiausiai sieja su viduramžių ir baroko proza. Daugelis jo kūrybos idėjų bei meninių bruožų atitinka pagrindinius tos prozos

reikalavimus. Sakytum, juos respektuodamas, M. Valančius piešė daugelio savo personažų paveikslus, rentė pasakojimų kompoziciją, dekoravo meninio pasaulio interjerą, ribojosi dviem siužetiniais modeliais – istorija apie žmogų ir istorija apie įvykį. Didelis, o gal didžiausias pavyzdys jam buvo hagiografinė literatūra – šventųjų gyvenimų aprašymai.

Kita M. Valančiaus mokykla buvo sakininis žodis – lietuvių liaudies pasakojimai, anekdotai, pasakos ir jų poetika. Tai rodo daugelio jo kūrybinių kompozicinių sandarą, siužetinės situacijos, daiktiškas, konkretus stilius. M. Valančiaus beletristika neblogai patvirtina literatūros tyrinėtojų nustatytą dėsni, pagal kurį smulkieji prozos žanrai yra išsirutulioję iš sakinio folkloro.

Suminėtieji veiksniai, taip pat didaktiniai bei utilitariniai kūrybos tikslai ir liaudiškas jos adresatas nulėmė M. Valančiaus prozos pobūdį. Ją charakterizuojant, kaip jau sakyta, operuojama realizmo terminu, žinoma, su nemažais rezervais kitų literatūrinių sistemų naudai. Visų pirma joje randama nemaža barokinės poetikos elementų (palaida kompozicija, stebinamoji hiperbolė, stilistinė klišė ir kt.¹⁴²). Tad žvilgterkime, kur ir koku mastu M. Valančius liečiasi su realistine literatūra ir kuo jis artimas kitoms estetinėms sistemoms.

M. Valančius – visuomeninio nusistatymo rašytojas. Tačiau, kaip ir visų didaktų, jo dėmesys sutelktas į moralinį visuomenės gyvenimą, vertinamą religinės pasaulėžiūros kriterijais. Lietuvių liaudies socialinės padėties klausimai į jo kūrybinį akiratį pateko tik labai tolimais atgarsiais. Lietuvos kaimo gyvenimą, tiek baudžiavos laikų, tiek pobaudžiavinį, Valančius traktuoja status quo požiūriu. Viešpataujančių socialinių santykių jis nekvestionuoja ir jų beveik neliečia. Jam terūpi žmogus, kurį suvokia kaip moralinę kategoriją. Rašytojas žiūri į tikrovę daugeliu atvejų kritiškai, žmogų nori matyti geresnį, tobulesnės dvasios. Bet tai noras švietėjo, manančio asmenybės tobulėjimą esant vieninteliu visuomenės pažangos laidu, ir troškimas religinio moralisto, kuriam atrodo, jog toks tobulėjimas garantuoja „laimingą“ pomirtinį „gyvenimą“. M. Valančiui tolima realistų teigta mintis, kad žmogaus elgesį determinuoja socialinė aplinka. Tad, nors žmogus yra svarbiausias objektas, į kurį nukreiptas M. Valančiaus prozos meninis pažinimas, jos veikėjai statiški, stokoja ryšių su aplinka ir, sakytum, izoliuoti patys nuo savęs, nuo savo emocijų bei psichologijos. Tapydamas veikėjų portretus, rašytojas vadovavosi didaktinės literatūros principais ir vartojo dvi spalvas – baltą arba juodą. Gyvenimo išminties bei moralinių pamokymų jis teikė idealiais ir negatyviais pavyzdžiais.

Moralistinė didaktika yra pagrindinė M. Valančiaus prozos idėjinė dominantė. Antra vertus, nemažos jo kūrybinių dalių pamokymai yra pragmatinio pobūdžio. Raginimas mokytis amatų, kratytis prietarų, šviestis, plėsti akiratį, kultūrinti buitį, mylėti savo kraštą ugdė žmogų, žiūrintį į realų gyvenimą, o ne į tariamą jo tęsinį po mirties. Taigi pažintiniai M. Valančiaus prozos interesai šakojosi dviem kryptim, kurių vieną nužymėjo jo religinė doktrina, kitą – visuomeninės bei pilietinės aspiracijos. Dėmesį tikrovei, gyvenimo reiškinių pasirinkimą lėmė, be abejo, M. Valančiaus, kaip moralisto, didaktinis nusistatymas, nors šio persvara prieš šviečiamuosius jo užmojus nebuvo absoliuti. Dviem kryptim reikia eiti ir ieškant tipologinių paralelių, atitinkančių rašytojo kūrybinio metodo gnoseologinę „kraštinę“, – prie viduramžių bei baroko laikų ir šviečiamosios epochos, prie hagiografinių raštų ir didaktinės prozos.

M. Valančiaus personažai artimi didaktų, o neretai ir hagiografų sukurtam žmogaus modeliui. Iš jų autoriaus idealą įkūnija du variantai. Vieną reprezentuoja, pavyzdžiui, „Kazimiero Bielskio“ tos pat pavardės veikėjas arba „Dievobaimingo vaikiuko“ Simelė, kitą – „Guvaus Vencės“ Vencė ar *Palangos Juzės* Juozapas Viskantas.

Pirmuoju atveju turime kone šventąjį, antruoju – pavyzdinę parapijietį, kurį charakterizuoja pasiturinti ar kartais bajoriška kilmė, pagarba įstatymui ir tėvų papročiams, filantropija, dievo meilė, sveikata, guvus protas, įgimti gabumai. Šių žmonių antipodai apdovanojami priešingais bruožais.

¹⁴² Gineitis L. *Klasicizmo problema lietuvių literatūroje*. Vilnius, 1972. P. 271–275.

Taigi M. Valančiaus proza, kaip matyti, žymiu mastu atsigręžusi į praeitį ir gyvena idėjomis, kurias skleidė katalikiškoji baroko literatūra. Antra vertus, jos autorius nebuvo kurčias ir realioms XIX a. lietuvių liaudies gyvenimo reikmėms, bet tas reikmes išreiškė terespektuodamas klasicistų credo – dulce et utile (malonu ir naudinga) – antrąją dalį.

Žiūrint į M. Valančiaus kūrinių meninį pasaulį, susidaro stiprokas tikroviškumo įspūdis. Kaip ir K. Donelaičio atveju, čia daugiausia nusveria savitas autoriaus žodis, sodrus, liaudiškas, dvelkias žemaičių krašto kvapu. Jis artėja prie žodžio tipo, kurį kultivavo XIX a. pabaigos mūsų realistai. Vis dėlto M. Valančiaus prozos keliama tikroviško pasaulio iliuzija nemažu mastu yra savotiška optinė apgaulė. Bent kiek atidesnė jo kūrinių stilistinės struktūros analizė atskleidžia ne vieną metodinį autoriaus principą, nebūdingą realizmui.

Baroko poetikos normas M. Valančius pasisavino, rašydamas savo „žyvatus“, kuriuos kompiliavo atsivertęs bolandistų ir, atrodo, visų pirma žymiausio lenkų hagiografo P. Skargos darbus. „Žyvatas“, jungęs dažniausiai du populiariausius viduramžių prozos žanrinius variantus, – pasakojimą apie žmogų ir pasakojimą apie atsitikimą, – jam buvo vienas pagrindinių kūrybos modelių.

Kaip sakyta, M. Valančiaus prozos veikėjai nupiešti arba balta, arba juoda spalva. Neminint Palangos Juzės, kuris artėja prie literatūrinio charakterio, jie tėra iliustratyvios schemos, savotiškos gėrio arba blogio alegorijos. Jų išorė aprašoma viduramžių prozos *descriptio personae* principu. Aprašymai išvardijamojo pobūdžio, negatyviųjų personažų kartais gana detalūs ir net reljefiški, nors reljefiškumas dažniausia kyla iš barokinės hiperbolizacijos, kuria siekiama stebinti ar atgrasyti. M. Valančius visiškai nelietė vidinio savo žmonių pasaulio. Šiam pasauliui atskleisti realistų pasitelkiamos pagrindinės priemonės – situacija ir dialogas – jo prozoje atlieka kuklesnį vaidmenį. Situacija čia tėra didaktinės tezės arba aprioriškai nustatytos veikėjo „spalvos“ iliustracija, dialogas – pretekstas atviram pagraudenimui, o kartais (pvz., „Guvus Vencė“, „Čigonai“) stilistinė pramoga, žaidimas sąmoju ir žodžiu.

Savo žanrine struktūra M. Valančiaus kūriniai gana amorfiški, toliki dėsniams, pagal kuriuos sukuriama smulkiosios realizmo prozos pasaulis. Apsakymais jie tevadintini su rezervu, pridodant epitetą „didaktinis“. Jiems, atrodo, labiausiai dera pasakojimo terminas, kuris suponuoja atvirą žanrinę struktūrą. *Palangos Juzė* ir „Pasakojimą Antano Tretininko“ M. Valančius rašė, sekdamas didaktinės apysakos šablonu, kur kompozicinė ašis yra pasakotojo asmuo. Pavyzdžiu, atrodo, turėjo lenkų didaktų I. Čartoryskos ir ypač J. Chodzko knygeles, kurių prototipas buvo prancūzo P. Žiusje apysaka *Simonas iš Nantujos* (1818), beje, tuoj pat susilaukusi lenkiško perdirbimo (*Pan Maciej z Jędrychowa*)¹⁴³. Tuo tarpu M. Valančiaus „knygelių“ pasakojimai primena alegorinę ir hagiografinę prozą. Jų šerdys – vaizdai, kuriais iliustruojama autoriaus tezė, duodama kūrinių pradžioje ar dažniausiai pabaigoje – vietoje moralo. Tie vaizdai – atsitikimų aprašymai, iš epizodų sunertos žmonių biografijos, – galima sakyti, vieno tipo. Dažniausiai pradedama „panoramine“ situacija („... parapijoj... sodoj gyvena...“), po to einama prie konkrečių įvykių („kažikuomet...“). Įtakos čia, be abejo, turėjo hagiografiniai raštai ir lietuvių liaudies pasakorių kūryba.

M. Valančiaus kūriniai nėra lygiarūšiai, nors ir telpa termino „pasakojimas“ rėmuose. Be *Palangos Juzės*, bent jau savo apimtimi galinčios pretenduoti į apysaką, vieni jų artėja prie apsakymo, antri neprašoka autentiško įvykio atpasakojimo, tretį neišaina už kronikos ribų. Tačiau ši, kad ir nedidelė, žanrinė įvairovė neatsispindi stiliuje. Visa M. Valančiaus kūryba – ir ne tik beletristinė – parašyta vienu „tonu“. Jo prozos stilius yra racionalistiškas, būdingas greičiau istoriko negu menininko plunksnai, ir, be abejo, priklauso „žemojo“ tipui. Charakteringas šio stiliaus bruožas yra lengvas humoras – čia vos jaučiamas, čia aiškiai prasišviečiantis pro moralisto rimtumą. Komizmo kibirkštis neretai švysteli net dramatiškesniame kontekste. Taip reikšėsi rašytojo prigimtis, liaudiško pasakoriaus žodis. Sunku tikrai pasakyti, kada tas skaitytoją verčiantis šypsotis žodis ištrūkęs iš autoriaus kontrolės, kitaip sakant,

¹⁴³ Plačiau apie tai žr. Maciūnas V. *Mūsų senesniosios didaktinis beletristikos šablonas* // „Židinys“. 1938, Nr. 5–6, p. 705–718.

pavartotas „natūraliai“, kada juo stengtasi hiperbolizuoti ir stebinti, o kada į jį pažiūrėta kaip į liaudies dvasinės kultūros vertybę ir norėta užfiksuoti, kad būtų išsaugotas nuo išnykimo¹⁴⁴. Būta, tikriausiai, visų atvejų.

Tokiu būdu M. Valančiaus stilių charakterizuoja žodžio tikroviškumas, kurio šaltinis yra liaudies kalba. Daiktiškos rašytojo leksikos bei liaudiškų sakinio intonacijų nenustelbia net gana aiškus religinių raštų, ypač jų sintaksės, poveikis. Vis dėlto M. Valančiaus meninio pasaulio vaizdas, sukurtas, atrodytų, iš sodrios medžiagos, nėra labai spalvingas. Čia beveik neregūruoja peizažas, kuris atlieka svarbų vaidmenį realizmo literatūroje. Be gamtos, tas pasaulis liko ankštokeras ir vienspalvis. Jo išraiška ekspresyvi, kartais netgi temperamentinga, tačiau stokerja tapybinio elemento. Gyvybės jam teikia tikrai smulkios detalės – būdingi autoriaus žodžiai, kuriais vadinami daiktai ir ypač judesiai.

Leksikos, visų pirma veiksmažodinės jos dalies, turtingumu M. Valančius stovi greta K. Donelaičio, žinoma, neprilygdamas pastarojo spalvingumui. Jis viską pavadina tikriausiais vardais, sukuria labai ryškių, daiktiškų detalių, bet iš jų retai kada sudaro tiek pat daiktiškus vaizdus. Jo prozos žodyno konkretumas nėra virtęs empiriškai apčiuopiamu meninio pasaulio pilnumu. Tą kiek paradoksišką aplinkybę lėmė rašytojo pasakojimo būdas.

M. Valančiaus prozos pasakotojas nėra nei viską žinantis, nei viską matantis. Pasaulį jis atkuria žiūrėdamas iš vieno taško, nekeisdamas stebėjimo rakurso. Statiškai priimama tikrovė jo ne piešiama, o aprašoma. M. Valančius ne tiek rodo, kiek praneša, informuoja ir, nors neatsisako vaizdinės kalbos, pirmenybę teikia loginei. Funkcinė kalbos diferenciacija jo prozoje beveik nepastebima. To pat sluoksnio žodžiais bei tos pat struktūros sakiniais čia kalba ir pasakotojas, ir veikėjai, savo amžiumi, socialine padėtimi sudarantys, beje, margoką žmonių būrį. Rašytojo stilistinės priemonės atitiko jo kūrinių pamokomąją paskirtį. Tos priemonės – epitetai, palyginimai, vaizdingieji veiksmažodžiai, net ištiktukai – dažniausiai yra vertinamojo pobūdžio. Suprantama, nepamirštamas ir meninis efektas, tačiau jis pajungiamas didaktiniam tikslui – ką nors pasmerkti ar išaukštinti. Todėl iš M. Valančiaus prozos vaizdų, veikėjų portretų, sukurtų gana reljefiškai, pasakytume, tikroviškai, beveik visada styro realizmui svetima barokinė atgrasymo, gąsdinimo ar stebinimo tendencija. Taigi kalbos verizmui čia patikėtas kitoks uždavinys. O gyvenimo autentiškumo M. Valančius siekia daugiau logikos būdu patikindamas skaitytoją, kad pavaizduoti atsitikimai neišgalvoti, nurodymas konkretų jų laiką bei vietą.

M. Valančiaus stilius yra trijų plotmių, kurias sąlygiškai būtų galima pavadinti logine, moralistine ir realistine. Pirmajai jų būdinga informacinė kalba, perkeltine prasme mažai tevartojamas žodynas, paprasti, konstatuojamieji sakiniai. Šitokiu metraščiui, o ne beletristikai artimesniu stiliumi sukurti istoriniai rašytojo pasakojimai bei XIX a. kronikinių įvykių aprašymai, juo neretai reiškiami autoriaus samprotavimai ar net pamokymai ir nubrėžiamos bendriausios veiksmo situacijos. Antrosios plotmės stilius įkūnija M. Valančiaus moralistinės didaktikos tikslus. Kurdamas pozityviausius gyvenimo pavyzdžius, autorius, atrodo, prieš akis teturėjo religinius bei hagiografinius raštus iš kurių skolinosi katechisto žodį ir nusižiūrėjo retorišką pamokslininko sakinį. Ir turbūt svariausias trečiosios, realistinės plotmės stilius. Jam tenka labiausiai metaforizuota ir šnekamosios kalbos ar liaudies pasakojimų leksikai bei sintaksei artimiausia medžiaga. Tai neigiamųjų personažų portretai, liaudies anekdotų sąmoju ir kalambūrais grindžiami dialogai, gyvi lietuvių materialinės bei dvasinės kultūros aprašymai. Į beletristinį pasakojimą įpintos buitinės, etnografinės, kultūrinės realijos, kad „atentės kartos“ žinotų, kaip gyveno XIX a. vidurio lietuviai, – kuo jie vertėsi, kokiais padargais dirbo, kuo rengėsi, ką valgė ir gėrė, kokius papročius gerbė, kaip linksminosi, ką dainavo, pagaliau kaip šnekėjo, – sudaro M. Valančiaus stiliaus tikroviškumo pagrindą.

¹⁴⁴ A. Baranauskas kartą papriekaištavęs M. Valančiui dėl kai kurių liaudiškų pasakymų religiniuose jo raštuose. Tie pasakymai, esą, storžieviški ir tokiems raštams netinką. M. Valančius atsakė: „Matai, tėveli, jie gal pranykti, jei nieks jų neužrašys.“ (Dambrauskas-Jakštas A. *Užgesę žiburiai*. Kaunas, 1930. P. 209.)

Eklektiškam M. Valančiaus kūrybiniam metodui pavadinti sunku rasti terminą, kuris tiksliai išreikštų jo esmę. Savo prozos ideologija rašytojas gravituoja į praeitį, į alegorinę ir hagiografinę literatūrą. Tad, kaip ir pastarojoje, jo žmogus yra moralinė kategorija. „Žemiškoji“ tos prozos programa (pragmatiniai bei šviečiamieji pamokymai, buities ir etnografijos aprašymai) neatsveria anos gravitacinės jėgos. Kiek kitokia padėtis su M. Valančiaus kūrinių stilistine forma. Šiuo atveju rašytojas, sakytum, balansuoja ties riba, kur liečiasi praeitis ir naujesni laikai. Jį neabejotinai yra paveikę baroko prozos ir didaktinės literatūros žanriniai bei kompoziciniai modeliai. Tikrovės iliuziją keliantys dalykai jo pasakojimuose neretai teatlieka „stiprios“ iliustracijos vaidmenį arba reiškia paveikslą, kurio statiškas paviršius, savotiška etnografinė nuotrauka, neslepia gilesnės prasmės. Čia žymi baroko poetikos, konkrečiai religinių raštų stiliaus, žodyno, sintaksės įtaka. Tačiau abejonių nekelia ir M. Valančiaus orientavimasis į dabartį. Be vieno kito stebuklinio epizodo, jo prozos pasaulis sukurtas pagal realiojo pasaulio modelį. Tiesa, tikrovę M. Valančius atkuria gerokai schematiškai, suprastintai, idealizuodamas tai, kas joje šviesu, ir patamsindamas šešėlius, bet, nors ir neužfiksuodamas visos jos įvairovės, išlaiko gyvenimui būdingas empirines formas. Panašumo įspūdį tarp rašytojo kūrinių pasaulio ir realybės sukelia, svarbiausia, jų stilius, tiksliau, – realistiškieji jo elementai, konkretus, daiktiškas žodis, susijęs visų pirma su liaudies kalba ir sakytine kūryba.

M. Valančiaus kūrybinis metodas, kaip ir K. Donelaičio, atgręžtas į priekį tomis pačiomis „kraštinėmis“ – vertinamąja ir stilistine. Ar jo esmę labiau lemia didaktinis rašytojo nusistatymas, ar atsigręžimas į gyvenimą, kaip kūrybos medžiagą ir formą, pasakyti nelengva. Vis dėlto atrodo, jog savo kūrybinio metodu M. Valančius artimesnis normatyvinei, visų pirma baroko literatūrai. Jo prozos tikroviškumas, pasireiškiantis kalbos bei stiliaus konkretumu, neprašoka aprašomojo, kronikinio ir etnografinio realizmo. Valstietiškas M. Valančiaus adresatas, ryšys su liaudies kultūra, pagaliau istoriko, o ne poeto protas kreipė rašytoją į tikrovės „fotografavimą“, bet pernelyg atviri didaktiniai tikslai vertė jos vaidą schematizuoti, sprauti į normatyvinės poetikos rėmus. Todėl realistiški paveikslai, kurie K. Donelaičio *Metuose* turi didelę meninę autonomiją, M. Valančiui dažniausiai tėra nuogų tezių iliustracijos. Jo pasakojimuose vykstanti rivalizacija tarp realistinio ir normatyvinio meninės tikrovės kūrimo baigiasi paskutiniojo persvara. Turinio, siužeto, kompozicijos, stiliaus dalykai, susiję su baroko ir klasicizmo estetika, čia yra įgavę ne recidyvo, o sistemos prasmę, nors, žinoma, ne tiek nuoseklios, kad užgožtų gyvenimišką autoriaus santykį su tikrove, nusakantį jo kūrybos, kaip meninio tipo pobūdį.

K. Donelaičio poezija ir M. Valančiaus proza, nors ir skiriamos šimto metų distancijos, yra tipologiškai susiję reiškiniai. Jų esmę nusako du tie patys dalykai: didaktiškas turinys ir veristinis stilius, kurių pirmasis suponuoja meninės realybės kūrimą pagal išankstinę schemą, antrasis – rodo orientavimąsi į pačią realybę. Pastarasis iš esmės nulemia abiejų rašytojų kūrybos tipą, vadintą realistinį.

Atstovaudami šiam tipui, K. Donelaičio ir M. Valančiaus kūriniai reiškia realizmo lietuvių literatūroje prieigas ar gal užuomazginį jo istorijos etapą. Būdamas tipologinė kategorija, tereikšdamas bendrą tikrovės atkūrimo nuostatą, jų realizmas, žinoma, neprilygsta „didžiajam“ realizmui, įsikūnijusiam, sakysime, Žemaitės prozoje. Bet tie du realizmai egzistavo ne „kas sau“, o buvo jungiami istorinių ryšių. Liaudiškos kalbos bei tikroviško stiliaus K. Donelaičio ir M. Valančiaus kūryba sudarė svarbų lietuviškos estetiškos patirties veiksnį, kuris, randantis lietuvių literatūroje realizmui kaip metodui, atliko neabejotiną skatinantį vaidmenį.

M. VALANČIAUS PROZOS SAVITUMAS

Beletristo plunksnos M. Valančius ėmėsi jau įkopęs į septintąjį dešimtmetį, bet spėjęs išmiklinti ranką kitur, – rašydamas istoriografinius, tikybinius ir hagiografinius darbus. Taigi beletristu M. Valančius tapo, turėdamas susiklosčiusius literatūrinius principus, išryškėjusį stilių, ir natūralu, kad visa jo grožinė kūryba yra gana lygi, be pastebimesnės raidos žymių.

M. Valančius – romantizmo ir iš dalies realizmo epochų žmogus. Tačiau nuo šių abiejų svarbiausių XIX a. literatūros srovių jis liko atokiai. Tos srovės jam nepadarė žymesnės įtakos. Gal tik romantizmas bus kiek stiprinęs jo dėmesį istorijai, paskatinęs imtis istorinių pasakojimų, nors, pasidavęs pastarojo idėinei tendencijai, rašytojas buvo abejingas jo meninei atmosferai ir stiliui. Ieškant *Palangos Juzės* autoriaus literatūrinės mokyklos, nesunku matyti, kad jo daugiau dairytasi į tolimesnę praeitį, jam – istorikui, o juo labiau dvasininkui ir moralistui – būta artimesnės senesnių laikų literatūros.

Daugelis M. Valančiaus kūrinių yra giminingi deskriptyvinei viduramžių novelei, pagrįstai aprašomuoju pasakojimu apie žmogų ir apie įvykį. Tiesa, rašytojas sekė ne teorija, išdėstyta normatyvinėse anos epochos poetikose ir turbūt ne pačia elegorizmo, renesanso ar baroko novele. Gyvu pavyzdžiu ir modeliu jam buvo bolandistų bei P. Skargos hagiografiniai kūriniai, turėję visus svarbiausius bruožus, būdingus viduramžių novelei: statišką žmogaus portretavimą ir įvykio aprašymą, laiko bei vietos autentiškumą, didaktinę tendenciją, siekimą stebinti arba nugąsdinti skaitytoją. *Šventųjų gyvenimais* pradėjęs beletristo kelią, hagiografo patirtį bei metodiką jis plačiai panaudojo ir rašydamas pasaulietinio turinio kūrinius. M. Valančių veikė dar vienas viduramžių žanras – istorinė kronika. Pirminiu pavidalu (P. Dusburgo metraštis) ar perpasakota istorikų (A. Kojalavičiaus, T. Narbuto) kronika davė jam ne vieną siužetą ir mokė objektyvaus, lakoniško stiliaus. Iš vėlesnių laikų literatūros didžiausią įtaką M. Valančiui darė XIX a. pradžios didaktinė apysaka, kuriai Lietuvoje atstovavo 1823 m. lietuviškai išleista lenkų didakto J. Chodzko knygelė *Jonas iš Svisločės*, buvusi savo ruožtu prancūzo P. Žiusje *Simono iš Nantujos* sulenkinimas. Antra vertus, M. Valančius sekė ne vien literatūros pavyzdžiais ir modeliais. Akivaizdus jo prozos ryšys su tautosaka – pasakojimais, anekdotais, pasakomis. Sakytinis liaudies žodis darė itin žymų poveikį M. Valančiaus kūrinių konstrukcijai ir poetikai¹⁴⁵.

Į grožinę literatūrą M. Valančius atėjo skatinamas praktinių gyvenimo tikslų. Užsikrauti ant pečių nelengvą rašytojo našta, kaip daugelį anų ir vėlesnių laikų mūsų šviesuolių, jį verste vertė visuomeninės pareigos jausmas. Pragmatiški siekimai lėmė ir jo kūrybos tematiką bei ideologiją. Tų siekimų jis turėjo keletą. Pirmiausia M. Valančius diegė liaudžiai etinę ir dvasinę kultūrą. Gražiai elgtis visur ir visada jis mokė vaikus, pamesti moralines ydas, gyventi sąžiningai, dorai ir darbščiai ragino suaugusius. Skaitytojui rodė patraukiančius ir atgrasančius gyvenimo pavydžius, liepdamas jam būti bitele, kuri iš kiekvienos žolės – kvepiančios ir dvokiančios – išsiurbianti saldų medų. Daug savo kūrinių M. Valančius skyrė utilitariniams pamokymams – ekonominiam ir kultūriniam žmonių švietimui. Jis juto laiko dvasią, suvokė naujas liaudies reikmes, iškilus panaikinus baudžiavą. Tad ragino valstietį šviestis, kratytis tamsumo bei prietarų, skatino nesitenkinti arklų, o mokytis amatų, imtis verslo – veržtis į ekonominės veiklos sritis, kur iki tol Lietuvoje šeiminkavo kitataučiai. Pastariesiems jo kūryboje nepagailima tamsių spalvų, nepalankių charakteristikų, moralinio sumenkinimo. Neigiamas nusistatymas prieš kitataučius, kaip lietuvių liaudies išnaudotojus, čia dažnai virsta neigiama pažiūra į pačias tautas, kurioms jie atstovauja, įgauna apibendrinančios prasmės. M. Valančiaus raštuose jau girdimas tautinis nepakantumas, kurio po

¹⁴⁵ Žr. Zalatorius A. *Lietuvių apsakymo raida ir poetika*. Vilnius, 1971. P. 75.

poros trejeto dešimtmečių nestokojo lietuvių buržuazija, kovojusi dėl savo ekonominių pozicijų sustiprinimo.

Be didaktinių, M. Valančius turėjo pilietinių tikslų. Ne vienu atveju jis kreipėsi į praeitį, Antano Tretininko lūpomis papasakodamas epizodų iš senovės lietuvių kovų su kryžiuočiais. Istoriniuose pasakojimuose M. Valančius gėrisi stabmeldžiais lietuviais ir nedvejodamas smerkia krikščionybę kardu nešančius vokiečių riterius, tuo būdu „patriotinius, tautinius interesus statydamas aukščiau religinių“¹⁴⁶. Būdamas beletristu, M. Valančius kartu buvo ir kultūristoriku. Svarbiausią savo kūrinį – apysaką *Palangos Juzė* – jis rašė kaip lietuvių liaudies dvasinio ir iš dalies materialinio gyvenimo dokumentą, savotišką etnografinį metraštį, kad „atenčios giminės“, kaip sakoma apysakos prakalboje, „žinotų, kas tiko žemaičiams su lietuviais gale mūsų devynioliktojo amžiaus“.

Kone kiekvienam M. Valančiaus kūriniai būdingas įvykių ir žmonių autentiškumas ar bent stipri vietos, laiko ir veikėjų tikrumo iliuzija. Toks jo kūrybos, kaip būtų galima pavadinti, realizmas, matyt, susijęs su didakto noru paveikti skaitytoją paties fakto realumu, bet daugiausia tą realizmą lėmė iš viduramžių prozos nusižiūrėtas metodas ir ypač istoriko, metraštininko prigimtis bei mąstymas. Ne be reikalo Vaižgantas pavadino M. Valančių „istorijų pasakotoju, istorijai ir istorijoms medžiagos rinkėju“. Rašytojas beletrizavo kronikų aprašytus įvykius, vienu kitu atveju („Malūnininkas“, „Mielaširdinga ponija“, „Bičiuliai“) pasiskolino literatūrinį ar tautosakinį siužetą ir dažniausiai papasakojo paties matytus ar iš kitų girdėtus atsitikimus. Visos jo kūriniai geografinės vietos yra realios, juose nerandame nė vieno išgalvoto sodžiaus, dvaro ar miestelio. Realūs taip pat žmonės – ir ne tik kunigai, vienuoliai, mokyklų viršininkai, bet dažnai ir paprasti sodiečiai. Fantazijos, tikrovės perkūrimo M. Valančiaus beletristikoje esama nedaug. Ne per daugiausia joje ir individualios, grynai valančiškos literatūrinės išmonės. Jo fantazija išsitemia keliais stebukliniais epizodais bei regėjimais (pasakojimuose „Dievobaimingas vaikelis“, „Nedoras Endriukas“, „Stebuklinga koronė“), nusižiūrėtais iš olševskinio tipo literatūros. Neįtikimiausių, fantastiškiausių stebuklų, tiesa, apstu jo šventųjų gyvenimų aprašymuose, bet tai skolinti, kitų hagiografų fantazijos kūriniai.

Visi M. Valančiaus pasakojimai yra panašios konstrukcijos. Paprastai rašytojas juos pradeda arba veiksmo vietos, laiko ir veikėjo įvardinimu, arba didaktine teze, duoda jos iliustraciją – keletą epizodų iš vaizduojamo žmogaus ar žmonių sluoksnio gyvenimo – ir užbaigia pamokomąja išvada, pakartodamas išeities tezę ar naujai ją suformuluodamas. Didaktinei tezei M. Valančiaus kūryboje tenka pagrindinis kompozicinis vaidmuo, ant jos, tarsi ant jungiamojo siūlo, suvarstoma visa vaizdinė pasakojimų medžiaga. Antras svarbus struktūrinis tos kūrybos faktorius yra pasakotojas. Jo reikšmė, tiesa, nevienoda. *Vaikų knygelėje* ir *Paaugusių žmonių knygelėje* pasakotojo – paties autoriaus – vaidmuo pasibaigia didaktinių minčių skelbimu. Pamokęs, subaręs ar papeikęs, pasakotojas čia lyg pasitraukia į šalį, darosi nebematomas. Tuo tarpu *Palangos Juzėje* ir „Pasakojime Antano Tretininko“ pasakotojas – kūrinio personažas – yra ne tik autoriaus idėjų skelbėjas, savotiškas jo alter ego, bet ir centrinė kompozicinė šių knygelių ašis. Konstruktyvinis pasakotojo vaidmuo ypač didelis *Palangos Juzėje*. Ant pasakotojo ir svarbiausio veikėjo Juozapo Viskanto pečių laikosi visa kūrinio sąranga. Nepalyginamai kuklesnis vaidmuo teko Antanui Tretininkui, kuriam M. Valančius uždėjo pareigą papasakoti įvairių temų dalykus. Įpusėjęs knygelę, čia jis, atrodo, netgi pamiršo turįs pasakotoją ir jo vaidmens ėmėsi pats.

Konstruojamas iš loginių tezių ir jas iliustruojančių įvykių aprašymų, M. Valančiaus kūrybos meninis pasaulis nėra spalvingas. Jis stokoja vaizdinio materialumo, skaitytojas čia daugiau sužino ir išgirsta, o ne pamato. Tame pasaulyje beveik neegzistuoja gamta, vienur kitur sutinkami jos reiškiniai pateikti taip, kaip juos aprašytų meteorologas savo stebėjimų knygoje. Be autoriaus siekimo kurti platesnius, detalius tikrovės vaizdus ir ypač be gamtos stichijos, M. Valančiaus kūrybos pasaulis liko neerdvingas. To pasaulio ankštumas, sakytum, būtų paveikęs ir jame gyvenančius žmones, padaręs juos irgi ankštais,

¹⁴⁶ Korsakas K. *Literatūra ir kritika*. Vilnius, 1949. P. 454.

vienpusiškais. Žmogus čia matomas lyg iš pamokslininko sakyklos, kaip vienos katros moralinės kategorijos – dorybės ar ydos – nešiotojas.

M. Valančiaus tipažas paremtas normatyvinės poetikos nuostatais. Savo žmones rašytojas piešė balta arba juoda spalva. Tarp jo veikėjų, stovinčių priešingose moralinėse pozicijose, galima išvesti aiškią ribą. Vidinis žmogaus pasaulis M. Valančiui nerūpėjo. Psichologizmas, tiesą sakant, jam buvo dar nelabai ir prieinama sritis, nors sugebėjimą pastebėti psichinį judesį, žvilgterti į veikėjo vidų vienu kitus atveju yra parodęs. Tebūdami sektino arba smerktino elgesio iliustracijomis, M. Valančiaus žmonės negavo ryškesnio materialaus pavidalo. Išorinė jų charakteristika menka. Skaitytojas juos girdi kalbančius, šį tą apie juos sužino, deja, jų beveik nemato. Vis dėlto negalima sakyti, kad M. Valančiaus veikėjai tėra bekūnės schemos. Jų tarpe sutinkamas vienas kitas gana pilną išorinį portretą turįs personažas, nes žmogaus veidas ir kūnas rašytojui yra jo dvasinių bei moralinių savybių atspindys. Materialesni blogieji M. Valančiaus žmonės, nors jis mėgo aprašyti ir gerųjų savo veikėjų išvaizdą, piešti savotišką kūno idealą. Tokį idealą įkūnijantys jo beletristikos vaikų paveikslai (pvz., „Dievobaimingo vaikelio“ Sime) panašūs į baroko meno, ypač skulptūros ir tapybos, žmones.

Neigiamieji M. Valančiaus personažai maždaug vienodi, juos skiria nebent ydų koncentracijos laipsnis. Tuo tarpu sektinieji yra dviejų tipų. Vienas tipas reprezentuoja asketą, kurio gyvenimas šiame pasaulyje tėra pastangos pelnyti amžinybę po mirties. Jame įkūnijamas idealus evangeliško gyvenimo normų vykdytojas, atsiskyrėlio išsižadėjimas savęs ir visiškas atsidavimas Dievui ir artimui. Bene ryškiausi tokių žmonių pavyzdžiai yra Onelė ir Kazimieras Bielskis („Geroji Onelė“, „Kazimieras Bielskis“). Šie žmonės artimi hagiografiniams personažams, jie ir sukurti pagal šventojo modelį. Antras sektinųjų M. Valančiaus veikėjų tipas atstovauja daugiau žemiško gyvenimo, praktinės veiklos žmonėms. Kaip ir pirmieji, jie pamaldūs, pavyzdingi parapijiečiai ir kartu sumanūs, net apsukrūs, geri ūkininkai ar amatininkai, dažniausiai valstiečiai, kartais bajorai. Ryškiausias šio tipo M. Valančiaus kūrybos žmonių atstovas ir gyviausias jos veikėjas, be abejo, yra Juozapas Viskantas – Palangos Juzė. Jame įsikūnijęs liaudiškas gyvybingumas, gyvenimo praktiškumas, sunkios buities padiktuotas atsargumas. Slapstydamasis nuo 1863 m. sukilimo įvykių, jis parodė ne tik kompromisinę autoriaus pažiūrą į šį sukilimą, bet ir nemaža liaudiško konformizmo.

Kaip pasakotojas, kuriantis meninį pasaulį bei jo žmones, M. Valančius yra racionalus, blaivus ir objektyvus. Jo pasakojimas grindžiamas logine kalba, kreipiasi ne tiek į skaitytojo vaizduotę ar jausmus, kiek į protą ir sąžinę. Pasakojama lakoniškai, šnekamajai kalbai būdingo ilgumo sakiniu, nors nevengiama ir sudėtingesnių sintaksinių periodų ir net retorikos. M. Valančius veik visur naudoja būtąjį laiką, būdingą viduramžių prozai, taip pat liaudies pasakojimams. Autoriaus ir personažų kalbos jis nediferencijuoja. Ir pats autorius, ir visi jo veikėjai, tarp kurių yra nemaža amžiaus bei padėties skirtumo, šneka ta pačia kalba.

M. Valančiaus kūriniai sakytum skirti skaityti balsu, aplinkui susirinkus būriui klausančių – panašiai kaip kad klausoma pasakotojo *Palangos Juzėje* ir „Pasakojime Antano Tretininko“. Rašytojas ir pasakoja tarsi pamokslininkas, turintis prieš akis klausytojus. Šie M. Valančių ne tik girdi. *Vaikų knygelėje* ir *Paaugusių žmonių knygelėje* klausytojams jis neretai ir pasirodo, kartais pamokydamas ar pabardamas, kartais pajuokaudamas. M. Valančius, kaip ir dera moralistui, nusiteikęs rimtai, tačiau rūstoką savo kūrybos rimtumą jis nuolat sušildo santūria geraširdžio humoristo šypsena. Prislopintas, o kartais ir atviras humoras yra ryškokas jo beletristikos stiliaus bruožas. M. Valančius mokėjo juokauti, nebuvo jam svetima nė autoironija, kurios nemaža yra pribarstęs savo laiškuose ir kuria apdovanojo Palangos Juzė. Iš prigimties turėdamas juoko dovaną, sąmojingai jis galėjo pasakyti net neketindamas juokauti. Tai ypač rodo ne viena jo „šventųjų gyvenimų“ vieta, kur sunku manyti autorių norėjus pasijuokti, tačiau prieštaravimai tarp situacijos pobūdžio ir ją pavaizduojančių žodžių čia vietoj užuojautos ar išgąščio sukelia skaitytojui šypsena. Antra vertus, M. Valančiaus beletristikos stiliaus humoras yra ne vien objektyvi autoriaus asmenybės, jo talento prigimties išraiška. Būta, be abejo, čia ir subjektyvių jo

pastangų, sąmoningo noro pajuokauti ir pralinksminti skaitytoją. Tam tikslui jis yra pasiskolinęs vieną kitą priemonę iš literatūros ir liaudies kūrybos.

Viską M. Valančius rašė žemuoju, liaudiškuoju stiliumi. Jis nepripažino stilių diferenciacijos ir tuo pačiu žodžiu pasakojo tiek apie aukštus, tiek apie žemus dalykus, už tai ne kartą susilaukdamas priekaištų iš savo konfratūrų. Jį neabejotinai veikė baroko literatūra, kur grubumai ir vulgarumai turėjo estetiškos normos teises. Tačiau M. Valančiaus kūrybos stiliaus pobūdį lėmė svarbiausias jo meninio žodžio šaltinis – liaudies kalba, rašytojo gimtoji šneka ir liaudies kūryba – sakininis folkloras. M. Valančius rašė liaudies – savo beletristikos adresato – kalba. Jo žodis paimtas iš kaimo gyvenimo kasdienybės ir, kaip toji kasdienybė, paprastas, sodriai daiktiškas, konkretus ir vaizdingas. Gyvai žemaičių šnekai ar liaudies pasakorių intonacijoms artimas jo pasakojimo tonas, sintaksė. M. Valančiaus raštuose yra nemaža leksinių svetimybų, bet ir jos daugiausia pasiimtos ne iš kitų kalbų ar knygų, o iš tos pačios žmonių kalbos. Gal tikrai viena kita jo sintaksės ypatybė (ilgokas ir retoriškas sakinytis, ypač inversinė žodžių tvarka) rodytų jų rašytoją patyrus lenkiškų, lotyniškų ir senųjų religinių lietuviškų raštų poveikį. Ypač sodri jo žmonių etnografinė charakteristika, susidaranti iš jų pačių kalbos. Išėję iš po M. Valančiaus plunksnos, sužemaitėja (ir kartu darosi komiški) net hagiografinių kūrinių personažai. Tolimų šalių šventieji ir kankiniai, Romos vyresnieji ir patys imperatoriai čia kalba taip pat, kaip ir bet kuris *Paaugusių žmonių knygelės* veikėjas žemaitis.

Poetikos įvairumu bei turtingumu M. Valančiaus stilius negali pasigirti. Kronikinės, loginės kalbos sluoksnis jo beletristikoje gal net storesnis negu vaizdinės kalbos. Užtuot ieškojęs perkeltinių reikšmių, naujų rakursų ir panašumo įspūdžių, rašytojas dažniausiai tenkinosi aprašymo tikslumu, retesniu sinonimišku daikto pavadinimu. Todėl metaforinių priemonių jo kūryboje ne per gausiausia, o ir tos pačios – epitetai, palyginimai – yra paprastai vertinamojo, ne vaizdinio pobūdžio. Ne vieną stiliaus dalyką M. Valančiui davė liaudies kūryba – pasakos, pasakojimai bei anekdotai. Kartais rašytojas pradeda ar užbaigia kūrinių šiemis žanrams įprasta pradžios ar pabaigos formule (pvz., „Trynė ir Vicentas“, „Petronėlė“), ypač mėgsta liaudišką žodžių žaismą. Panaudodamas sinoniminius ir antoniminius žodžius, jis nupina ilgiausius dialogus, kur pašnekovai apsimetinėja nesupratę, nenugirdę, sąmoningai iškraipo žodžių reikšmes, ir jų kalba, rodosi, gali tęstis kaip pasakose be galo. Tokiais atvejais M. Valančius tarsi pamiršta esąs didaktas ir teikia peno skaitytojo estetinėms pajautoms, vaizduotei.

Stokodamas plastiškumo, M. Valančiaus stilius nestokoja dinamizmo. Šiaip jau santūrus ir lėtas, rašytojas vietomis parodo netgi nežemaitiško temperamento. Be dialogų, kurie priverčia judėti statiškus aprašinėjimus, jo stilių ypač sudinamina gausiai vartojamos veiksmožadinės formos. Apskritai lietuvių prozos pagrindėjas kur kas imlesnis judesiu negu spalvai, jo geresnė meninė klausia negu regėjimas. Judesį ir garsą reiškiantys žodžiai jo stiliaus sistemoje turi pamatinės reikšmės. Vaizdingas veiksmožodis ir ypač ištiktukas yra svarbiausios stilistinės priemonės, kurios sudinamina, o kartu ir suvaizdina rašytojo stilių, žymiu mastu kompensuodamos tapybiškumo stoką. Čia, pasirodo, M. Valančius beturįs dideles žodžių atsargas, tam pačiam ar panašiam dalykui nusakyti jam bematant atsiranda vis kitoks sinonimas. Veiksmą jis retai pavadina neutraliu tiesioginės reikšmės veiksmožodžiu. Jo veikėjai, užtuot ėję, – styrina, šarpuoja, dūrina, tvylina, sprunka, krūpština, kėblina, užtuot valgę ar gėrę, – drožia, kemša, užtuot šokę, – spardosi ir pan. O ištiktukais M. Valančiaus proza yra nepakartojamas ir sunkiai pasekamas mūsų literatūros reiškinys. Rašytojas retai teiškenčia nepavadinęs veiksmo jį palydinčiu garsu, kartais panaudodamas ištisas tokius garsus išreiškiančių ištiktukų akumuliacijas.

Palyginti gausi M. Valančiaus beletristika nėra lygiavertė. Kūrinių, galinčių pretenduoti į chrestomatinius, joje rasime ne per daugiausia. Be abejo, geriausia yra trečioji rašytojo knygelė – apysaka *Palangos Juzė*, reprezentuojanti prieš Žemaitę sukurtą lietuvių prozą. Į šablonišką didaktinės literatūros formą autoriui čia pasisėkė sutalpinti etnografo ir menininko plunksna aprašytą pasaulį, įvairiasluoksnės medžiagos kūriniui suteikti neblogą architektoniką, dažniau negu kitur surasti sodrų žemaitišką žodį ir gal svarbiausia – pirmą kartą lietuvių literatūroje sukurti tokį gyvą žmogų. Struktūriniai

darnumu ir gyvais personažais išsiskiria taipogi keletas *Vaikų knygelės* apsakymų – „Gustis kručas“, „Prancė paukštvanagėlis“, „Mikė melagėlis“, „Guvus Vencė“. Nuo religinės moralistikos bei siauros didaktikos laisvu turiniu ir nauja tematika reikšmingi „Pasakojime Antano Tretininko“ esantys istoriniai pasakojimai, nors jie ir nepakyla aukščiau beletrizuotų kronikinių epizodų. Tuo tarpu kiti M. Valančiaus kūriniai – dauguma jų – kenčia nuo veikėjų schematizmo ir formos palaidumo, nors ir jie įdomūs atskirais epizodais, detalėmis, vienu kitu realiau nupieštu veikėju (pvz., laisvamanis Klikis „Žalnieriuje Napoleono I“), autentišku etnografinių, buitinių ar socialinių reiškinių aprašymu ir gal labiausiai vertingi valančišku pasakojimu, stiliumi bei kalba – tuo, kuo vertingiausia M. Valančiaus beletristika apskritai.

* * *

Iš šimtmečio perspektyvos žiūrint į XIX a. vidurio lietuvių kultūrą, M. Valančius iškyla gerokai viršum jos horizonto, stovėdamas šalia S. Daukanto ir A. Baranausko. Pastariesiems, tiesa, jis nemaža kuo neprilygo: pirmajam – tautinės sąmonės gilumu, antrajam – kūrėjo, menininko galiomis, bet, būdamas pragmatiškos veiklos žmogus, juos abu pralenkė didesniu sąlyčiu su visuomenės gyvenimu, realesniu poveikiu ano meto lietuvių kultūros raidai.

M. Valančiaus – istoriografo, švietėjo ir beletristo – nuopelnai mūsų kultūros istorijai keleriopi.

Pirma, savo raštuose M. Valančius užfiksavo ir paliko nemaža iš niekur kitur nebesužinomų istorinių, etnografinių ir folklorinių faktų, jo *Žemaičių vyskupystė* šiandieną dažnai tebėra nepakeičiamas žinių šaltinis.

Antra, K. Binkio žodžiais tariant, „Valančius išmokė lietuvius skaityti, ir jie skaityti nebepamiršo“¹⁴⁷. Išplėtęs parapinių mokyklų tinklą, jis padėjo kelti liaudies raštingumą, o, leisdamas savo knygeles, parūpino jai lektūros. Niekas prieš jį ir ilgokai niekas po jo knygų neišleido tiek ir tokiais tiražais. Kone iki XX a. pradžios jo knygelės sudarė didelę, jei ne didžiausią mūsų kaimo lektūros dalį. Įsidėmėtina, be to, kad spausdintas M. Valančiaus žodis buvo beveik vienintelis, plitęs priešaušriui, Lietuvai pačiu juodžiausiu spaudos draudimo laikotarpiu ir kad M. Valančius pradėjo knygų leidimo Prūsijoje ir knygnešystės akciją. Nemaža jo parašytų ir išleistų knygų, tiesa, atstovavo praeities ideologijai, atliko konservatyvų vaidmenį, nebeatitiko žmonių poreikių, kuriuos kėlė XIX a. pabaiga, prasidėjęs darbininkų judėjimas ir jo reikalavimai. Tačiau, pradėjęs skaityti, pamėgęs knygą, žmogus galėjo paimti ją į rankas ir kitokio turinio.

Trečia, M. Valančius padėjo pagrindus lietuvių prozai. Nors ir taikydamasis prie mažaraščio skaitytojo, o ir pats neturėdamas geresnės literatūrinės mokyklos bei veikiamas senųjų normatyvinių poetikų, lietuvių proziniam pasakojimui jis suteikė palyginti gerą literatūrinę kultūrą. Kaip K. Donelaitis ir A. Baranauskas parodė lietuvių kalbos meninius galimumus poezijoje, taip M. Valančius išryškino jos galimumus prozoje. Gal per drąsu teigti, jog, neturėdami *Palangos Juzės* autoriaus, būtume neturėję nė Žemaitės. Iki pat XX a. lietuvių literatūros raida nebuvo permanentinė, nauji jos reiškiniai dažnai rasdavosi neskatinami senesniųjų, o veikiami didžiųjų kaimyninių literatūrų, ir ieškoti griežto determinizmo čia sunkoka. Vis dėlto negalima sakyti, kad M. Valančiaus kūryba nebūtų turėjusi poveikio XIX a. gale atsiradusiai realistinei lietuvių beletristikai. Tarp jų pastebima tipologinė giminytė rodo, kad mūsų prozininkai pozityvistai yra kvėpavę literatūrine atmosfera, kurią, be kitų veiksnių, kūrė ir M. Valančiaus pasakojimai. Iš versmių, davusių pradžią lietuvių prozos tėkmei, tie pasakojimai yra pirmoji didžiausia versmė. *Palangos Juzės* autoriaus knygelėse prasideda ne vienas ilgą tradiciją turėjęs ar iki šiol tebegyvas šios prozos idėjinis, žanrinis bei stilistinis bruožas. Antra vertus, savo beletristika M. Valančius paliko mums ne tik literatūrinę vertybę, bet ir didelį kalbos lobį. Jo beletristika ir visi kiti raštai yra vienas

¹⁴⁷ Binkis K. *Motiejus Valančius*. Kaunas, 1935. P. 59.

svarbiųjų mūsų kalbos paminklų, nepakeičiamas, daugeliu atvejų vienintelis medžiagos šaltinis lingvistikos mokslui – kalbos istorikams, leksikografams, dialektologams.

Į lietuvių kultūrą M. Valančius atėjo lydimas konservatyvios ideologijos, į kurios pamatus padėtas teistinis pasaulio, visuomenės ir žmogaus supratimas. Bet, kad ir smarkiai ribojamas šios ideologijos, jis priartėjo prie naujos epochos slenksčio, savo šviečiamąja veikla bei kūriniais ruošdamas dirvą nacionaliniam lietuvių judėjimui ir palikdamas pastovų kultūrinių bei literatūrinių vertybių. Čia glūdi M. Valančiaus istorinė reikšmė ir jo darbų išliekamoji vertė – dvi pagrindinės aplinkybės, darančios *Palangos Juzės* autorių gyvą visais laikais.

Jūratė Sprindytė

DIDAKTINĖS PROZOS LOPŠYJE

Kodėl pirmieji lietuvių beletristikos bandymai XIX amžiaus viduryje – kaip tik apysakos? Lietuvoje dar nebuvo periodikos, kuri labiausiai skatina smulkiuosius prozos žanrus. Pagrindinis spaudos vienetas buvo knyga, reikalavusi bent kiek ilgesnio teksto. Pirmieji beletristai buvo kunigai, rašę iš reikalo, o ne iš literatūrinio pašaukimo: „Jūs čionai gyvenkite, kur jus Dievas pastatė, ir darykite taip, kaip Dievas prisakė.“ Apsakymui sukurti reikėjo bent kiek profesinių įgūdžių, o sunarstyti skirtingus epizodus į apysaką buvo daug paprasčiau. Be to, lenkų literatūra, labiausiai veikusi pirmuosius beletristus, kultivavo apysakos žanrą, dažnai vartojo įvairių įrėminimų principą (kelionių, pamokslų rinkinių, memuarų, geografinių apybraižų ir pan.). Didaktinė apysaka ir didaktinis apsakymas Lietuvoje buvo vieninteliai grožinės prozos žanrai XIX amžiaus viduryje ir dar porą dešimtmečių vėliau (Vakarų Europoje didaktinės prozos era užsibaigė XVIII a.).

Didaktinės literatūros epochą (1820–1870 m.) apvainikavo Motiejaus Valančiaus *Palangos Juzė* (1869) – materialinės ir dvasinės lietuvių kultūros dokumentas ir pirmoji lietuvių apysaka, turinti išliekamą meninę vertę. Švietėjo ir kultūros istoriko tikslas – „kad atencios giminės“, kaip sakoma apysakos prakalboje, žinotų, kaip gyveno „žemaičiai su lietuviais“, – autoriui gal buvo ir pagrindinis. Bet šį tikslą nustelbė pasakotojo meninio žodžio gyvastingumas, ir kaip tik šis estetiškas veiksnys tapo svarbiausias „atencioms giminėms“. Kokie apysakos žanriniai bruožai išryškėja *Palangos Juzėje*? Visų pirma, tai nemažos apimties kūrinys, susidedęs iš trumpos autoriaus prakalbos, neilgos ekspozicijos, kurioje pristatomas pagrindinis veikėjas (jis ir pasakotojas) Juozapas Viskanta – *Palangos Juzė*, ir pagrindinės apysakos dalies – paties *Juzės* pasakojimo, apimančio 13 vakarų. *Juzė* pasakoja namiškiams savo įspūdžius, kuriuos patyrė siuvėjudamas ir keliaudamas po visą Lietuvą. 13 vakarų – tai trylika apysakos skyrių, iš kurių kiekvienas paskirtas kokiam nors krašto regionui ir kuriai nors religinei ar kalendorinei šventei aprašyti (laidotuvės, Kūčios, Kalėdos, mirusiųjų metinės, užgavėnės, gavėnia, Velykos, Sekminės, krikštynos, Joninės, Petrinės, piršlybos, vestuvės – atskirai aukštaičių ir žemaičių). *Juzė* – pagrindinis pasakojimo dalyvis ir atlikėjas, jis jungia gana margą ir padriką savo įspūdžių medžiagą į vientisą kūrinį. Vieno herojaus jungiami pasakojimai buvo žinomi Vakarų Europoje jau nuo XVI amžiaus (ispanų *Lasariljas Tormesietis*, vokiečių *Tilis Ulenšpigelis*). Tai apibendrintų liaudies folklorinių pasakojimų variantai su nuotykių siužetu, davę pradžią šelmių romanui. Valančiaus kūrinyje dominuoja ne nuotykių varoma intriga, o gana statiškas folklorinės ir etnografinės medžiagos eksponavimas. Vestuvių apeigų aprašymuose yra ir šiokio tokio veiksmo plėtojimo. Dėl apysakos perkrovimo etnografinė medžiaga *Vaižgantas*, šiaip jau itin atlaidus vertintojas, turi priekaištų ne tik *Juzės* kompozicijai, bet ir apskritai abejoja, ar vertėjo iš turimos medžiagos komponuoti beletristikos veikalą: „Palangos Juziui“ V. Motiejus

iškratė užrašomąją savo knygėlę taip, kaip buvo ten sužymėta; o buvo labai lengva sutvarkyti ta medžiaga mokslingai, jos rūšimis, be jokių 'Juzių' pagalbos."¹⁴⁸ Iš tikrųjų, papročių medžiaga (minėtų švenčių šventimas, žmonių aprangos, valgio, namų apyvokos aprašymas, geografinis skirtingų vietovių charakterizavimas, įvairių dainų, šokių, žaidimų pateikimas pilna jų apimtimi) – visa tai nefabuliniai elementai, sudarą daugiau nei tris ketvirtadalius teksto. Apysakoje dinamiškesnio veiksmo – tik maži intarpėliai, skyrelių kiek „judresnės“ pradžios ir pabaigos. Pasakojimui ir Juzės paveikslui skiriama daugiau dėmesio pradėdant apysaką. Pirmą vakarą Juzė išsamiai porina, kaip susirado darbą, kaip klientus matavo, kokį drabužį siuvo ir t. t. Vėliau šis vaizdusis sluoksnius vis mažėja ir mažėja, o nuo VI–VII skyrių („vakarų“) ir visai susitraukia į vieną tiesioginį neišplėstą sakinį: „nuvykau į Šiuokščių ūlyčią, gavau darbo ir vėl siuvau“; „gavau darbo prie ūkininko Mickaus“; „išėjau į Pandėlio parapiją“ ir pan. Pirmoji apysakos pusė yra gerokai vaizdesnė, dinamiškesnė ir meniškesnė už antrąją – matyt, autoriaus beletristinis įkarštis išblėso ir beliko, anot Vaižganto, „iškratyti užrašomąją knygėlę“. Apysakos pabaiga irgi lyg kirpte nukirpta – po tryliktojo vakaro Juzė pareiškia, kad jau tris savaites vieši pas tėvus ir laikas jam namo, susikrauna daiktus ir su šeima išvažiuoja. Visa tai reziumuota vienu sakiniu. Apysakai baigiantis, paaiškėja, kad Juzė – jau nebe keliaujantis siuvėjas, o sėslus ūkininkas, „gaspadorius“. Herojus-keliautojas jau atliko savo funkciją. Juzė – ne herojus šelmis, bet didaktinės literatūros principus propaguojąs, jos pavyzdžiais išauklėtas personažas. Jis darbštus, nuolat siuva, užsidirba duoną, praktiškas, doras, blaivus, linksmas, prasilavinęs, smuikuoja ir kuria giesmes, turi aiškią vertybių sistemą, todėl nevensgia kitus pamokyti, patarti ir pavyzdį parodyti. Iš nuobodžios dorybingo herojaus schemos Juzę išplėšia Valančiaus suprogramuota jo meilė muzikai, dainai, šokiui, liaudies papročiams. Juzę visur lydi meno atributas – smuikas, kurį matome „veikiantį“ kur kas dažniau nei darbo įrankį – adatą. Smuikas teikia personažui smagaus judrumo, yra pagrindinis komunikabilumo tarp žmonių laidas. Žinoma, smuikas Valančiaus buvo parinktas Juzei ne tik tam, kad parodytų jo menišką prigimtį, bet labiau tam, kad išprovokuotų aplinkinius estetinei raiškai. Tai formalus, bet efektingas pretekstas folklorinės medžiagos eksponavimui. Be to, smuikas įneša į kūrinį daug žaismės elemento, kuris savaime absorbuoja dalį kūrinyje esančios didaktikos ir utilitarizmo. Smuikas padeda pasakotojui pereiti iš buitiškojo plano į estetinį: „vos dvejetą kartų džir džir smičių pertraukiau, visi svečiai sukrutėjo.“¹⁴⁹ Ypač jaunimas mėgsta Juzės grojimą: „Dainuoti ne visai tesutinkant, aš išėmiau skripyčias ir pradėjau džiržginti. Beregint sustojo porų poros ir šoko lig išvakarių. Vos lig nakties dvylikos suskydo“ (p. 232). Taip kartojasi beveik kas vakarą: „Brakš atidariau savo skrynelę, išėmiau skripyčias ir dzen dzen pradėjau tempti stygas“ (p. 258); „išėmiau skripyčias ir pradėjau džir džir griežti“ (p. 239). Tokiomis pasikartojančiomis šabloniškoms frazėms apysakoje nuolat jungiami jaunimo pasilinksminimo epizodai, kuriuose aprašomi šokiai ir žaidimai, pateikiami dainų tekstai. Apysakos visumos požiūriu tai statiški nefabuliniai intarpai, bet reikia įvertinti rašytojo pastangas juos „įforminti“, kad atrodytų kaip natūralūs pasakojimo eigos dėmenys. Juzė dieną siuva, vakare groja, atidžiai stebėdamas aplinką, viską dėdamasis į širdį ir atmintį.

Apysakos kompozicija labai monotoniška, o „vakarų“ jungimo būdas nuolat kartojasi: namiškiams susėdus (pasakojama garsiai, didelei klausančiųjų auditorijai), Juzė pasakoja, o panorėjus miego, jis pats arba jo motinėlė užbaigia skyrių ta pačia formule „eikim gulti“. Akivaizdi pasakojamojo folkloro (buitinių pasakų, anekdotų) įtaka.

Vytautas Bičiūnas didesnius Valančiaus kūrinius (*Palangos Juzė*, „Pasakojimą Antano Tretininko“) vadina tik „apysakinio pobūdžio raštais“ ir nemato juose „literatūrinio uždavinio“: „Be perdėjimo galima tikinti, kad vysk. Valančiaus beletristikos raštuose, mūsų akimis žiūrint, nūdieniam skaitytojui didžiausios svarbos turi stiliaus grynumas, kalbos formos ryškumas, bet ne apysakų fabula ir josios išrutuliavimas bei

¹⁴⁸ Tumas J. *Lietuvių literatūros paskaitos... draudžiamasis laikas...* Laurynas Ivinskis. Kaunas, 1924. P. 52.

¹⁴⁹ Valančius M. *Raštai*. Vilnius, 1972. T. 1. P. 220. Toliau cituojama iš to paties leidinio.

rašinių temos pamatavimo psichologinė pusė.¹⁵⁰ Šiuose žodžiuose daug tiesos, bet, kita vertus, „literatūros uždavinys“ pasireiškia ir atsispindi ne tik fabuloje. Fabula, kaip ir kompozicija, ir psichologinė motyvacija, yra silpnosios aptariamios apysakos vietos. Ne tik skyriai gana dirbtinai klijuojami vienas prie kito, bet ir skyrių viduje pasakojimas durstomas gana mechanškai. Pastraipos, apimančios vieną kurį konkretnesnę epizodėlį, prasideda labai panašiais sakiniais, nusakančiais veikėjo veiksmą ar gestą, judesį kryptį, pasikeitimą. Štai visų I skyriaus pastraipų pradžios, gerai iliustruojančios kompozicinius didaktinės prozos principus:

1. „Kaip atsimenat, pirm ketverių metų išėjau nuo jūsų“;
2. „Atėjęs į Asteikinę karčemą“;
3. „Taip pamokytas atėjau į sodą“;
4. „Aš tuojau brūkš-brūkš atsegiau savo šikšninį, ėmiau mierą ir pradėjau siūti kailinius vaikiukui“;
5. „Aš, matydamas mergeles viau-viau žiovaujant, atsiliepiu: „Ką dabar dirbsim? Šitai palauminėkim!““;
6. „Truputį atsipūtus, tariau: „Nū mergelės, dabar ve-ve padainuokit““;
7. „Pabengusi tarė“;
8. „Bobutei laukan išsistūmus“;
9. „Mums besivoliuojant pradėjo brėkšti“.

Skyrių užbaigia šitoks paskutinės pastraipos sakiny: „Ir aš ant to bengu šį vakarą pasakojimą mano.“ Tai grįžimas į pasakojimo situaciją, į esamąjį laiką. Toks epizodų jungimas, būdingas visam apysakos tekstui, rodo dar labai neišvystytą pasakojimo rišlumo, intrigos kūrimo lygį. Cituotos teksto atkarpėlės rodo, kad pasakotojas sugeba tęsti šneką ir toliau pasakoti, tik atsiremdamas į fabulos judesį, kad ir labai nedidelį. Epizodas prasideda arba baigiasi, kai prasideda ar baigiasi koks nors veiksmo gabalėlis: kur nors ateinama ar iš kur nors išeinama, pradedama dirbti arba linksmintis, pavargstama, darbai ir linksmybės baigiamos ir atsiveikinama iki kito karto. Tada šis ratas vėl sukasi iš pradžios („vakarų“ kompozicija žiedinė). Nors pasakojimo visuma monotoniška ir statiška, o apysakoje nėra vientiso veiksmo, atskiri pasakojimo fragmentai labai dinamiški. Tai Valančiaus stiliaus gyvastingumo nuopelnas. Pasakojimo gabalėlis kupinas vaizdingų veiksmožodžių, juos paryškinančių ištiktukų, palyginimų, sintaksė orientuota ne tiek į rašytinį, kiek į sakytinį žodį, todėl nesustingusi, guvi, dažnai inversiška. Tyrinėtojai iki šiol labiau domėjosi Valančiaus raštų leksika, kalba, o ne stiliumi. Valančiaus stiliaus gyvumo ir vaizdumo versmė – žemaičių kaimas, iš kurio išėjo būdamas šešiolikos metų. Ypač daug dėmesio skirta veiksmožodžiams ir ištiktukams, todėl čia tik pažymėsiu, kad kitos tokios knygos, nuosekliai stilizuotos ištiktukais, nerasime visoje lietuvių literatūroje. Kadangi visa apysaka jais stilizuota, tai akivaizdžiai liudija, kad būta sąmoningų pastangų kurti estetinį įspūdį. Kitas didaktiką naikinantis ginklas, šalia vaizdingos kalbos, yra Valančiaus šmaikštumas, humoras, smagi savikritika: „Taip ilgai man bepasakojant, pradėjo klausytojai garr-garr knarkti, ką aš regėdamas, cypt tyliai užgesinau žvakę irėjau gulti. Pakirdę kažį kuomet namiškiai lygia dalia sugulė. Tikiu ir skaitytojus knarksiant. Todėl tegul skaito negalintys kitaip užmigti“ (p. 279). Kaip matyti, orientuojamasi ne tik į klausantįjį, bet ir į skaitantįjį adresatą. Pasakojimo technikos požiūriu apysakoje rastume daug nenuoseklumų (pvz., painiojamos autoriaus bei pasakotojo rolės), neproporcingai daug vietos užima papročių aprašymas, atitrūkęs nuo pagrindinės kiekvieno epizodo ašies, epizodai jungiami be motyvacijos paprasčiausia prišliejant ar prikabinant vieną prie kito ir pan.

Valančiaus „Pasakojimas Antano Tretininko“ dar mažiau panašus į apysaką, nes jame visai susilpnėjęs pasakotojo vaidmuo ir nėra jokio vientisesnio siužeto. Antanas už valgį ir drabužį moko kaimo vaikus rašto, pasakoja jiems epizodus iš istorijos (daugiausia apie karus su kryžiuočiais), kitas gyvenimo scenas. Įpusėjęs kūriniiui, autorius visai pameta pasakotoją iš akių ir jo vaidmens imasi pats. Tai pasakojimų

¹⁵⁰ Bičiūnas V. *Mūsų apysaka* // Gaisai, Nr. 9–10, p. 451.

vėrinys ar ciklas, savo itin elementaria kompozicija vėl grįžtąs prie ankstyvųjų didaktinių kūrinių trafareto.

Reziumuojant kalbą apie didaktines apysakas galima tarti, kad pirmiesiems prozininkams dar nesisekė regzti vientiso siužeto ir įvaldyti natūralios pasakojimo slinkties, dailiau ir prasmingiau sukomponuoti fragmentų. Vis dėlto akivaizdūs kai kurie tikros apysakos požymiai: daugelio epizodų nėrimas ant vienos ašies, vienijanti pagrindinio veikėjo figūra, platus buitės, kasdienybės, papročių fonas, įvairių digresijų gausa. Šie šabloniški apysakų modeliai dar buvo menkai originalūs. „Persodinti į lietuvišką dirvą – išreikšti lietuviškomis realijomis ir lietuvišku žodžiu, – šie modeliai išlaikė visus tipiškus savo bruožus. Bendrosios jų ypatybės nedingo po regioniniu apdaru“¹⁵¹, – pastebi Vytautas Vanagas. Geriau pavykdavo nefabuliniai elementai, atskiri nedideli buitės ar etnografijos vaizdai, portretai, įvykio detalės – t. y. smulkesni dalykai. Žmonių pavidalai statiški, dar nepanašūs į charakterius – jie labai vienpusiški – geri ar blogi, idealūs ar smerktini ir menkai atskleisti. Pasakojamų epizodų tikslas ir prasmė – iliustruoti loginę moralinę tezę, todėl ir jų jungtis motyvuota ne meniniais, o didaktiniais argumentais. Šios negirtinos prozinio pasakojimo savybės lydės lietuvių apysaką dar ne vieną dešimtmetį.

Albertas Zalatorius

ORIGINALIEJI M. VALANČIAUS STILIAUS BRUOŽAI

Tipologinė Motiejaus Valančiaus apsakymų charakteristika – didaktiniai apsakymai – jau savaime paaiškina daugelį stiliaus ypatybių, būdingų šios rūšies literatūrai. Tai – iliustratyvus vaizdas, schematiški personažai, psichologinės ir socialinės argumentacijos stoka, atvirai dėstomos autoriaus pozicijos. Be to, kalbėdami apie pasakojimo meno evoliuciją ir lietuvių apsakymą, nurodėme, kad Valančiaus apsakymuose yra būdingų kiekvienam primityviam pasakojimui momentų (chronologiškai dėstomi įvykiai, kronikinis jų nupasakojimas, didelė distancija tarp vaizduojamojo objekto ir pasakotojo). Šiomis ypatybėmis Valančiaus kūrinėliai beveik nesiskyrė nuo A. Tatarės, J. S. Dovydaičio ar M. Akelaičio pasakojimo principų. Bet Valančiaus prozoje iškilo nemaža originalių stiliaus bruožų, susijusių su autoriaus polinkiais, simpatijomis, temperamentu, pagyvinančių ir praturtinančių bendrą didaktinės prozos pasakojimo šabloną.

Valančius buvo griežto, tvirto, šiek tiek stačiokiško būdo žmogus. Tiesumas, blaivumas, atkaklumas, valdingumas, savo autoriteto jautimas trykšta iš kiekvienos jo raštų pastraipos. Valančius – tai ne idilinio-klasicistinio skonio moralistas A. Tatarė; tai – šiurkštokas didaktas, ne tiek graudinantis, kiek grasantis pirštu, bauginantis, apeliuojantis į sveiką protą. Jo sakinytis tiesus ir aiškus, leksika daiktiška, konkreti, dialogai panašūs į tardymo protokolus. „Valančiui visiškai svetimas bet koks lyrizmas ar sentimentalumas, jo grožinėje kūryboje vyrauja blaivumas, objektyvumas.“¹⁵² Jeigu pasitaiko viena kita retorinė priemonė – laipsniavimas, kartojimas, – ji artimesnė liaudies pasakų tradicinėms formulėms, ne literatūriniam gražbyliavimui, ir tarnauja ne tiek emocinei įtaiga, kiek vaizdo margumui, informacijos įvairiapusiškumui (pavyzdžiui, neigiamų personažų išoriniai portretai). Šias Valančiaus stiliaus ypatybes ne kartą jau yra nurodę literatūros tyrinėtojai.

Kilęs iš valstiečių, dažnai su jais susidurdamas praktinėje veikloje, jiems skirdamas savo raštus, Valančius su jais kalbėjo jų pačių kalba. Tuo jis tartum pratęsė K. Donelaičio stiliaus tendencijas ir

¹⁵¹ Vanagas V. *Pamokymų apysakos* // Lietuvių didaktinė proza. Vilnius, 1982. P. 8.

¹⁵² *Lietuvių literatūros istorija*. Vilnius, 1958. [T.] 2. P. 47.

permetė tradicijų lieptą į Žemaitės kūrybą. Tiek autoriaus, tiek personažų kalboje mirgėte mirga gaivūs, komiški palyginimai, hiperbolės, epitetai, atskiros frazės-idiomos, vaizdingi veiksmažodžiai.

Šiomis priemonėmis Valančius sukuria gyvą vaizdą; nuo kelių taiklių žodžių apie personažo laikyseną, kalbėseną šis iš karto atgyja, įstringa į sąmonę. Štai kaip vienu kitu vaizdingu veiksmažodžiu atskleidžiamas nesimpatiškas Gustis kručas: „Povisam pas arklį sugrįžus, pamatė motina Gustį *belaminantį riestainius*“; „Parvažiavusi dėl barimo barė Gustį, bet šis nė *vaurės nevauro*“¹⁵³.

Sodrūs, liaudiški žodžiai būdingi tiek autoriaus, tiek personažų kalbai. Valančiui tie žodžiai, kai jis kuria sceneles, epizodus, yra pagrindinė dekoratyvinė medžiaga, kuri taip papuošia vaizdą, kad šis kaip gyvas prabyla į skaitytojo meninį suvokimą:

Pusiaugavy parskriejo Gustis namo *bliudamas*. Motina, kaip įmanydama, jį nutildė, o antrą rytą nuvažiavo į Plungę patalynės atsiimti. Įėjusi į trobą, vos pamatė mokytoją, pradėjo *bliudama talaluoti*.

– Ką čia išsimanei mano vaiką plakinėti, pati mačiau kruvinus jo marškinius; nugis guli *raudonas it batvinis!* Dieve gelbėk, numirs, aš tau ir *akis iškrapštysiu!* (15–16)

– Na, Jurgi, tu gerai *siurbi* degtinę, bet tavo sūnus dar geriau *plemps*. Išgėręs, girdi, nė raukti nesusiraukė.

Kaimynas tai girdėdamas, pats baisiai maukiąs, atsakė:

– O ko vaipysis vaikas *dievo dovaną prarijęs*, juk ne uksuso atsigėrė. (193)

Vaizdinga ir gyva kalba – svarbi Valančiaus apsakymų stiliaus savybė. Tačiau ji išreiškia tik pačią bendriausią tendenciją, būdingą visiems geriausiems lietuvių raštijos pavyzdžiams nuo pat spausdinto žodžio pradžios. Juk ar ne tokiu pat keliu ėjo kiekvienas žymesnis lietuvių literatūrinės kalbos kūrėjas? Valančius nebent tuo originalus, kad jis, kaip ir K. Donelaitis, pasineria į liaudies kalbos stichiją, nevengdamas šiurkštumo ir stačiokiškumo. Taigi kalbėdami apie Valančiaus apsakymų stiliaus originalumą, negalime tenkintis tik šiais bruožais. Juo labiau kad, skaitydami jo apsakymus, pastebime ir kitokių dalykų, pirmiausia – keistą disharmoniją tarp pasakojimo tikslumo ir laisvumo. Valančiaus kūryba rodo, kad lietuvių rašytinis prozinis pasakojimas atsidūrė kryžkelėje, nuo kurios jis turėjo diferencijuotis į mokslinį-publicistinį ir grynai meninį stilių. Abi šios tendencijos Valančiaus raštuose priėjo tokią ribą, ties kuria jau turėjo išsiskirti. Todėl jos čia tokios ryškios ir kontrastingos, nes ir paties autoriaus talentas šiuo atžvilgiu buvo dvilypis.

Valančiui nemažą poveikį turėjo istoriofilija. Pradėjęs literatūrinį darbą istoriniu veikalu *Žemaičių vyskupystė* (1848), jis visą gyvenimą liko ištikimas istoriko galvosenai. Vėlesnis susidomėjimas etnografija taip pat neprieštaravo šiam jo mąstymo bruožiui. Todėl Valančiaus apsakymų stiliuje visada pirmenybę turėjo faktiškumas, dalykiškumas, konkretumas, o ne fantazija, kūrybinis elementas. „M. Valančius – ne kūrėjas, ne oratorius, – sako Vaižgantas, – jis tesugeba pavartoti faktus ir jais vienais teoperuoja net ir tada, kada rašo tendenciškai, įtikinėdamas <...>. Istorijos ir istorijų pasakotojas, istorijai ir istorijoms medžiagos rinkėjas, štai kas buvo Motiejus Valančius-rašytojas.“¹⁵⁴

Valančius, matyt, nepajėgė (o gal nė neįjuto reikalo) išsiveržti iš istorinių pasakojimų tipo: beveik kiekvieną fabulą jis įsprausdavo į tikslus ar apytikslus vietas ir laiko rėmus. Kokio rezultato autorius siekė šia priemone, galima tik spėlioti. Dažniausiai laikomasi nuomonės, kad tuo jis norėjo „savo pasakojimams suteikti daugiau tikrumo“¹⁵⁵, sukelti „tikro atsitikimo įspūdį, geriausiai veikiantį liaudies

¹⁵³ Valančius M. *Raštai*. Kaunas, 1931. P. 14. Toliau cituojama iš šio leidinio. Išskirta cituojant.

¹⁵⁴ Valančius M. *Pastabos pačiam sau*. Klaipėda, 1929. P. 158. (Doc. Tumo pastabos apie patį rašytoją.)

¹⁵⁵ Umbrasas K. M. *Valančiaus literatūrinis palikimas* // Literatūra ir menas. 1951, birž. 10.

žmogaus fantaziją¹⁵⁶. Tačiau jo paties žodžiai *Vaikų knygelės* prakalboje – „pasakos tegu paliekti pasakomis, netikėk joms“ (98) – verčia šiais spėliojimais suabejoti. Neįtikėtina, kad Valančius būtų buvęs toks naivus, jog apeliuotų į skaitytojo patiklumą, žinodamas, kad jo raštai pasklis po tas vietas, apie kurias jis rašė, ir turės išlaikyti papasakotų istorijų autentiškumo egzaminą. Atrodo, teisingiau yra manyti, kad tikslus veiksmo datavimas ir lokalizavimas nebuvo sąmoninga Valančiaus literatūrinė priemonė įtikinti skaitytoją atsitikimo tikrumu. Valančiui-istorikui ji buvo reikalinga kaip šabloniškas, su jo mąstysena neatskiriama suaugęs pirmutinis pasakojimo akordas, analogiškas liaudies pasakų pradinėms formulėms.

Vertindamas faktus ir atsitikimus kaip svarbiausią pasakojimo elementą, Valančius vengė specialių literatūrinių puošmenų ir pateikdavo įvykį kiek galima nuogesni, neužtemdydamas jo platesne priešasčių ir motyvų analize. Todėl jo pasakojimas kartais primena pasakojimo konspektą, griaučius. Valančius galbūt neturėjo nei laiko, nei gabumų pasakojimą plačiau išvystyti, bet svarbiausia, jis nenorėjo atitraukti skaitytojo dėmesio nuo pagrindinio dalyko – nuo paties fakto.

Tačiau šalia to įžvelgiame ir diametraliai priešingą tendenciją, kuri Valančiaus apsakymų stilių kreipė meninio pasakojimo linkme.

Valančių stipriai veikė žodinė liaudies kūryba. Pasakų, anekdotų, sąmojingų dialogų motyvai arba net atskiri fragmentai skverbte skverbėsi į jo beletristiką. Šiuo atžvilgiu Valančius buvo žymiai kūrybiškesnis už A. Tatarę ir J. S. Dovydaitį. Pristigęs savo fantazijos, jis nesivaržydamas pasitelkdavo tautosaką.

Tai buvo labai svarbus, lietuvių literatūroje itin specifinis principas, padėjęs meniniam žodžiui atsiriboti nuo loginių sąvokų kalbos. Nei turtinga leksika, nei gausios retorinės figūros ar įvairios metaforos negalėjo šio uždavinio išspręsti (šitokiu keliu ėjo S. Daukantas, beletrizuodamas savo istorinius veikalus). Reikėjo surasti specifinę vaizdavimo sferą, į kurią racionalistinė-loginė mintis nebesiskverbia ir kurioje ji nebeturi ką veikti. Tokia sfera ir buvo naujo meninio pasaulio kūrimas, paremtas visų kūrėjo psichinių savybių kompleksu – vaizduote, pažinimu, intuicija, mąstymu. Valančius pirmą kartą lietuvių beletristikoje, nors ir skolintomis folklorinėmis priemonėmis, parodė, jog rašytiniame proziniame kūrinyje šalia mokslinio-loginio ar publicistinio-retorinio pasakojimo didelę emocinę ir komunikacinę galią turi meninis pasakojimas. Eiliuotoje kalboje tai jau buvo įrodyta; prozai šioje srityje, deja, teko dar prasiskinti kelius. Valančius juos skynė, ieškodamas atramos pačių skaitytojų kolektyvinėje kūryboje – tautosakoje.

Bene didžiausias Valančiaus stiliaus nuopelnas lietuvių prozai ir literatūrinio vaizdo branduolio atradimas: kalba Valančiui nebebuvo paprasta bendravimo priemonė, kaip tai yra tikrovėje, o savotiška to „bendravimo“ imitacija, žaidimas, kažkuo primenąs santykį tarp darbo proceso ir jo pavaizdavimo šokiu. Tai matome folklorinės kilmės komiškuose dialoguose, sąmojingose replikose, kur pagrindą sudaro apsukrus pašnekovo žodžių prasmės iškraipymas. Pavyzdžiui, apsakyme „Guvus Vencė“ yra pavartoti net keli liaudies sąmojui būdingi tokio žodžių iškraipymo, žaismo principai. Štai vienas atvejų, kaip Vencė, vengdamas atsakymo į provokacinį klausimą, apsimeta naiviu ir šmaikščiai atsikerta nepažįstamam žmogui:

– Skaičiau, – sakė, – tavo pono pasą ir žinau atvažiaus iš Žemaičių. Pasakyk man, kas ten prie jūsų girdėti?

Vencė atsakė:

- Išvažiuodami iš Panevėžio, girdėjome skambinant visais varpais: tur būt, kas norint numirė.
- Bet ne to aš klausiu, – tarė svečias: – aš noriu žinoti, ką ten kalba žmonės.
- Žmonės ir kunigai kas rytą ir vakarą kalba poterius, – šis atsakė (45–46).

¹⁵⁶ Kostkevičiūtė I. *Kritinis realizmas lietuvių prozoje*. Vilnius, 1956. P. 383.

Apsakyme „Jurgis nedoras ūkininkas“ valstiečių dialogas irgi primena sąmojingus tautosakinius klausimus-atsakymus.

- Ar gali pravažiuoti su sausa burna gero Vigdario smuklę?
- O kuo jis geras? – klausė Baltras.
- Duoda degtinę be pinigų! – tie atsakė.
- Tad gerai! – tarė Baltras.
- Ne visai gerai, – atsiliepė kiti, – nes dabar, ponui užgynus, nebeduoda.
- Tad negerai, – pasakė Baltras.
- Ne visai negerai, – paaiškino kiti: – duoda už daiktus, nors tie būtų vogti (194).

Užrašytoje tautosakoje kol kas nepavyko surasti visiškai identiškų dalykų, kurie duotų pamato tvirtinti, kad Valančius visa tai skolinosi iš liaudies kūrybos, bet panašaus žanro humoristinių klausimų-atsakymų tautosakoje yra gana daug.

Nemaža tokių pavyzdžių pateikiama 1968 m. išėjusiame *Lietuvių tautosakos* rinkinio penktame tome:

- Ar silkės geros?
- Nešoka ant akių (848).
- Kiek laiko?
- Kiek nutvėrė, tiek ir laiko (852).

Jonas:

- Ar jojai ant baltos kumelės?

Petras:

- Jojau.
- Ar labai gera?
- Nelabai.
- Tai kodėl?
- Nupuoliau.
- Tai blogai?
- Nelabai.
- Tai kodėl?
- Radau obuolių maišą (857).

Folkloriniai elementai Valančiaus apsakymuose ne tik pagyvina dalykišką pasakojimo toną, bet turi įtakos ir atskirų epizodų prasmei. Kartais mechaniškai įspraustas tautosakinio pobūdžio intarpas net disharmonuoja su autoriaus uždaviniais. Todėl, sakysime, apsakyme „Jurgis nedoras ūkininkas“ klebono ir vaiko pašnekesys įstringa tik kaip sąmoningų atsakymų virtinė, o ne kaip protiškai neišsivysčiusio vaiko ir tamsių tėvų charakteristika, nors kaip tik tai, be abejonės, ir norėjo įrodyti autorius.

Pasakojimo laisvumas, tam tikras sąlygiškumas ir žaidimas su skaitytoju Valančiaus apsakymuose dar labai ribotas. Pasidavęs nevaržomai kūrybinio polėkio stichijai, pažėręs ištus puslapius šmaikščių epizodų ir scenų, autorius tartum susigriebia ir vėl grįžta į racionalistinį, dalykišką toną. Jis dar netiki, kad tie epizodai patys savaime atliks pageidaujamą funkciją ir visada stengiasi juos atitinkamai pakomentuoti.

Būdingas Valančiaus pasakojimo bruožas – griežta savo minčių kontrolė, smulkiausiose detalėse demonstruojama autoriaus pozicija. Valančius niekada nepamiršta, kad jam reikia sužadinti tiksliai apibrėžtą – teigiamą ar neigiamą – skaitytojo reagavimą. Todėl, sakysime, aprašydamas padoraus

ūkininko mirtį, jis tiesiog įkyriai bruka skaitytojui tokią informaciją, kuri pabrėžia to ūkininko šeimos dorovę, nors ta informacija atrodo nereikalinga, dirbtinai prikerpta. Pavyzdžiui:

Seneliui *dailiai ir lengvai*¹⁵⁷ numirus, visa šeimyna apsiverkė. Sūnus nusiuntino į Eržvilką pavarpes ir dirbino grabą iš *dailių, lygių* lentų. Žmonės, susiėję į budynę, giedojo per kiaurą naktį, naujas šeimininkas juos pavaišino ir pagirdė su namų darbo alum, bet *degtinės nė rodyti nerodė*. (178)

Valančiaus stiliuje yra ir kitokio primityvizmo, tačiau lietuvių apsakymo raidoje perspektyvios buvo pačios geriausios jo pasakojimo savybės: blaivumas, vaizdingumas, konkretumas, sveikas liaudiškas humoras, pasakojimo laisvumas. Šios ypatybės, išplėstos ir pagilintos, sudarė Aišbės, V. Pietario, L. Didžiulienės apsakymų stiliaus pagrindą, kol pasirodė žymiai didesnio talento prozininkės – Žemaitė, Lazdynų Pelėda, Šatrijos Ragana ir kt.

Vincas Maciūnas

ŽVELGIANT Į MOT. VALANČIŲ PO 100 METŲ

Nedaug stambių vardų turi mūsų senoji literatūra. Ir stovi jie kažkaip vieniši, lyg kokie piliakalniai mūsų krašto plačiose lygumose. Toks yra Donelaitis, aukštai iškilęs virš įvairių šimelpenikių ar milkių ir juos nustelbęs. Toks yra ir Baranauskas, lyg ištekinė Anykščių pušėlė, išsišovusi savo žaliuojančia viršūne virš skurdžių medelių ir pažemiais išsikerojusią krūmų. Taip pat ir Strazdas kažkaip nepritampa prie gausokų jo meto žemaičių literatū. Betgi vos ištarus Valančiaus vardą, tuoj mintin ateina Simanas Daukantas. Jie mūsų raštijoje lyg kokie dvyniai. Tačiau tai ne vadinamieji identiški dvyniai, dėl savo panašumo sunkiai atskiriami. Ne. Tai daugeliu atžvilgių itin skirtingos asmenybės, ir jų lyginamoji charakteristika meta ryškios šviesos pluoštą ant abiejų.

„Daukantas visą savo amžių buvo aiškus patriotas. Bet jis buvo daugiau idealistas, teoretikas, svajotojas ir praktikoje nedaug ką tegalėjo padaryti. Vyskupas Valančius turėjo daugiau energijos; jis buvo visuomenės veikėjas. Tačiau jo politinė tautinė ideologija ne taip aiški kaip Simano Daukanto“ (Aleksa A. Katalikų bažnyčia Lietuvoje. 1936. P. 141). Įdomu, kad J. Stakauskas, rengdamas šį pomirtinį veikalo leidimą spaudai, toje vietoje nepridėjo kokios nors savo redakcinės pastabos. Daukantas tautinio sąjūdžio dalyvis uždegė savo žodžiu ir vaizdais, betgi Valančius savo darbu lietuvių visuomenėje daug kuo jį pagrindė. Gal Daukantas taip ir būtų likęs neišgirstas, kaip be atgarsio nuskambėjo XVI amž. pabaigoje patriotiškojo Žemaičių kanauninko M. Daukšos karštas šauksmas už gimtąją kalbą, nes tada dar nebuvo tinkamo visuomeninio pagrindo. Taigi dabar pripažįstame tiek Daukanto, tiek ir Valančiaus nuopelnus, nei vieno nenužemindami, nei kito neperaukštindami, o tik pakartodami M. Akelaičio 1856 X 15–27 laiško Valančiui entuziastiškus žodžius, kad jie abu (Daukantas ir Valančius) „tai Lietuvos žvaigždės“ (Tauta ir Žodis, III, p. 295).

Jei Daukantas vaizdavo senovės lietuvių kovas lyg kokių herojinės poemos karžygių susirėmimą, tai Valančius, kuriam toks ar kitoks jaudinimasis buvo svetimas, anas kovas aprašinėjo su humoru, lyg tai būtų buvusios apsikaušusių kaimo bernų muštynės. Štai jo Antanas Tretininkas pasakoja apie „karą ant kalno Girgždutės“: „Atėjus po pilim, prasidėjo baisi mūša. Vokiečiai stipravo, žemaičiai nepasidavė. Vokiečiams, su geležies blėkomis apsidariusiems, neveiku buvo kabintis į kalną. Kuriam besikabinant,

¹⁵⁷ Išskirta cituojant.

žemaitis kaip droš su bumbalu, prie lenciūgo bizūno prikabintu, ir berieta žemėn it kamuolys.“ Labai jau nekaržygiškai pasakoja Antanas Tretininkas ir kitą batalinę sceną: „(Vokiečiai) numaustė savo gelžies kepures ir susėdo valgyti. Vos tai padarė, žemaičių tūkstantis šmurkšt išpuolė iš pilies it širšūnai iš drevės, beregint apsiautė visus vokiečius ir išpjovė it žydai kalakutus Velykoms.“

Dar vienas Daukanto ir Valančiaus stiliaus sugretinimo pavyzdys. Vadovėliuose ir chrestomatijose kaip būdingas Daukanto stiliaus pavyzdys nuolat cituojamas iš *Būdo* senovės Lietuvos girių aprašymas, pilnas pakilios emocijos, prasidedąs (kaip Baranausko *Anykščių šilelis*) retorišku klausimu („Kas aprašys kalnėnų ir žemaičių senovės girias...“), poetišku mostu vaizduojąs kažkokią didingą, neaprėpiamą girią, kuri „vienu lieknu it jūra niūksojo“, „į kurios tankmę ne vien gyvulys, bet ir žmogus negalėjo įlįsti“, nei saulės spindulys prasiskverbti, nei lietaus lašas net didžiausių darganų metu įtikėti. Nepaprasta tai buvo giria, bet juk nepaprasti buvo ir anų senovės laikų žmonės! Ir prisimeni N. Gogolį, kuris su patosu vaizdavo gimtosios Ukrainos mylimąją upę: „Retas paukštis įstengs nuskrist ligi Dniepro vidurio. Šaunus! Nėra pasaulyje jam lygios upės!“ Nagi, juk paprasta varna lengvai perskris skersai visą Dnieprą ir dargi patenkintai kranksėdama. Betgi susižavėjusiam romantikui ir tikrovė kitokia.

Visa tai svetima ir net būtų nesuprantama blaiviam realistiniam Valančiui. Ir jis *Žemaičių vyskupystėje* aprašo, kad Žemaičių kunigaikštystė buvusi užgulta „tankiais miškais ir traškančiomis giriomis“, kuriose „visasis daugybė visokio gyvio“ (čia pat ir išskaičiuoja 16 rūšių), „o užvis nemieruota galybė bičių“; tad žemaičiai dar XVIII amžiuje „turėję pakankamai miško, medės (miško) paukščių, duonos ir medaus“. Ir viskas! Tik keliolika eilučių prieš Daukanto kelis puslapius. Bet juk to ir pakanka, nes ko gi čia daugiažodžiauti ar net tuščiažodžiauti. Tai ne gamta besižavinčio poeto, o praktiško gaspadoriaus žvilgsnis.

Rašydamas apie Daukantą *Aušroje* (1883, p. 253), J. Šliūpas rado labai taiklų žodį: „Ateities dvasią Daukantas atspėjo.“ Iš tiesų, Daukantas buvo tikras ateities žmogus. Kai Valančiaus vardas plačiai garsėjo, smulkus valdininkėlis Daukantas ne daug kam tebuvo žinomas, ypač, kad jo gausios knygelės buvo įvairiais neatskleistais slapyvardžiais pridengtos; anot Valančiaus, Daukantas nebuvo godus autoriaus garbės (Pastabos, p. 130). Daukanto kad ir karštai skelbtos pažiūros tautiniais klausimais nepasiekė tada platesnių Lietuvos sluoksnių. Net ir jo mirties aplinkybės buvo simboliškos: „Kaip p. M. D. Silvestraičiui pasakojo Papilės moterys ... ant Daukanto budynių nebuvo jokio pono arba ponelio, tiktai vieni prasti žmonės jį apgiedojo ir palaidojo“ (Medega Dauk. biogr., p. 7); aiškus dalykas, visai nesuprasdami tautinių Daukanto troškimų, jų net ir nežinodami. Patsai Daukantas betgi suprato, bent nujautė savo vaidmenį tautos atgimimo kelyje. Pasakojo jo gerasis globėjas ir nukaršintojas kun. Vaišvila: „Sim. Daukantas kalbėdavo: ‘Aš dėl lietuviybės pamatus padedu’, ir kad po jo smerties ieškos tų popierių, kurias jis parašė, todėl ir savo giminaičiui Kauneckiui liepė jas užlaikyti“ (Medega, p. 13).

Atspėjo Daukantas. Nė pilnų dvidešimt metų nepraėjo nuo to laiko, kai kelios Papilės moterėlės sugiedojo paskutinį „Amžiną atilsį“ prie Daukanto grabo, aušrininkai naujai atrado Daukantą. J. Šliūpas jau *Aušroje* aukštinęs Daukantą.

Kaip sunkiai plito Daukanto knygelės, rodo ir tas faktas, kad jo *Abėcėlės lietuvių-kalnėnų ir žemaičių kalbos*, 1842 metais išspausdintos 1500 tiražu, dar 1920 m. Rietave aptikta keli šimtai neišparduotų egzempliorių (Biržiška V. Aleksandrynas, III, p. 14).

Visai kitaip buvo su Valančiaus knygelėmis, kurios ne kartą buvo tiesiog išgrobstomos. M. Akelaitis rašė J. Kraševskiui (1860 VII 2), kad Valančiaus *Istorijos šventos* buvo per 3 mėnesius išparduota net 75000 egz. (Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, I, 1931, p. 334). Entuziastingasis Akelaitis perdeda, nes tos knygelės, kaip Valančius pats nurodė, buvo 1852 m. išspausdinta tik 10000 egz. Antra vertus, knygelė buvo dar kelis kartus išleista. Šiaip ar taip matome, kaip greitai ir lengvai plito Valančiaus knygos.

Jei išlikusios Daukanto knygelės yra paprastai gana švarios, ne nuskaitytos, kartais net neišpjaustytos, tai Valančiaus – apčiurusios, nučiupinėtos, net taukuotos. Pats Valančius *Paaugusių žmonių knygelės* apsakymėlyje „Padorus ūkininkas“ šiaip vaizdavo (o drauge ir sugestijavo!) jo knygelių skaitymą: „Rudens ir žiemos laike, vakarais mergelėms verpiant, Jonkė taipogi verpdama, giedojo, o paskui ją ir visa šeimyna. Apkyrėjus begiedant, Jūzupas skaitė visiems girdint Žyvatą Viešpaties Jėzaus. Žyvatus šventųjų, Pradžią ir kitas knygeles (beje, jos visos Valančiaus), kurių daug turėjo.“

Valančius lietuvių raštijon atėjo vėlokai, jau penktą dešimtį bebaigdamas. Prirašė tačiau labai daug, ypač prisimenant, kad galėjo rašyti tik atspėjamu laiku nuo gausių pareigų ir darbų, kurie nelengva našta slėgė to didžiai pareigingo, bet ne per stiprios sveikatos vyskupo pečius. Tumas, siūlydamas Valančiaus 100 metų gimimo sukakties proga išleisti jo raštų rinkinį, apskaičiavo, kad jų išeitų 10 tomų po 500 puslapių.

Savo literatūros darbą pradėjo Valančius labai įspūdingai – stambiu *Žemaičių vyskupystės* veikalu (1848). Žymusis lenkų istorikas St. Smolka (pratarmėje prie lenkiško vertimo, 1898) pabrėžė didelę mokslinę to veikalo svarbą, ypač, kad daug tų šaltinių, kuriais naudojosi Valančius, esą dingę.

Net stebies, kaip gerai jis pažino liaudies gyvenimą ir nieko nepamiršo nei kapelionaudamas svetimame Moziriuje, nei profesoriaudamas Vilniaus ir paskiau Petrapilio didmiesčiuose, nei vyskupaudamas Varniuose ir Kaune. Lyg niekur nebūtų iš lietuviško kaimo išvykęs, o visą laiką gyvenęs su kaimo žmonėmis, dalinęs jų vargais, rūpesčiais, džiaugsmiais ir visa tai akylai stebėjęs.

Daug kas pažino tautosaką ir stebėjo liaudies papročius, bet ne visi vienodai tai vertino. Toksai L. Jucevičius, ne kartą pavadinamas pirmuoju mūsų etnografu (beje, jis pasipažino su Valančium, kai tas profesoriavo Vilniuje, ir iš jo skolinosi, kaip jau anksčiau buvo nurodyta, istorinius užrašus), entuziastingai ragino: „Nepasididžiukime užėiti į mūsų dorų artojų dūminę pirkelę: tai tik pas juos vienus išsilaike senovinis protėvių buities paprastumas, jų vienoda gyvensena ir šiandien tebėra tokia pat, kokia buvo prieš keliolika šimtmečių; ištirkime jų nuomones, jų liaudies dainas, apsakymus, atverkime tą sandoros skrynią, ir pamatysime, kaip daug rasime tiesų, kurių neregėjo iki šiolei mokslingųjų tyrėjų akys“ (Jucevičius L. Raštai. Vilnius, 1959. P. 57).

Visai kitokia dvasia padvelkia maldingojo bernardino Pabrėžos (taip pat Valančiaus gero pažįstamo) pamoksluose. Kalbėdamas apie vestuvinius papročius, Kretingos Savonarola rūsčiai griaudėjo: „Šalin nuo jaunųjų per cielą svotą visoki šokinėjimai! Šalin apsigėrimai, šalin blazgatijimai (negražios kalbos, keiksmi) ir kitos nepačevastės (nepadorumai), kaip tai guldytuvės, keltuvės, martavimai, piršlių karštymai ir visos balamutnos (paikos) mados“ (Tarvydas J. Etnografinė medžiaga Jurgio Pabrėžos pamoksluose // Kraštotyra. 1971. P. 241–242).

Valančiaus pažiūros yra tarp tų dviejų kraštutinumų, betgi daug arčiau prie Jucevičiaus. Valančius pasirinko savo *Palangos Juzei* kaip motto: „Tankiai su sermėga apsilvilkusi vaikščioja tikra išmintis.“

Pabrėža savo pamoksluose piktinis vestuviniams papročiams. (J. Povilonio str. Žemaičių vestuvės k. Ambr. pamoksluose // Naujoji Romuva. 1939, Nr. 48).

Toks Pabrėžos pyktis visai svetimas Valančiui. Penktajame vakare Palangos Juzė pasakojo savo namiškiams: „Po pietų tariau gaspadinei: ‘Motinėle, ar neleistum mums pašokti? Aš turiu skripyčias (smuiką)’. Ta atsakė: ‘Nu gerai, spardykitės, ir mano dukterys geidžia to be galo.’“ Valančius irgi būtų pasakęs: „Pasispardykit, o aš bežiūrėdamas skaniai pasijuoksiu, gal net aprašysiu jūsų šokį savo knygelėse.“ *Palangos Juzės* pratarmėje Valančius tikėjosi, kad jo knygelės „užsiliks kame nors bent vieną, kurią atencios giminės juokdamos skaitys.“ Taigi, skaitys juokdamos. Valančius tai ne Pabrėža.

Pagaliau, kodėl gi žmonėms nepasijuokti: juk kaimiečio gyvenimas buvo toks nelinksmas, pilnas vargų, rūpesčių, nepriteklių; kodėl gi bent trumpam neužsimiršti, neatsigauti.

Nepretendavo Valančius į mokytus etnografus: „Nusimanau ne viską (*Palangos Juzėje*) tesurašęs, bet turiu viltį atsirasiant mokytą vyrą, kurs, mano paveizdą sekdamas, surinks ir likusius dalykus“ (iš pratarmės). Valančius visų pirma buvo rašytojas. Jam ne tik (net ir ne tiek) rūpėjo užfiksuoti ateičiai

etnografinę medžiagą, kiek nupiešti liaudies gyvenimą ryškiu teptuku, paskanintą linksmo humoro ir, šiaip ar taip, turintį nemažą gyvastingo džiaugsmo: kodėl gi bent valandai nepamiršti visų bėdų ir rūpesčių! Valančiaus raštais gaivinančia banga šliūkštelėjo spalvingas liaudies gyvenimas.

Teisingai yra pasakęs Čechovas: „Jei autorius neturi stiliaus, jis niekuomet nebus rašytojas.“ Tad yra tikra atgaiva skaityti originalų, nusidėvėjusiais kalbiniais šablonais neužgožtą stilių turintį rašytoją. Toks yra ir Valančius.

Kaip jau matėme iš Valančiaus raštų, jis nesitenkina tik blankiu, kad ir tikslu, minties perteikimu ar įvykio referavimu, o stengiasi nupiešti ryškų vaizdą, kaupdamas palyginimus, gausiai vartodamas patarles, įvesdamas gyvą dialogą. Tie palyginimai ar kiti posakiai dažnai liaudiškai šiurkštoki, kad net šokiravo vieną kitą jo amžininką. Antra vertus, jo kalboje nėra ir kokio berniško burnojimosi; lygiai kaip ir pas Vaižgantą, kuris irgi nevengė statesnio žodžio. Verti Valančiaus puslapius ir jauti jo tvirtą bei sodrų žodį, ryškų posakį, vyrišką pasisakymo būdą, kuriam svetimas koks nors minkštas suglebimas ar gležnas emocionalumas. Pajuto tai ir V. Biržiška, užsimindamas apie Valančiaus beletristines knygeles: „Visa tai buvo parašyta jau senatvės susilaukus, bet kaip tyčia tose knygutėse tos senatvės nuotaikos visai nejaučiama“ (Aleksandrynas, III, p. 95).

Subliksi Valančiaus stilius ir humoru, kuris šiaip jau tėra nedažnas svečias mūsų literatūroje. Tiesa, dažnas rašytojas stengiasi mus prajuokinti. Betgi ne kartą matai jo pastangas ir nežinai, ar čia pataikaujant šypnelėti, ar nė kiek nesivaržant nusižiovauti. Valančiaus humoras gyvas, sveikai linksmas, liaudiškai šiurkštus. Valančius aiškiai mėgsta juoką, ir jo humoras kartais giliau siekia, yra subtilesnis, kaip tik noras pasiekti komiško efekto. Štai aprašo Valančius šv. Liutgerą, pradėjusį garsėti stebuklais: „Kažikuomet žmonės, išgirdę aklą ubagą padoriai gyvenant, nuvedė aną pas vyskupą ir tarė: 'Jo Mylestale, tas ubagas dailesniai elgias už bajorą, gražesniai gied už gaidį: atidaryk jam akis.'“ Žmonės, atvedę aklą ubagą pas šventąjį, neturi nė minties pašiepti neregį; kaip tik atvirkiščiai – nori jį pagirti. Betgi giedojimo palyginimas su gaidžiu – menkas pagyrimas. Tad kas gi čia juokias. Ogi pats Valančius.

Pasakodamas šventųjų gyvenimus, Valančius pats lyg ir apsimeta kaimiečiu, kuris toks paprastas, ne kartą gal naivus, – ir rimtai suspaustos seno vyskupo lūpos iš lėto šypsos.

Valančiaus humoras iškyla kartais ir ligi autoironijos, t. y. ligi lengvo pasišaipymo iš savo paties darbų. Štai kaip baigiamas devintasis *Palangos Juzės* vakaras: „Taip ilgai man bepasakojant, pradėjo klausytojai garr-garr knarkti, ką aš regėdamas, cypt tyliai užgesiau žvakę ir ėjau gulti. Pakirdę kažį kuomet namiškiai lygia dalia sugulė. Tikiu ir skaitytojus knarksiant. Todėl tegul skaito negalintys kitaip užmigti.“

Dėl istorijos sąlygų lietuvių kalba ilgainiui išsilaikė beveik tik liaudyje. Tad tautinio atgimimo laikais stengiantis ugdyti literatūrinę kalbą, akys savaime krypo liaudin. Ypač Jablonskis raginte ragino mokyti iš žmonių, kaip jis sakė, kalbos. Vėliau tai netgi tapo savotišku stabdžiu, nes šiaip ar taip elementari liaudies kalba nebuvo pakankama aukštesnio lygio kultūros ir mokslo kalbai. Literatai ne kartą aštrokai susikirsdavo su kalbininkais, vadindami juos Musininkais, reikalaujančiais rašyti taip, kaip koks nors kaimo kerdžius kalbėjo. Antra vertus, negalima nepripažinti, kad liaudies kalba, mažiausiai svetimų kalbų įtakos paliesta, išliko gryniausia ir todėl buvo tikroji atrama tolimesniam kalbos ugdymui. Kaip liaudies taip ir Valančiaus kalboje rasime ne vieną posakį, dėl kurio negali nesusidaryti įspūdžio: taip pasakyti gali tik lietuvis. Tad Valančiaus raštai tapo lobynu kalbininkams, taip pat gaiviu šaltiniu rašytojams. Vaižgantas, pats pasižymėjęs itin raiškia ir labai turtinga kalba; žavėjosi Valančiaus kalba (Tėv. Sargas, 1900): „O kalba, kalba! Keletas vysk. Valančiaus vartojamų svetimų žodžių nepagadina žemaitiškos jo kalbos. Dėl lengvos v. Valančiaus kalbos žmonės griebte griebia skaityti jo raštus. Jis gi kitados išmokė savo vyskupiją skaityti; nepaliaus ir miręs mus mokęs grynai ir lengvai kalbėti ir rašyti, nes v. Valančiaus raštai, taip pasaulinio, taip dvasinio turinio, yra tikras kalbos diementų lobynas“ (Valančius. Pastabos. P. 163).

Ateina mintin senojo Simano žodžiai *Būdo senovės lietuvių* pratarmėje, kad žuvus didžiai Lietuvos praeičiai, „tiktai viena pati kalba, it žalia bruknelė, nuo speigų apšarmojusi, lig šiai dienai tebežaliuoja,

kaip ženklas viso to buvusio". Ir Valančiaus kalba anais žiemos speigų mūsų tautai laikais sužaliavo it bruknelė. Tebežaliuoja ji ir dabar. Skaitai *Palangos Juzę* ar kurią kitą vyskupo Motiejaus knygelę ir juste junti: Valančius tebėra gyvas, nors jau šimtas metų praėjo nuo jo mirties.

Vanda Zaborskaitė

MARGAS MOTIEJAUS VALANČIAUS PROZOS PASAULIS

M. Valančius tautos sąmonėje gyvuoja daugeliu pavidalų, atlikdamas mūsų gyvenimo dramoje įvairius vaidinimus. Jis – tautos blaivintojas, kėlęs Lietuvą iš girtuoklystės liūno, jis – stambiausia XIX a. religinio, politinio ir kultūrinio gyvenimo figūra. Jis – daugybės liaudies pasakojimų, legendų, anekdotų personažas, bebaimis teisingumo gynėjas, didysis nekonformistas, juoko, sąmojaus ir proto šmaikštumo meistras A. Strazdelis, M. Valančius, Vaižgantas – tokie skirtingi, bet vis vienodai žmonių meile ir pagarba apgaubti.

Ypač gili dvasios giminytė su M. Valančium sieja Vaižgantą, kurs yra skelbęs Valančiaus raštų, medžiagos apie jį, įvairiom progom jį kuo gražiausiai apibūdinęs. *Pragiedruliuose* jis apie Valančių rašė: „Nedaug mums yra didvyrių, nors ir vadinamės pasididžiudami didvyrių žeme. Užtat kurie mums buvo, tų neužmiršome, gal ir niekados neužmiršime. Kad ir vyskupą Motiejų. Kiekvienam savo ganytosios avijos krašteliai jis yra palikęs šiokį ar tokį paminklėlį: vienam savo buvimo, antram blaivybės įsteigimo; kitam yra adresavęs ypatingą pamokinantį raštą, kito praeitį įdėjęs į savo surašytąją istoriją. Jei ne tai, tai bent trumpai apibūdino kiekvieną menkų menkiausių vietele; visa jis žinojo ir išreikšti mokėjo“ (Pragiedruliai. Vilnius, 1969. [T.] 1. P. 331).

Ką sako šitas „žinojimas ir išreikšti mokėjimas“ mūsų dabarčiai? M. Valančius – vienas žymiųjų tautos rašytojų. Daugeriopas jo įnašas į lietuvių raštiją – religinę, politinę, mokslinę, didaktinę. Jis – švietėjas, rūpinęsis patiekti gražaus pasiskaitymo mažiems ir paaugusiems, kad jie įprastų į knygą, semtųsi iš jos dorovinių pamokymų ir praktinių patarimų, kad vertųsi prieš juos platesni pasaulio horizontai. Visa tai priklauso mūsų literatūros istorijai. Bet ar vien jai? O kokia M. Valančiaus beletristinių tekstų vertė dabarties estetinei sąmonei?

Rašytinių tekstų paskirtis ir suvokimas bėgant laikui keičiasi ar bent gali keistis. Savo didaktines knygeles Valančius skyrė pobaudžiavinio kaimo valstiečiui, taikėsi prie jo mentaliteto, skonio, dvasinių poreikių. Jam pritaikyta tematika, kalbėjimo būdas, stiliaus ypatybės. O kaip visa tai atrodo dabarties skaitytojui, turinčiam visiškai kitokią gyvenimo patirtį, kitą literatūrinį skonį ir kitas problemas? Ar M. Valančiaus proza gali jį patraukti, ar patraukia? Kokį vaidmenį jis vaidina dabarties literatūrinuose procesuose?

Esame įpratę sieti M. Valančių su lietuvių prozos raida, laikyti jį vienu iš realizmo pradininkų. Tad gal ir šiandien jo pėdsakų reikėtų ieškoti novelės arba romano valdose? Bet iš tikrųjų juos randame ne ten, kur veda įprastinio mąstymo vėžės. Šiandien M. Valančiaus aktualumas prasiveržia visiškai netikėtoje sferoje – nustebę išvystame, kad jame naujų impulsų ir atsinaujinimo ieško lietuvių poezija. Į M. Valančių nukrypo V. Mačernio, dar kai kurių „žemininkų“ žvilgsnis, kai jie XX a. viduryje ėmė ieškoti naujo poezijos žodžio, nusigręždami nuo J. Aisčio kartos melodingų intonacijų, subtilaus muzikalumo ir rafinuotų metaforų. V. Mačernio studijų ir kūrybos draugas A. Nyka-Niliūnas prisimena: „Jis sąmoningai vengė naudotis gražiai skambančia poketurvėjinės poezijos kalba, kuri, įsigydama daug lankstumo, prarado savo prasminio svorio ir autentiškumo dalį. Mačernio kalba savo esme yra žemaitiška ir konservatyvi, kaip Maironio <...>. Jo žodyje nenutrūkstamai skamba senosios lietuvių kalbos tonai, į mūsų dienas

atėję per Mažvydą, giesmynus, postiles ir Bibliją <...>. Savo didžiausiu ir tiesioginiu mokytoju Mačernis laikė Valančių. Iš Valančiaus, per Maironį, Putiną ir Kiršą prasidėjo žygis į Vakarus“ (B. p. Nevermore // Literatūros lankai. (Buenos Aires). 1954, Nr. 4, p. 18). Bet ir pats A. Nyka-Niliūnas, tos pačios „žemininkų“ grupės poetas, atsakydamas į literatūrinės anketos klausimą, kuris autorius, jo manymu, mūsų esąs nepakankamai įvertintas, irgi atsigręžia į Valančių: „...šiandien man norėtųsi ypač pabrėžti nepakankamą Valančiaus prozos įvertinimą. Jis, mano galva, didžiausias mūsų senosios prozos meistras ir lietuviškos prozos iniciatorius apskritai, pirmasis mūsų literatūroje sąmoningai panaudojęs stilistines lietuvių kalbos galimybes, turėtų susilaukti didesnio dėmesio. Stilistinė jo raštų analizė galėtų atskleisti naujus akiračius ir pažadinti per daug dažnais atvejais miegantį stiliaus jutimo instinktą“ (A. Nyka-Niliūnas. Literatūrinė anketa // Literatūros lankai. 1959, Nr. 8, p. 13).

Kitaip su M. Valančium susiliečia M. Martinaitis. Ieškodamas ir pasaulėvaizdžio, ir poetikos naujų horizontų, jis stilizuoja ne tik Valančiaus (iš dalies ir Donelaičio) statų, rupų žodį, bet ir pagrindinį jo kūrybos principą – didaktiškumą („Pamokymai rogėmis važiuojant pro Varnius“). Skamba, žinoma, pamokymai visiškai kitaip negu XIX a. viduryje: dabarties skaitytojas savo istorine kultūrine situacija yra be galo nutolęs nuo M. Valančiaus laikų, nė iš tolo nepakenčia pamokslaujančios literatūros. Užtat Valančiaus didaktizmas, neturįs nei praktinės vertės, nei poveikio, jam yra savotiška egzotika, įgaunanti estetinę vertę, suvokiama kaip archajinis praėjusių laikų dvelksmas. Tas pats archajinio dvelksmo šydas gaubia ir barančio, skatinančio, paguodžiančio žodžio ekspresyvumą, ir intonacijos retoriškumą. O drauge šis stilizuotas kalbėjimas skaudžiu, nors tolimu, aidu paliečia dabarties savijautą ir skausmą – taip iš sąlyčio su M. Valančium kyla originalus, įtaigus ir netikėtas šiuolaikinės poezijos balsas:

O, vyrai, jūs, alkūnėmis ant stalo užsikvempę,
vis gėrimu karščiuojančią marinat sielą.
Jūs rupūžės! Žiūrėkit į moteris ir verkite,
ne ką pavirtę kiaulėmis vis einat sielos baudžiąvą.
Žiūrėkite,
kad rašto kas vaikų akims nebeatimtų, –
ant svetimų balsais pralotais loja šunes.

M. Valančiaus sukurtas pasaulis, kurio aidai girdisi ir M. Martinaičio eilėraštyje, yra apibrėžtas ir uždaras: žemdirbio šeima, sodyba, joje atsiskleidžiantys žmonių santykiai, rūpesčiai, darbai, laukai ir pievos, naminiai gyvuliai ir paukščiai. Tiesa – kartais pravedami ir platesni akiračiai – miesteliai ir miestai, netgi svetimi, tolimi kraštai; bet dažniausiai – įvairūs Lietuvos regionai su įvairiais papročiais, skirtingais valgiais ir skirtinga nešiosena. M. Valančius stengiasi praplėsti kaimo žmogaus horizontą, atverti kitokio gyvenimo būdo galimybę, kitokias laiko ribas ir netgi kitokią struktūrą – dominuojantis ciklinis laikas su amžinąja ryto ir vakaro, vasaros ir žiemos kaita kartais įgauna ir istorinius matmenis – kai įterpiami, pavyzdžiui, į „Antano Tretininko pasakojimus“ kovų su kryžiuočiais epizodai. Tačiau viešpataujantys parametrai tvirti ir pastovūs – tai žemdirbio buvimą įreminantis laikas ir erdvė, ji yra siaura, bet maksimaliai kondensuota ir tampa pasaulio metafora – kaip dažnu atveju ir Just. Marcinkevičiaus ar M. Martinaičio eilėraščiuose. Ji yra visatos centras, kuriame žmogus būna dangaus ir pragaro priešpriešoje. Tačiau šitoji priešprieša nėra tragiška, o pragaro grūvojimai nėra įsąkmūs ir galingi. M. Valančiaus pasaulis giedras, jis atsigręžęs į dangaus galias. Tai aiškus, beprobleminis pasaulis, kuriame riba tarp gėrio ir blogio akivaizdi. Dieviškasis dangaus pradas yra šio pasaulio darnos pagrindas, jis sankcionuoja ir pašventina žemdirbio buitį, papročius, santykius.

M. Valančiaus meninis pasaulis daugeliu atvejų giminingas liaudies teatrui, Užgavėnių ir Kalėdų persirengėlių žaismei. Jo personažai yra kaukės, groteskiškai išryškinančios lengvai atpažįstamus tipus. Tokios kaukės dažniausiai yra „svetimieji“, nepriklausą žemdirbių luomui ir gyvensenai: čigonai, vengrai,

žydai. Jie, ypač pastarieji, paprastai vaizduojami kaip neigiamos figūros, valstiečiui priešišku jėgų įsikūnijimai. Šiandien kai kurie žodžiai ir posakiai jų charakteristikoje šokiruoja savo kategorišku negatyvumu. Kai ką gal būtume linkę pavadinti ir antisemitizmu. Bet neskubėkime spręsti. M. Valančiaus prozoje žydas paprastai yra tik socialinis vaidmuo – smuklininkas, destruktivių jėgų, anoje epochoje turinčių istorinę ir socialinę atramą, įsmeninimas. Tačiau ten, kur autorius iškelia sau kitus meninius uždavinius, jis ir į žydus kitaip pažvelgia. Štai viduramžių moralistinei prozai artimame pasakojime („Dievobaimingas vaikelis“) autoriui rūpi duoti visuotinį blogio talkininkų vaizdą. Girtuoklystės palaikytojai čia ne tik žydai, kurie ne tik gundą žmones gerti, bet dar į namus arielką nešą ir skolon duodą, bet ir „kunigėliai“, kurie pro pirštus žiūrį į žmonių girtuoklystę. Toks kaltės išskirstymas vertinimus daro objektyvesnius, atima iš jų kiek žeidžiantį vienpusiškumą. O ten, kur žydas pasirodo ne didaktinių opozicijų plotmėje, o kaip tikroviškas personažas, jis jau visiškai nebegauna neigiamų charakteristikų. Toks yra karčemos šeimininkas, kuris trumpam šmėkšteli *Palangos Juzėje*: pas jį apysakos herojus sočiai pavalgo, nusipirkęs pyrago ir alaus kvartą, o už pusę auksino gauna jam reikalingą tikslią informaciją. Šitaip kalbama tais atvejais, kai autoriui rūpi pagauti vieną kitą buities momentėlį, sužadinti veiksmo tikroviškumo iliuziją.

M. Valančiaus prozoje nėra peizažo nei to, ką vadiname gamtos jausmu. Bet čia yra daug meilės gyviems gamtos padarams, pagarbaus supratimo, kad jie visi yra Dievo sukurto pasaulio dalis, kuri žmogui gimininga, kurią jis privalo saugoti ir išlaikyti. Ypač *Vaikų knygelėje* jausta nemaža natūralios paprotinės gamtosaugos idėjų, supratimo, kaip svarbi yra visų gyvybės formų pusiausvyra ir pilnybė. Štai, išmintingas kerdžius žiūri, kad piemenys „be reikalo galvijų nečaižytų su botagais, nedaleidžia išartose dirvose užverstos bandos laikyti“. Jis vaikams atskleidžia nuostabų skruzdėlyno gyvenimą. Prancė paukštvanagėlis susilaukia baisios Dievo bausmės už paukščių žudymą, jų lizdų draskymą. O geroji Petronėlė nuo mažumės myli visus gyvus padarus – vištas ir žąsis, aveles ir kačiukus, kurapkas ir zuikius. Ypač dideli jos prieteliai yra šunės – ji moka sutarti net su pikčiausiais sakydama: „Reikia šunelius mylėti ir anie mylės.“ Už tokį meilumą Dievas davė Petronėlei gerą vyrą ir laimingą gyvenimą. Suneš ir pačiam Valančiui buvo, matyt, patys mieliausi padarai, jiems jis paskyrė ne vieną savo prozos puslapį, pilną simpatijos ir geraširdiško humoro („Apie šunis“, „Šunų didybė“ – *Antano Tretininko pasakojimuose*).

Nekomplikuotas, aiškus M. Valančiaus pasaulis patrauklus savo vidine giedra. Dabarties žmogus, iškamuotas socialinių ir dvasinių konfliktų, absurdo ir chaoso, grėsmės ir nerimo, grimztantis į moralinio nihilizmo ir apatijos liūną, patiria paprastumo ir darnumo žavesį. Pasaulis, kuriame viešpatauja tvirti doroviniai kriterijai, kur riba tarp gero ir pikto nekelia abejonių ir svyravimų, mums gal ir atrodo pernelyg supaprastintas, bet kartu vilioja kaip negrįžtamai prarasta vaikystė.

M. Valančiaus prozoje nėra nieko jausmingo, sentimentalaus. Bet joje apstu humoristinių spalvų. Tai ir guvusias Vencė, gudriai mokąs apmulkinti carinį valdininkėlį ar šnipelį, pamokyti poną ir pasakyti jam teisybę į akis. Tai ir kitaip juokingas Šventosios žvejas Janis Kuisis, lėtokos galvos žmogelis, kurį į tiesos kelią atveda išmintinga ir gudri žmona. Jo figūros komizmą išryškina kalba – pusiau kuršiška, pusiau prūsiška, pusiau žemaitiška. Panašaus tipo komizmo sutinkame ir *Palangos Juzėje*, kur veikėjai, vienas kito kalbos nesuprasdami, kuria absurdo dialogą. Komiškais potėpiais M. Valančius pajvairina daugelį veikėjų ir situacijų. Tai ir mažasis Petris, žvilgčiojantis į varškinius kleckus, kai mama jį moko gražiai melstis; tai ir Baltrukas, kurį besispardantį zakristijonas už kojos ištraukia iš palovio; tai ir juokingi pasakojimai apie „šunų didybę“; tai ir visa *Palangos Juzės* apysaka, spinduliuojanti energiją, gyvenimo džiaugsmą, trankios, sodrios kalbos gebėjimą pasakyti linksmai, taikliai ir vaizdingai.

Bet šių dienų skaitytojas randa M. Valančiaus prozoje komizmo ir ten, kur pats autorius tokių intencijų neturėjo. Visų pirma tai *Gyvenimai šventųjų*, jau seniai patraukę stiliaus tyrinėtojų dėmesį. Kalbėdamas apie tolimų kraštų, laikų, kultūrų žmones, M. Valančius stengiasi juos priartinti prie savo skaitytojų, viską sulietuvinti ir suvalstietinti. Su linksmo pasigėrėjimo šypsniu stebime vėlyvosios Antikos žmones ir situacijas, įgavusias liaudišką žemaitišką koloritą. Štai anų laikų šventąjį kankintojai susirado,

„nuvedė į miesto vidų, metė į žemę it pelų maišą, nudraskė visus jo drabužius it vanagai vištų plunksnas...“, paskui „surišo vyskupo rankas ir pakabino už tų į gembę it skilandį džiūvusį...“ Arba kitas „bevarginamas mučelninkas padribo ir takš nukrito nuo kryžiaus, it vėdaras nuo aksties“. Tokie ir panašūs perliukai, kuriais iškaišyti *Gyvenimai šventųjų*, padvelkia gyva valstietiška šneka ir buitimi, kaip senoji liaudies grafika ir skulptūra, kur visi tie Rūpintojėliai ir Dievo Motinos, šventieji Izidorai ir Rokai, Jonai Nepomukai ir Jurgiai stovi Lietuvos kaimo žmonių veidais ir pozomis.

Bet ne vien šventųjų figūros sužavi liaudiška ekspresija, padvelkia Žemaičių sodybų, laukų ir miškų dvasia. Tokia yra visa M. Valančiaus proza. Ji galėtų pasirodyti sausoka ir schematiška supaprastintais ir vienpusiškais savo veikėjais, stereotipinėmis situacijomis, viską sau pajungiančiu tiesmuku moralizavimu. Tačiau gyvas pasakojimas, iškaišytas liaudiškais charakteristikomis, vaizdingais veiksmažodžiais, ištiktukų stublinančia griūtimi, daro šią prozą įdomią ir patrauklią. „Prancė spūdino šalin it meškūtis murmėdamas...“ Neklaužados vaikai „sušoko ant ledo. Bet nieko netrukus vienas šust ir įkrito į vandenį lig ausų. Po jo ir kiti įsmuko it varlės į balą. Vos suskubau pagrobtį nuo liepto kartelę, kiekvienam prikišau ir ištraukiau čezančius it linų pėdus iš markos“. Kaimynė bara nerūpestingą motiną, neprižiūrinčią sūnaus: „Kokia jo jupitelė, galva nešukuota it keris, dar basas it šnelis!“ Kitur vėl: „Paliko vaikelis besinairas kaip katinas, sugautam žvirbliui iš nagų išsprukus“; „Nedoras vaikiukas mursojo it katinas užpelenėję“. Tai vis iš *Vaikų knygelės*. Atsivertę „Pasakojimą Antano Tretininko“, rasime kitokius siužetus, kitokių veikėjų figūras. Štai, biblinė pirmųjų tėvų nuopuolio istorija: „Beregint velnias, į rojų nulėkęs, vinks persivertė į žaltį, arba kirminą, įsiritė į užgintą medį...“; Adomas, Ievos sugundytas paragauti užginto vaisiaus, „triaukšt triaukšt ir kando...“ Išvarymas iš rojaus nusakytas giesmės žodžiais: „Adoms iš rojaus digs digs, aniols per kenkles šviks šviks!“; ir toliau: „Išvarytu pajuto šaltį, verkė ir neturėjo kuo apsivilkti. Susimilęs Viešpats davė aniedviem kailinėlius. Taip Viešpats paliko pirmuoju kriaučium pasaulį.“ O kur dar *Palangos Juzės* trankus, temperamentingas žodis! Čia net glausta dalykinė informacija sužaižaruoja netikėtu, linksmai nuteikiančiu vaizdingumu („Sumą laikė klebonas Jūzupas Vaitkevyčia, mažas kaip bitelė, sudžiūvęs kaip svirplys. Pamokslą sakė altarista Pranciškus Baracevyčia, kurio ilga nosis, o galva gera“). Piršlių sulaukusi mergelė pavaizduota ne lyrikos, o kiek šiurkštokos ekspresijos spalvomis („...įėjo raudina, kaip vėžys išvirtas, širdis jos timpt timpt greitai mušė kaip gaidys sparnus, giedoti norėdamas“). O jau ištiktukų įvairybei, rodos, ir galo nėra – pricituoti galima būtų ištisus puslapius.

M. Valančiaus prozos pasaulis iš tikrųjų margas, – neatsibosta dairytis po jo įvairovę. Status, rupokas, taiklus ir vaizdingas žodis, smagus pasakojimo tempas, neišsenkantis gyvastingumas ir sveikos dvasios giedra atsiskleidžia šiandien apkartusiam, nerimo ir baimės iškankintam žmogui kaip kūdikiškai nekalta, harmonijos kupina vizija, žadinanti pasitikėjimą gyvenimu, žmogumi ir savosios kultūros tradicijomis bei vertybėmis.

Motiejus Valančius iš arti ir iš tolo, sudarė Juozas Jasaitis, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001, p. 96–125, 134–143, 167–185, 265–291, 395–433, 433–468.